Романи Куліша

Вступні уваги

— Необхідно, — казав Куліш, — повертатись іноді до первісної дикости.

Романтик, прихильник Руссо й проповідник руссоїстичної доктрини, Куліш проголошував необхідність повороту до "початків", до "джерел", до "первісности". Цю проповідь руссоїзму він сполучав з проповіддю хуторянства. Куліш казав про потребу для поета тікати до природи, і ці втечі з міста в самоту природного життя були для нього втечами в хутірське життя. Хутірське життя Куліш робить джерелом "всех поэтических движений сердца", воно, — запевняє Куліш, — вираз найістотніших потреб поетової душі.

Основа його наукових та літературних студій, як каже сам Куліш, "была чистая любовь к человеку, к его простой сельской жизни" (Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 234). Головна теза Кулішевої ідеології це є твердження, що "простий люд варт, щоб ми його образу подобилися". Кулішеве народництво чи, краще сказати, народницьке його хуторянство було сентиментальною, згідно зі смаками того часу, та моралістичною проповіддю правдивого серця: "ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина".

Ця Кулішева філософія хуторянського життя, його своєрідна хуторянська рецепція руссоїзму має подвійний сенс і на подвійній основі ґрунтується: з одного боку, її обумовлено загальним характером та відмінами українського громадського життя й руху 50-х років, а з другого — класовою приналежністю та особистими умовами Кулішевого життя.

Проповідь хуторянства як панацеї від усіх лих міського життя (русифіковане централістичне місто протиставлено селу, що зберігає традиції національного життя) надзвичайно характерна для Куліша та для українських, після Кирило-Мефодіївських народницьких суспільних настроїв, дрібнопомісної та буржуазної інтелігенції.

Навряд, щоб в історії романтизму й романтичного світогляду ми стріли в будь-кого іншого отаке своєрідне, як у Куліша, хуторянське засвоєння теми втечі, пустині, відмовлення й природи. Ці ідеї Куліш стилізує в дусі 50-х років, вони робляться наскрізь просякнуті манерою мислення українця з тієї доби, дрібного поміщика, що стоїть на межі міського різночинства, вже зв’язаний з містом, тільки ж заразом не остаточно розірвав із селом та землею.

На 50-ті роки припадає початок розвитку буржуазії, міського життя, торговельного й промислового капіталу. Гарячкова мрія про "мільйон" захоплює не тільки крамарів та промисловців, ба й різночинську інтелігенцію.

Радикал і лідер різночинського руху, що найкраще репрезентує 50-ті роки, надто першу половину 50-х років, Некрасов з’єднував у собі заразом, з одного боку, народницький різночинський радикалізм, а з другого — прагнення капіталу. Так само й Куліш, напіврізночинець, напівдрібномаєтковий дворянин — з підозрілим, правда, дворянством — швидше виходець із заможного козацтва, що перед ним лежав шлях міського різночинства, ніж "потомственный дворянин", Куліш культивував у собі переконання певного народовця і вкупі мрію про незалежний у 100 000 капітал.

Мрія про хутір на Лубенщині, ідеалізація дрібномаєткового "хуторянського" побуту в глухому степу були висновком з матеріальних обставин, наслідком неможливости здійснити великовласницьку мрію про стотисячний капітал, про становище буржуа-рантьє, що переховує гроші в банку.

"У селянській країні місія буржуазії, — зазначає В. Коряк (Українська література. — 1928), — зробити з селянства свій резервуар, урятувати його для буржуазної цивілізації, організувати потужну фермерську верству, яка постачає сили міській буржуазії".

Отже, й Куліш підносить голос за дрібну та середню буржуазію, за дрібномаєткову шляхту, за заможне куркулівське селянство, за хуторян та хуторянство. Молода буржуазія українська, мавши проти себе ворожий їй дворянський феодальний клас, брала на себе оборону селянства[10]. "Інтелігенти — соціальним станом, вчителі, літератори, учені — фахом, панки — соціальним походженням (за винятком Т. Шевченка та З. Посяди), братчики, — як каже З. Гуревич про учасників Кирило-Мефодіївського братства, — були ідеологами, виразниками громадських інтересів сільської дрібної буржуазії"[11].

Усі Кулішеві міркування про матеріальну обумовленість хуторної мрії викладено в листі до Мик. Дан. Білозерського.

— Тут, на хуторі Зарозі, — писав Куліш з 26 червня року 1853 до Білозерського, — ми матимемо незалежний кусок хліба. Отак-о я повинен віддавати перевагу холодному розрахунку. Я повинен зійти до смиренного хліборобського хутора й радіти, що можу їсти власні вареники й пити власні наливки.

Куліш у даному разі являє дуже цікавий тип, що ним відзначається певний етап в історії економічних та господарчих стосунків в Україні. Перед нами дрібноземельний дрібний поміщик-хуторянин, що шукає заробітків і матеріальної підтримки в Петербурзі, в місті. Це було типове явище для 40-50-х років і листи Кулішеві рр. 1853-54 досить виразно освітлюють цей момент: місто стає за джерело для капіталу, що його поміщики вкладають у свій маєток.

До 40-х років поміщики їхали до міста більше для розваги, аніж з практичною метою. На контракти привозили зайві вільні гроші й

купували здебільшого предмети розкоші, те, чого не можна було виробити в себе на селі. Місто залежало від позаміської ренти, воно було надбудовою над поміщицьким сільським господарством, адміністративним центром. За 40-х, а надто за 50-х років становище різко змінюється. Натуральне господарство не забезпечує поміщика: сільське господарство потребує субвенцій, а цих субвенцій доводиться шукати зовні, в місті, що рівнобіжно з тим, як розвивавсь торговельний капітал, ставало тепер економічно міцніше від села. Куліш зі своїми спробами господарювати на хуторі, здобуваючи потрібні для господарства гроші в місті, працюючи в місті як журналіст і літератор, дає нам чудовий приклад "субвенційної" залежности села від міста.

— Ми, — писав Куліш в одному з листів із Петербурга 30 січня 1854 р., — улаштували грошові свої справи досить добре, так що буде чим господарювати в своєму хуторі. Тому що ми переважно за цим їздили в Петербург, то, почуявши, що в гаманці досить копійки, — вирішили їхати зимовою дорогою.

Дрібнопомісне хуторське господарювання, даючи деяку можливість існувати, не давало можливости розгорнутись, не сприяло накопиченню капіталу. Воно було безперспективне. Отже, й Куліш оцінює його, як "чепуху", як "смерть заживо".

— Місяця два я займався хуторською господарчою "чепухою", — писав Куліш у серпневому листі року 1855.

Куліш належав до тих багатьох дрібних землевласників, що їх уже не задовольняли давні господарчі форми натурального дрібнопомісного землеволодіння і що вони шукали життєвих засобів, продаючи не продукти праці своїх кріпаків, а свою власну роботу "за шматок хліба". Велике місто тягнуло до себе.

К. Маркс змальовує в "Комуністичному маніфесті" цей процес урбанізації суспільного життя на зламі від феодального ладу до

буржуазного. Він пише: "Буржуазія підпорядкувала село пануванню міста. — Вона викликала до життя величезні міста, великою мірою збільшила міське населення супроти сільського і звільнила, таким чином, значну частину населення від ідіотизму сільського життя. І поруч із цією підлеглістю села місту вона поставила варварські та напіварварські країни в залежність від цивілізованих, селянські народи — від буржуазних, схід — від заходу. Буржуазія все більш і більш знищує дрібність майна, населення й засобів виробництва. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва й концентрувала власність у небагатьох руках. Необхідним наслідком цього була політична централізація" (Комуністичний маніфест. — 1929. — С. 24—25).

Цей самий процес буржуазного переродження феодальної країни зі значним запізненням відбувався і в Росії. В кріпацько-дворянській самодержавній миколаївській Росії селянська Україна поволі, але втягалась в коло нових буржуазних взаємин.

На прикладі Куліша з надзвичайною яскравістю можна бачити, як Куліш, дрібнопомісний землевласник, увесь час вагається між апологією "власних вареників" дрібного хутора та роллю власника друкарні, що закуповує машини в Берліні.

Кулішева фраза: "Я не бачу іншого способу підтримати себе в матеріальному відношенні, як повернутись до Петербурга й продавати свій час за шматок хліба", — типова фраза дрібного поміщика-хуторянина, що володіє десятком кріпаків та сотнею десятин землі. У цій фразі чудово змальовано ту економічну ситуацію, що склалася була тоді не для самого Куліша. Але для переїзду з хутора до міста, що його вимагали економічні обставини, не було відповідних політичних умов. Для Куліша переїзд був би можливий тільки тоді, коли б у зв’язку з ліберальними, реформістськими повівами пом’якшала цензура і він мав би можливість розгорнути в столиці свою журналістську й видавничу діяльність.

Ліберальні реформи робилися в 50-ті роки життєвою необхідністю. Суспільство економічно перероджувалося, перебудовувалося, а політична структура держави найменшою мірою не відповідала цьому процесові. Історія економічної життєвої боротьби Куліша виразно ілюструє цей процес, ще мало досліджений у працях наших соціологів та економістів. У нас більшою мірою досліджено історію селянської реформи та економічні підвалини відповідної політичної програми, але, власне кажучи, нічого не зроблено, щоб дослідити економічні фактори, що в обставинах озлиднення дрібнопомісної шляхти та розвитку різночинства стимулювали політичну необхідність ліберальних реформ.

Катастрофа року 1847, заслання в Тулу приголомшили Куліша, вибили його з колії.

Роки після повороту з тульського заслання — роки невизначеності, сумніву й вагань. Куліш не знає, що йому робити, за що взятись, де оселитись, якій справі віддатись: він, як кажуть: ні в сих, ні в тих.

— Человек, соскочивший с рельсов, — визначає він сам себе.

Він увесь час почуває себе під враженням катастрофи року 1847: людина без власного ім’я, під постійним поліцайним доглядом.

— Ой, лихо, всім так прийшлось, як тому Палієві в Сибіру. Зледащав же я, понурий, стареньким здаюся, — писав він 29/II—62 О. О. Навроцькому.

"Дворянство було віддано під догляд поліції", — зазначає М. Н. Покровський (Русская История. — Т. IV).

Характеризуючи миколаївську Росію, Покровський цитує Кюстіна, що був здивований з дисциплінованости російського суспільства. "В Росії, — писав Кюстін, — деспотизм працює завжди з математичною точністю, і внаслідок цієї останньої послідовности являється остаточне

пригноблення. Обурюєшся, бачивши всю суворість цієї невідхильної політики. Але тремтіти не значить зневажати: не зневажають того, кого бояться". За Миколи І людина мусила жити поглядами державця. Ясно, що в такій обставі не було місця для незалежної й активної політичної думки.

Роки повного мовчання й важкої приголомшености зробили своє діло. Тютчевський заповіт мовчання ("Молчи, скрывайся и таи и мысли, и мечты свои") виріс на ґрунті цих громадсько-політичних "безперспективних перспектив". Насмілитись перервати мовчання, скинути з себе ланцюги приголомшености було нелегко, та й чи зумів Куліш їх колись остаточно скинути?!

Старий лад гнив, розкладався й смердів. Не було чим дихати від трупного смороду:

— Ще ніколи, — писав Куліш в одному з листів р. 1857, — наше суспільство так не відчувало тягаря й гидоти мертвого трупа, що його воно тягає на плечах своїх. Навіть за часів Гоголя задушливий сморід розкладу старих основ не відчувався такою страшною мірою. Прийдешнє сучасного покоління жахливе.

Події 1847 року зліквідували Кулішеву політичну активність. Громадські несприятливі обставини, поліцейський режим миколаївського уряду не сприяли, надто в першій половині 50-х років, розвиткові будь-яких політичних ідеологій. Ліквідаторство, недовіра до революційної ініціативи мас визначили напрям громадських концепцій того часу.

"Н. Г. Чернишевський, — пише Плеханов, — не розраховував на народну ініціативу ні в Росії, ні на Заході… Це була доба розчарувань, що прийшли за руйнацією сподіванок, пов’язаних з рухом року 1848. Це доба, що відзначається тимчасовою, але повною пригніченістю

західноєвропейського робітничого класу" (Чернишевський Н. Г. — СПб., 1910. — С. 44, 285).

Тільки поволі переживалися ці настрої аполітичного ліквідаторства й надто м’якого й гнучкого опортунізму; хоч, треба визнати, враження р. 1847 були в Кулішеві такі міцні, що заперечити остаточно своє ліквідаторство, аполітизм і опортунізм він ніколи не міг. Згадаймо остаточно й назавжди "зліквідованих" — Гулака, Оп. Марковича та інших кирило-мефодіївців, які вже ніколи не звільнились од почуття пригноблення. Їх назавжди було викинено з колії.

Доба 50-х років — доба "лишних людей", що не почувають соціального ґрунту під ногами. Віра Аксакова в своєму щоденнику занотовує:

— Ми незадоволені, ми відчуваємо прикрість, але ми параліжовані. Можливо, що ця безсилість походить від того, що ми, як справедливо гадають, одірвані від народу, що до народу й не доходять причини нашого обурення. А без народу яка може бути сила в окремих особах і навіть верствах?

Це надзвичайно влучна оцінка тодішньої соціальної і політичної ситуації; в руках опозиціонерів 50-60-х років, до якої б групи вони не належали, не було жодної реальної сили, що на ню вони могли б спертися в своїх антиурядових тенденціях.

М. Н. Покровський виразно з’ясував цю асоціальність політично-громадських позицій того часу. Він пише: "В руках декабристів була реальна сила, за допомогою якої вони сподівались досягнути своєї мети, — цією силою було військо. В руках Чернишевського та його гурткажодної реальної сили не було, — тут-то й була ахіллесова п’ята російського демократизму шістдесятих років. Про робітників ніхто й не гадав: суспільне значення пролетаріату зрозуміли в Росії, та й то не всі; тільки згодом, років на п’ятнадцять пізніше. Спробували дійти до селян,

але на допомогу самих селян можна було розраховувати тільки в більш-менш віддаленому прийдешньому"[12].

Коли в 60-ті роки бракувало соціального ґрунту, то що говорити за п’ятдесяті?! Брак реальних активних соціальних сил повинен був обумовити розвиток відповідних ірреалістичних, асоціальних і пасивних теорій, де політичну акцію було б замінено на моральні й етичні абстракції, де б центр ваги було перенесено з мас на окрему людину, з акції на інтелект, з буття на думку. Свідомість безсилости й параліжу примушувала деформувати свої прагнення.

Непевність економічного становища, постійні хитання між містом і селом, між Петербургом і Україною, невиразність соціальної приналежности, — дрібний поміщик, дрібний буржуа, буржуазний інтелігент, — визначили таку ж невиразність ідеологічної лінії Кулішевої.

— Сили общественної, — писав Куліш у листі з 30 березня р. 1857, — тепер немає.

— Дика ще наша сторона, — пише він в іншому листі, — що та пуща віковічна. Ще чи не вперше цюкнула сокира. Багато, багато діла! І туга хватає за серце віка, що луна йде пущею од його цюкання. Ой хто в лісі, обізвися! Не багато обізветься людей, шумить, гуде дика природа!

Громадської української думки в 50-ті роки не було зовсім; були самітні одиниці. Тут джерела тих особливостей громадської роботи, що дивують і дивували нас у Куліша. Тут причина й коріння Кулішевої громадської неврівноважности, його асинтетичности.

Переводячи громадську роботу, Куліш працював сам. Він сам у дикій пущі, піонер з важкою сокирою — таке образне самоуявлення Кулішеве. Миколаївська епоха — це роки лункої та пустої тиші навколо рідких та небагатьох борців із самодержавством. Це епоха, коли носії нових відносин, борючись, наштовхувалися на глухе, почасти індиферентне

громадянство, почасти на громадянство, що з остраху приховалося. Ця політична й громадська індиферентність ґрунтується на тій економічній депресії, що так характерна для 20-30-х років і яку російська економіка почала переборювати тільки в 40-ві роки, що, звичайно, не могло ще цілком виявитися в політичному житті Росії 40-х років (Гуревич З. — С. 95).

Куліш не відчуває своєї залежности від суспільства, від громадського попиту на ідеї. Навпаки, він переконаний, що на ідеї, які він викохав і виплекав у середині себе, якраз жодного попиту з боку суспільства й немає. Він пропагує ідеї супроти суспільства, виступаючи проти суспільства. Розрив із суспільством був умовою успіху тих ідей, що їх він проповідував.

— Усе перемоскалилося; рідного краю ніхто не знає й ціни йому не зложить (30/III—57).

Української громадськости немає, її треба створити. Попри всі свої антигромадські звички, Куліш більше, ніж хтось інший, зробив у 50—60-ті роки для того, щоб створити українську громадськість.

Улюблена Кулішева думка, що її він не раз повторює, це думка про смуток і скорботу праведних і про викуплення людства через страждання пророків, що мають проекти людству вищі "Божі" істини.

В цій атмосфері одірваности, де бракувало громадськости, розвивалася свідомість безґрунтовности, незв’язности, безглуздя.

П. О. Плетньов казав Кулішеві, що всі його сподіванки на національне відродження України — "безглузді".

Куліш не заперечував цього. Так! Те, за що він змагається, безглузде, але саме через це він і бореться. Хай живе безглуздя, бо в ньому живе зерно величного прийдешнього. Те, що зараз здається

безглуздим, воно здійсниться через 10, 15, 100 років: безглузде тепер опанує згодом всесвіт.

— Ви, — писав Куліш до Плетньова 3 квітня 1857,— маєте цілковиту рацію, кажучи, що мої наміри безглузді. Коли б вони не були такі, то їх і не було б зовсім! Чи багато з того, що я хочу зробити, пощастить здійснити, це знає сам Бог; але, загубивши віру в необхідність моїх робіт, життя так само загубило б для мене всю привабливість.

Не суспільство стимулює Куліша, а він намагається стимулювати суспільство. Він утворює громадську опінію, розбуркує національну свідомість, іде супроти тих, що втратили свідомість себе як нації, а тому, йдучи проти, всупереч, його світогляд є певною мірою те, чого нема, абстракція, утопія, романтична мрія.

Для Куліша з українського суспільства була фікція, не даність, а завданість. Від перших років своєї діяльности він знав, що для того, щоб громадську думку створити, щоб стати національним трибуном, для цього йому треба йти проти денаціоналізованого суспільства, розірвати з ним. Тут є громадська логіка Кулішевих антигромадських позицій.

Розрив із суспільством — провідна лінія суспільної акції Кулішевої.

— С обществом, к которому мы принадлежим, — писав Куліш в листі з 8 квітня р. 1853,— мы разлучены огромным неравенством состояний, мест, возглядов на вещи.

Звідсіля й ота Кулішева "байронічна" самота, поза метра, зневажливе ставлення до оточення. Він рвав із сучасністю, щоб творити прийдешнє.

В. Коряк (Українська література. — 1928) визначає Куліша як організатора та першого ідеолога буржуазної української літератури. Куліш виступив у цій ролі ще за часів кріпацтва, тобто в ті часи, коли

буржуазія українська тільки починала виростати, оформлятись в певний клас, диференціюватись і відмежовуватись, конструювати свою ідеологію й політичну програму.

Початкова доба початкових оформлень, неостаточна диференційованість, приналежність Куліша до "середнього класу" — все це обумовило недостатню чіткість соціально-політичних поглядів Куліша, його вагання, ухили, політичне та ідеологічне угодовство.

Кулішеві було заборонено друкуватись. Він мусив писати анонімно або ж під псевдонімом "Микола М.".

Ім’я Миколи Макаровича було для Куліша тим шифром, що під ним він ховався від уважного зору "милостивого благодетеля" Леонтія Васильовича Дубельта, начальника III Відділу.

Куліш ховався під шифром не тільки зі своїм авторством, а й з думками своїми. Зважаючи на цензурні заборони й перешкоди, йому доводилося погоджувати свої писання з вимогами офіційної благонадійности. Всі його твори — шифровані й псевдонімні. Для Кулішевих творів властивий розрив між замислом, справжніми намірами автора й виконанням, між зовнішньою тенденцією твору й внутрішнім розумом фактів. Куліш силувавсь писати в офіційному дусі, щоб офіційною благонадійністю прикрити й покрити, врятувати неблагонадійну двозначність фактів, що він їх малює.

Псевдонім як спосіб літературної творчости, маскування як певний спосіб художнього стилю характеризують творчу манеру нашого письменника.

У прикровенній, підцензурній, тій, що ми її тепер знаємо, редакції історичний роман Кулішів з доби "смутного времени" "Олексій Однорог" — це "українські легітимісти 300 років назад", це нібито певна спроба довести миколаївському урядові, що українці і в завірюхах революційної

хуртовини залишаються вірними синами "престола и отечества" і в своєму вірнопідданстві ніколи не зрадять законного "Бориса" задля самозваного "Дмитра".

Звичка до компромісів, опортуністичне пристосування до політичної ситуації, постійне писання листів і прохань до III Відділу, до Орлова й Дубельта, цей стиль навмисних і натягнуто-перебільшених упевнень у своїй благонадійності позначився й на Кулішевій творчості.

"Офіційно" головний герой Кулішевого роману, боярич Олексій — легітиміст, прихильник царя Бориса, "неофіційно" — тому спричинилися події, випадок, зовнішні причини й незалежні від героя й автора обставини, — він не тільки опиняється в таборі у самозванця, а ще й рятує "Димитрія" від небезпеки. Куліш зробив усе, щоб з’ясувати для цензури появу Однорога в бунтівників простим випадком і тим захистити себе від можливих закидів та обвинувачень у неблагонадійності. Наміри в Куліша найкращі. Що ж він може зробити, коли події були такі неблагонадійні? Куліш шифрує зраду Олексія Однорога. Зрада Однорога шифрована й псевдонімна, як псевдонімний сам автор.

Із розриву між тенденцією й подіями Куліш робив для себе не тільки спосіб захиститися від цензури, а й спосіб творчости. В основі його творчости, як і в основі творчости кожного романтика, лежить розлад між замислом і виконанням, між мрією і дійсністю, між особою і середовищем, думка про невтіленість мрії й недосяжність Далекої й Невідомої.

Уже критик "Москвитянина" Б. Алмазов свого часу підкреслив, що для автора "Истории Ульяны Терентьевны" і "Якова Яковича" властивий оцей розрив між замислом та виконанням.

— Это, — писав критик про Кулішеві повісті, — прекрасные мечты и образы человека, который еще не научился облекать их в соответствующую форму.

Та Б. Алмазов помилявся, коли гадав, що ця "недокінченість" і "невтіленість" є авторова хиба, що джерела розриву між наміром та здійсненням можна пояснити саме невмінням та письменницькою недосвідченістю молодого автора.

Невтіленість, половинчатість та нерішучість, розрив між замислом та здійсненням, мрією й життям є найхарактерніша й найвідмінніша риса художньої творчости Куліша, його соціально-політичної ідеології, його особи.

Це його стиль!

Куліш такий самий у своїх вчинках, у своїх коханнях, у своїх творах і в своїх соціальних орієнтаціях.

Куліш свідомо культивує "невтіленість", "розлад" і "розрив". Як в "Олексії Однорозі" або ж "Якові Яковичі", так і в своїх взаєминах з Лесею Милорадовичівною, Глібовою, Марком Вовчком, Рентель він свідомо культивує "невтіленість" і "розрив". Він свідомо йшов на те, щоб ствердити розлад між прагненням і втіленням цих мрійних прагнень у певних образах, в дійсності, в особах: неможливість здійснити мрію про любов.

Розрив між тенденцією і здійсненням — це не тільки формальний момент у Куліша, не тільки композиційний спосіб. Способом розриву, десинтезації (Куліш людина "без синтезу") користувався Куліш скрізь і завжди. Спосіб розладу між замислом та виконанням був спосіб його літературного й соціального мислення.

Що цей розлад Куліш цілком собі усвідомив і, усвідомивши, ствердив як неминучий мистецький висновок із зовнішніх громадсько-політичних обставин того часу, про це ми якнайкраще довідуємося з власного Кулішевого листа до М. Д. Білозерського. Куліш писав про свій роман "Олексій Однорог":

— Не раджу Вам читати його в друкові, коли Ви хочете читати справжній твір автора. Може, можна буде переслати Вам власноручний рукопис… Що робити, коли автор безсилий змагатись з егоїстичним духом свого віку.

У ці ліквідаторські роки після катастрофи р. 1847 Куліш із визнанням власної "безсилости" виразно ставав на шлях ліквідаторства й ліквідаторської опортуністичної погодженості.

Гніт царського самодержавства, що рішуче розгромило перші паростки українського національного руху, Кирило-Мефодіївське братство, кволість початкових етапів розвитку української буржуазії обумовили вагання Кулішеві, нечіткість його ідеологічних спрямовань, непослідовність його поглядів і нерішучість його вчинків.

Протест проти реакційної політики миколаївського уряду, що його важкий гніт аж надто гостро відчував на собі Куліш, перебуваючи під доглядом поліції, цей протест набуває в Куліша не так політичних рис, як морально-філософських. Невдоволення з політичного ладу залишається в Куліша "культурницьким", "ідеалістичним", "аполітичним", "боротьбою за слово". Куліш ухиляється в моралізаторське культурництво, що служить, — як зазначає Плеханов, — "ідеальним" виходом з того становища, з якого не можна вийти шляхом "реальним".

Політична програма Кулішевого українофільства — це проповідь боротьби за слово, моралізаторська проповідь "правдивого серця", ідея

"хуторянства", компромістичне вагання між містом і селом, — це анемічні думки, нетривкі позиції, сумнівні оцінки.

З моралістичною проповіддю "добра" й "доброти", просвітником виступає Куліш і в своїх романах. Культурництво — основний тон його взаємин з жінками. Як у сфері політичної акції він обмежується "боротьбою за слово", "проповіддю слова", так само і в коханні він обмежується листуванням з коханою жінкою, "словами", уникаючи зустрічі, побачення, рішучих, остаточних кроків. Він утримується здійсняти кохання: він шукає "ідеальних" виходів з кожної романічної ситуації, дарма що шлях "реального" кохання зовсім не був би для нього неможливий.

Його кохання — це моралізаторство й менторство, культурницьке "просвітництво". На всіх романах Кулішевих виразно позначилася ця його тенденція "просвіщати" кохану жінку.

Ми звикли вірити у фікцію "я", у фікцію індивідуального й индивідуальности, підтримувати в собі і в інших ілюзію особи й особистого. Тимчасом "я" — тільки функція суспільства й класу, політичних обставин, економічних умов, тільки частина й частка загального соціально-виробничого процесу.

Про кохання говорять як про інтимну справу людини, про замкнену ізольованість любовних переживань, про внутрішню зосередженість почуттів.

Поети звичайно описують любовне переживання в його космічній абстрактності, в його абсолютній піднесеній незалежності.

Поети творили ілюзію кохання як ілюзію абсолютного почуття. Насправді можна було б говорити тільки про соціальну обумовленість і соціальну умовність любовного інстинкту. Кохання не є індивідуалістичні переживання. Переживання індивіда, — воно є

соціально обумовлене почуття; так само як і біологічно; статевий потяг не є індивідуалістичне переживання, воно є прояв родового інстинкту, — отже, заперечення індивідуальної самоствердженості.

Кохання є соціальне почуття. Воно деформується під впливом суспільних взаємин, класової ідеології, смаків, мистецьких ілюзій. Досить переглянути історію Кулішевих кохань, познайомитися з його інтимним листуванням, щоб переконатись у цьому. Стиль Кулішевого кохання — функція соціальної чинности.

Гніт суворого миколаївського режиму тяжить над Кулішем не тільки в сфері його мистецької й політичної діяльности, а й у сфері його індивідуальних настроїв і переживань. Не тільки в своїх ідеологічних переконаннях, але і в своїх найінтимніших переживаннях, у своїх романах він "детермінований", "невільний", "обумовлений", "функціональний", він цілком у владі соціально-політичної депресії.

Усі Кулішеві романи — абстрактні, вигадані, деформовані, ідеалістичні.

Куліш звик ховатись не тільки зі своїми політичними поглядами, а й з любовними мріями. Він звик їх змінювати, затушковувати, ніколи одверто й до кінця їх не висловлюючи.

Історія Кулішевих романів — це історія спроб заховати свої думки, деформувати свої прагнення, зробити свої любовні визнання "лояльними" й "моральними". Як у своїх політичних поглядах Куліш ухиляється в моралізаторство, "просвітництво", в проповідь "слова", так само і в своїх любовних пригодах. Його кохання — його менторство й моралізаторство, вияв його "євангелістичного просвітительства", пророцького месіанства. Він свідомий своєї безсилости здійснити свою любовну мрію.

Політична забороненість, соціальна депресія, громадське банкротство, творча примушеність, необхідність ховатися за псевдонімом, друкуватись incognito — такий Куліш скрізь і завжди.

Як у своїй творчості він мусив вважати на цензурні заборони, мусив погоджувати свої писання з вимогами офіційної благонадійности, — такий він був і в своїх романах. Він не звик іти навпростець. Він звик обминати й погоджувати. Усі Кулішеві романи — зважені, погоджені; усі вони компромісні й опортуністичні.

Він погоджує з вимогами офіційної благонадійности розмови з Леонтієм Васильовичем, як і розмови з Лесею Милорадовичівною.

"Погодженість" — друга натура Кулішева.

З. Гуревич у книзі про кирило-мефодіївців "Молода Україна" (Х., 1928) каже про "обмеженість, половинчатість та нерішучість, що лежить на соціальній фізіономії кирило-мефодіївців". Перегляньте любовне листування Кулішеве: на його взаєминах із жінками, на його найінтимніших поривах і рухах серця лежить прикмета тієї самої обмеженості, половинчатости й нерішучости. Куліш вагається не тільки в своїх соціально-політичних орієнтаціях і поглядах, але і в своїх закоханостях. Він опортуніст у романах і в громадському житті. Ліквідаторство й ліквідаторські тенденції виразно позначилися на його діяльності як лідера українського громадського руху, вони ж визначають і інтимний бік його життя.

Куліш — романтик!.. Г. В. Плеханов у своїй статті "Мистецтво й громадське життя", аналізуючи окремі факти з російської та французької романтичної літератури, визначає соціальну природу цієї літературної течії як таку, що в її основі лежить "розлад між митцями та громадським середовищем, що їх оточує".

Це вихідне твердження плехановське треба мати на увазі завжди, досліджуючи Кулішеву творчість, ідеологію й життя. Ми казали, що для Кулішевих творів властивий розрив між замислом, справжніми намірами авторовими і виконанням, між зовнішньою тенденцією й внутрішнім сенсом фактів. Цей самий розлад ми спостерігаємо і в романах Куліша. Він ніколи не наважується одверто заявити про свої бажання, про свою хіть, одверто проявити свою змисловість: розкрити себе, розкрити жінку. При зустрічах із жінками він залишається "безчувственним", він одягає маску офіційної благонадійности.

— Під моєю сумною поверховністю страшенна глибина душевна огнем неугасимим палала! — пише Куліш у листі до Лесі Милорадовичівни з 22 лютого року 1859.

Оця протилежність "поверховности" й "душевної глибини", оцей розлад між зовнішнім виглядом і внутрішньою приголомшеною пристрастю — такий був Куліш, і ця двоїстість, суперечливість, несталість кидалися в вічі при першому знайомстві з ним.

Палкий і водночас стриманий, пристрасний і методичний, подібний на пастора чи на вчителя, людина формул, замкнений у вироблених формулах!.. У Кулішеві вражало це поєднання палкої натури з менторством і педантичним провінціалізмом.

— Людина він палка, — описує Куліша Віра Аксакова, — але він замкнув себе в якийсь методизм способів ("приемов"), навіть розмови й почасти думки. В ньому багато вчительських способів і якийсь старовинний методизм, тимчасом, як під цим чути пристрасну натуру, що її, проте, як здається, перемагає досить міцний характер.

— Чудний чоловік цей Куліш, — каже в іншому місці Віра Аксакова, — що за плутанина в нього в голові різних понять, а в душі різних прагнень.

Людина мінливих поглядів, хистких настроїв, розбіжних і некоординованих, Куліш мав надзвичайно вражливу, рухливу й імпульсивну вдачу[13].

Він доводив до крайніх границь логічну нитку свого настрою, не рахуючись ні з чим і тимчасом під якимсь випадковим враженням здібний був від усього відмовитись і замкнутись в собі.

Історія Кулішевих романів — це й є історія захоплень і зречень, поривів і здержаности, палкої пристрасти і німотного мовчання. Він кохав, але він не знав щастя здійсненого почуття.

Розділ І. Літо року 1856

1

Романи Куліша з Милорадовичівною, Марком Вовчком, Глібовою, Ганною Рентель — ті Кулішеві романи, що про них ми маємо певні відомості, припадають на другу половину 50-х і на початок 60-х років, на час від року 1856 до року 1862.

Кулішеві було вже тоді 38—43 роки… Отже, його романи — це романи зрілої, літньої людини, якій уже під сорок і за сорок, яка в своїй громадській і літературній діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й найпринадніші мрії молодих літ, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному, особистому житті гостро і гірко починає відчувати сердечну зів’ялість, хандрливу втому, дражливу й знервовану байдужість.

Усе в житті, в почуттях, в пізнаннях здається пізнаним, відчутим і нецікавим; усі думки продуманими, усі книжки прочитаними. Дні минають за днями все непомітніше, одноманітніше й швидше. Життєва путь стомлює, як проста путь без цілі: порожня просторінь, безкраїй

обрій, блискучо відполірована площина без тіней, бездоганна геометрична конструкція. Картон, лак, дерево, вапно, скло.

До кохання примішується почуття гіркости, навмисности, примушености, надто гіркої гіркости, тієї гіркости, що викликає підозру в щирості й отруює почуття. Серце спустошено, почуття озлиднено. Почуття не так переживається, як конструюється, з безпосереднього переживання обертаючись в логічну схему. І що гіркіше відчуто цю спустошеність серця і порожнечу душі, то пристрасніше сподіванка знайти оновлення в молодому дівочому коханні!..

У своєму самотньому чернечому кабінеті, заваленому інкунабулами, Фауст, упевнившись у суєтній нікчемності пізнань, мріє про Маргариту, про живе життя серця; але в полоні попільного тліну зотліли почуття, і кохання дівчини він купує, продавши душу дияволові.

Отак-о й на всіх "фаустівських" Кулішевих романах лежать прикмети трагічного й похмурого, нерадісного й тяжкого безочарування, прикмети зневір’я, сумніву, хитань, спустошености, втоми, непевности, зотлілих оксамитів і вицвілих саєтів, осінніх скарг, вечірніх життєвих присмерків.

Людина плекає в собі ілюзорну й сумнівну сподіванку заперечити те, що єсть, і відновити, що вже давно вицвіло й спорохніло.

***

Після Севастопільської катастрофи й смерти Миколи І, коли політична й громадська обстанова набули сприятливих форм і з Куліша була знята заборона друкуватись, він на початку року 1856 (лютий) переїхав до Петербурга й там оселився, енергійну літературну й видавничу діяльність розвинувши.

Розвинути свою діяльність Куліш зміг у тій мірі, в якій він одержував з України грошову допомогу від великих землевласників-поміщиків, переважно Тарновського й Галагана. Користуючись із цієї допомоги, Куліш видав "Записки о Южной Руси", "Чорну раду", "Проповіді" Гречулевича, "Граматку" й інше, всі ті книжки, що їх видання означає перші етапи й досягнення в історії українського громадського руху 50-х років[14].

Почуваючи під ногами певний матеріальний ґрунт, сподіваючись на дальші політичні й цензурні полегшення, Куліш годі [так в оригіналі. — Прим. верстальника] тоді складати плани господарювання на хуторі, на що протягом останніх трьох-чотирьох років він скерував усі свої надії й усі свої життєві розрахунки.

Тепер, за кращих громадських обставин, він на деякий час кидає проголошувати як панацею од усіх суспільних і особистих зол "ідею хуторянства", що до неї він завсігди повертався, коли скрутні зовнішні умови не давали підстав розраховувати на будь-що ліпше.

Тепер оселяється він у великому місті і замість того, щоб копатись у власному садку в Зарозі, садовити на хуторі липи, яблуні й вишні, сіяти гречку й жито, купувати волів і сваритися з кріпаками, дбає про організацію друкарні, купівлю машин, налагодження збуту виданих книжок, утворення українського культурного ринку й широкого культурного споживання.

Фраза, сказана в Кулішевому листі 2 серпня 1856 р.:

— Тепер мене прив’язано матеріально й морально до Петербурга, а душа моя прагне в Україну за поетичною поживою! — надзвичайно влучно виявляє ставлення Куліша до України після того, як він осівся в Петербурзі.

Він свідомий, що його теперішній зв’язок з Україною — зв’язок суто естетичний. Він не відчуває матеріальної залежносте від "хутора Зарога": він економічно залежить од Петербурга, зв’язок же з хутором не виходить для нього за рамки "незаінтересованої насолоди". Перебування в Єсмані, Мотронівці, Зарозі, Черкасах, Качанівці, Линовиці, Сокиринцях і т. д. — це тільки джерела поетичних надхнень.

— Самотній працівник! — казав про себе Куліш в одному з листів своїх.

Куліш працював з ентузіазмом.

Він був великий працівник, бездоганний робітник.

Він міг робити по 14 годин на добу, він працював над силу, згинаючи над столом своє тіло, створене жити на свіжому повітрі, на хуторі серед лісів і степів. Перевантажуючи себе працею, він працював без спочинку й перерв, він з’єднував у собі упертість фанатичного писаки з безкорисною працездатністю, вартою великих учених, і з інстинктивною ретельністю бджоли чи майстра.

Час у Куліша був розподілений, як у старого німця.

Він видавав твори й листи Гоголя, й до нього щодня носили 3–4 аркуші корект із друкарень; водночас він друкував "Чорну раду" українською мовою та другий том "Записок о Южной Руси". "Русская беседа" надсилала йому коректи "Чорної ради" російською мовою; до того ж він улаштував власну друкарню, готував до друку дві книжки, що ними мала дебютувати його друкарня, укладав величезний збірник народних пісень, клопотався з’єднати в один два словники української мови, переробляв написаний у Тулі роман "Шукачі щастя", вів величезне листування, розсилав передплатникам свої видання, возився з небожем Гоголя Трушковським, що збожеволів, готувався до подорожі по Європі,

помічав у різних книгах місця, що їх для нього виписувано, мусив ходити по впливових особах в цензурних справах та інше, та інше…

Робота, робота й робота!..

Дзвінки, листоноші, одвідувачі, посланці, метушня, вогкі шпальти корект, папери на конторці, на столі, на стільцях, на вікні, гори паперів на шафі, на полицях, купи рукописів, громаддя видрукуваних аркушів і зброшурованих книжок.

Коли б у добі було не 24 години, а 36 і 48, то для кожної хвилини цього подвоєного дня, потроєної ночі знайшлася б праця і разом турботна думка, що для праці бракує часу.

Та, попри всю Кулішеву енергію, напружену ентузіастичну діяльність, і він знав тягар кімнатної замкненої самотности, втому, відчай, ледарство, нудьгу, той прикрий настрій ніякової й тяжкої розгублености, коли бажана праця здається прикрим примусом і небажаним обов’язком, а всі люди навколо нього ницими й низькими дурнями, людцями, що псують йому життя своїм безглуздим втручанням.

Вищою з приступних життєвих утіх здавалась йому можливість: нічого не роблячи, лежати в блаженній півдрімоті на канапі.

— У мене, — казав Куліш про себе, — безодня хохлацького ледарства, і полежати на боці, нічого не роблячи, для мене найвтішніша з насолод.

Він каже про вихор, що мете його:

— Тіла мого не стає на ту кипучу роботу, котора вихорем душу мою сюди і туди мете, не нездужаю я, ходжу я, розмовляю я, діло роблю я, а

щодня мене убуває, убуває. Тепер зосталось од мене тільки подобіє, що був колись чоловік!

— Сидю за працею, — розповідав Куліш про себе, — і томлюсь, як на панщині. Та години, віддані праці з примусу, хоч як вони не прикрі, можна назвати щасливими супроти тих годин, котрих я не знаю куди дівати: не читається, не пишеться; дома нудно, вийти з дому сумно.

Він скаржиться на сум і самоту, повторюючи рядки поета:

Под бурями судьбы жестокой

Увял лавровый мой венец;

Живу печальный, одинокий;

И жду: придет ли мой конец?

— Небагато, — казав про себе Куліш, — небагато проводять таке самотнє життя, як я, і небагато так сумують...

Він говорить про свою меланхолію, нудьгу, нервову перевтому, самоту, моральну ізольованість, постійні безпричинні хвилювання, мізантропічне почуття порожнечі, незадоволеність і відчай.

Це не сплін, не той урочистий і поважний петербурзький сплін, позичений в англійців, імпозантний і комфортабельний, аристократичний сплін в амфіладах просторих кімнат, літургія нудьги, нудьги речей, а звичайна безсила "інтелігентська" виснаженість від праці, коли все в середині людини ніби випито, ніби висмоктано: настрій скаженого пса, позіхання устриці, тінь тіні, маркотне марення мари...

Куліш тікав від самого себе.

— Одне почуття в мене єсть, — признавався Куліш, — тікати, але куди — не знаю. Я б тікав навіть від самого себе, тому що душа моя складається з дисгармонії, що мене самого катує.

Тікання, самота, прагнення степів і лісу, скарги, жалість, нарікання — ось головні риси тодішніх Кулішевих настроїв.

Тікати… Цей мотив знайшов собі глибокий вияв у Ґетевому "Фаусті":

Ein unbegreiflich holdes Sehnen

Trieb mich, durch Wald und Wiesen hinzugehn,

Und unter tausend heißen Tränen

Fühlt' ich mir eine Welt entstehn.

2

При перших прикметах душевної зів’ялости Куліша охопила тривога, сумніви й вагання.

Обертаючись назад і оглядаючи минулі роки, він із жалем впевнявся, що життя його було вбоге, злиденне й нерадісне.

Життя своє він пройшов не під згуки флейт і не з келихом, повним вина, в саду, насиченому ароматами квітів і прохолодами втіх. Не флейти і не троянди квітчали його суворе й віддане безупинній праці життя. Непохильна свідомість обов’язку керувала ним.

За коректами, перекладами, рукописами, книжками він не помітив, як минула його безлюбовна молодість.

Він скаржився на гіпохондрію і казав про себе:

— В Петербурзі я відчував велику знемогу, відчував себе стариком!

Ці гіпохондричні й меланхолійні настрої, підказані складними внутрішніми переживаннями, пригнічували Куліша й підготовляли ґрунт для тієї душевної кризи, що не тільки загрожувала наприкінці 50-х років порушити внутрішню його рівновагу, а й зовсім вибити з колії звичайної його діяльности.

Йому здавалось, що він марно загубив свій час, що він нічого не зробив, щоб здійснити свої надії, і життя своє він прожив без користи й досягнень, а мета ще безнадійно далека, хоч сил уже стає все менше й менше. Він пише про "загублений даремно час", про передчуття близької "отставки из жизни".

Року 1856, наближаючись до 40-х років життя, він уперше відчув, що молодість відходить, що роки минають і що в життєвих буденних турботах і піклуваннях не все ще взято, що можна було від життя взяти. Він відчував, що на бенкет буття він прийшов як стороння особа, як непрошений гість, що його обминули на тому бенкеті, і, стомлений ранньою втомою, ще не дійшовши до вечора свого життя, він похапливо поспішає випити все, що лишилося недопите.

Солдат і вождь, пророк неслави, звитяжець у боротьбі з собою, він переміг себе і не переміг життя, — чи зробив він будь-що?

Він приніс в офіру Україні, нації, поневоленому селянству себе, своє життя, свою особисту долю. Мучаючись, він пройшов по цій мученицькій землі, але чи не безплідна була ця офіра, чи не даремні були його сподіванки? Він важив на терезах життя свої офіри й недосягнене щастя і, схоплений нудьгою, з гірким сумом впевнявся, підбиваючи підсумки, що він ще не жив…

— Не жив і не кохав!..

— Убога жизнь не задовольнила моєї згаги кохання!..

— Треба поспішати, бо чи ж багато цього в мене віку, що стоїть на межі із пониклою старістю?!

З такими настроями їхав тридцятисемилітній Куліш улітку року 1856 в Україну.

З одного боку — вбоге життя, близька старість, а з другого — незадоволена, ненасичена згага життя й кохання, — незахована зовсім сподіванка, що, може, і "на его закат печальный блеснет любовь улыбкою прощальной".

Ще раз і, може, в останній раз.

Через друк першого тому "Записок о Южной Руси" Куліш затримався був у Петербурзі до середини липня.

14 червня 1856 він писав до Києва Оп. Марковичу:

— Я може скінчу друком 1 том "Записок о Южной Руси" через місяць. Тоді поїду в Москву, там трохи загаюсь, а до Тарновських над'їду хіба після Паликопи.

Так само в тих же числах червня писав Куліш до М. Грабовського:

— Первий том скінчиться друком через місяць. Тоді я, вхопивши оберемок книжок, махну в Україну і зараз, не гаявши часу, прибуду до Вас у Олександрівку і попривожу Вам тацю і кошик з того мельхіору і всяку всячину, котрої бажали, коли то все познаходжу.

Тільки в двадцятих числах липня Куліш нарешті рушив через Москву в Україну. З Москви він писав до своєї дружини, що залишилася на літо в Петербурзі:

"Москва. 1856 липня 24. Милий друг Сашуню! Доїхав я до Москви гаразд, але майже не спав і тому дуже змучився, так що на себе не подібний. Тому я й не наважився йти до фотографа. Почуваю, що мені тут спочити нема від чого, бо я повинен весь час рухатись і турбуватись, а думки літають геть по всьому світу. Та коли побачу, що не зовсім скидаюсь на мару, то замовлю свій портрет і доручу комусь узяти його й одіслати до Петербурга, а може, й сам фотограф це зробить".

Дорога відсвіжила Куліша, зміцнила, заспокоїла й розважила.

— Дорога мене зміцнила! Тепер знов прокинулася в тілі й душі якась юнацька бадьорість — може, ненадовго і, може, в останній раз? Не багато років попрохав би я в Господа (коли б був з Ним знайомий особисто, а не через ошуканців-попів), аби тільки ці роки були насичені почуттям, думкою і ділом!

Од листа до дружини, писаного з дороги, в Єсмані, станції під Глуховом, 2 серпня р. 1856, віє зовсім іншим настроєм, ніж той, що його повний був отой-о цитований попереду московський лист. Тут зникають неврастенічні "фобії", які завсіди з’являлись у Куліша в хвилини перевтоми й розпачу.

Тепер Куліш почуває себе дужим, спокійним і врівноваженим.

— Милий друг Сашуню! — звертався він до дружини. — Слава Богу, я здужаю і, незважаючи на затримки на станціях через розгон коней, спокійний. Мене цікавлять знов мої праці. Коли б я їх виконав, я міг би вмерти без каяття, що згаяв даремно час. Не турбуйся, що я не зробив для тебе портрета в Москві. Сподіваюсь випросити у матусі [Мотрони Білозерської, Кулішевої тещі] московський дагеротип, з якого виріжу

своє обличчя, вставлю в медальйон і надішлю до тебе. З цією метою я купив у Тулі цінну коробку пряників, щоб піддобритись. А від Грабовського надішлю тобі юнацького мого зображення.

— Виїжджаючи до України, почуваю якесь піднесення, якого давно не відчував. Іноді я зовсім переставав був любити Батьківщину, і це було в момент занепаду моральних сил. Тепер я люблю її знов, незважаючи на все погане, що в ній є. Та досить про це. Будь спокійна щодо мого здоров’я: повернусь до тебе молодцем. Усією душею твій П. Куліш.

Маршрут літньої мандрівки року 1856 був звичайний для Куліша: з Петербурга, через Москву й Тулу, спочатку до Мик. Дан. Білозерського в хутір Миколаїв (3-го серпня)[15], а потім у Мотронівку. З Мотронівки, де він прожив декілька днів, Куліш поїхав у Линовицю, щоб одвідати там графа Сергія де-Бальмена, який тоді малював ілюстрації до Кулішевої "Орисі". Від де-Бальмена він поїхав до Тарновського й Галагана, потім на Лубенщину, на хутір Заріг, а звідтіля, через Черкаси, на Чигиринщину в Олександрівку до Грабовського, і тоді, заїхавши й погостювавши в Києві, Куліш повернувся назад до Петербурга.

В Україну Куліш їхав не тільки для того, щоб спочити, а й разом з тим, щоб набратись поетичних вражень, свіжого запасу творчих спостережень. Куліш мав намір "усюди повештаться, усячини наслухаться, доброго розуму набраться".

Він їхав в Україну з певною сподіванкою, що йому пощастить натрапити на якусь хорошу дівчину, на просту й щиру хуторянку, і що тепер, відчувши знов у собі юнацьку бадьорість і мужність, він з радістю зуміє розкрити перед собою дорогоцінні таємниці дівочої душі, високого й ясного кохання.

У Петербурзі він не жив, і серце його було там таке самотнє!.. В Україні він хотів бути щасливим: пізнати радощі, найчистіші радощі життя, пережити такі щасливі дні, які Бог зберігає для своїх святих. Тут,

тільки тут і тепер, відчує він себе самого і все те молоде щастя, що приступне людині, ті прості радощі серця, що квітнуть у ньому самому.

Літо 1856 року Куліш прожив, їздячи від одного поміщика до другого.

— Життя моє циганське, — писав Куліш, — вештаюсь по селах та й годі (14/VIII—56).

— Так оце, — писав він 24/VII—56 В. В. Тарновському, — помандрую світ за очі по всій Україні, щоб обернуть собі на добрий пожиток останок літа і початок осени. А то, як прийдеться часом писать про земляків на чужині, то, забувшись, які вони єсть, удерем таких троянців, що всяке одцурається.

Турбуючись, щоб, писавши про земляків, які вони єсть, не наробити пародійних, антиреалістичних помилок[16], щоб, подібно Котляревському, не удрати з земляків "троянців", не ухилитись у гротеск, Куліш, проте, свої виучування обмежив тим, що він міг бачити, перебуваючи в панських маєтках.

— Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивиться на народ.

Це є метода його народницьких спостережень 1856 року: пішовши з панночкою, подивитись на народ у церкві!

Хоч як змагався Куліш проти "котляревщини" в літературі, хоч як він од неї відмежовувався, але від його способу вивчати народ дхне отією самою, так йому зненависною котляревщиною. Характеризуючи Котляревського й котляревщину, визначаючи її соціальну природу, Куліш говорить про матеріальну й моральну залежність українського письменника від меценатів-поміщиків, від заможного панства.

— Ми, — каже Куліш, — звертаємо увагу читачів на голий факт. Котляревський був прийнятий як гість в домах князя Куракіна, князя Лобанова-Ростовського, князя Рєпніна, графа Кочубея, графа Ламберта і генерала Бєлухи-Кохановського[17].

Але й сам Куліш знайомиться з народом як гість графів де-Бальменів, в обставинах і умовах, що в них він опинився, як панський приятель. І для Куліша лишається в силі вказівка на той же "голий факт", що й для Котляревського: "ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивиться на народ". Знайомство з селянами року 1856 Куліш обмежував прогулянками на село для розваги та випадковими зустрічами й побаченнями.

Правда, в листі до Плетньова, писаному згодом, уже в грудні, Куліш, докладно описуючи своє літнє перебування в Україні, зазначає, що він, окрім прогулянок з панночкою й читання творів, що зворушували серця поселян, робив також спроби "ходити в народ" і згадує навіть за перешкоди від поліції.

Він пише:

— Пробував штовхатись між мужиками, та вічно натрапляв на поліцію, котора нічого не хоче бачити й знати, окрім злочинних намірів, бо добрі діла не приносять їй жодної користи.

Ми не знаємо, що саме, який певний факт має на увазі Куліш у цьому разі і за яке непорозуміння з поліцією він згадує. Можливо, що в цій фразі є трохи од licentiae poeticae і трохи вільне коментування події, що справді не виходила за доброчинні межі "добрих діл". В кожнім разі, окрім цього уривка, в нас для 1856 року занадто мало матеріалу, щоб говорити за тодішні спроби Куліша ходити в народ[18]. Головну увагу в своїх листах з України Куліш віддає не соціальним темам, а особистим почуванням, враженням од природи, приємності спочинку, уважному вивченню дівочої душі, ідиліям ніжної чутливости.

Його тягли до себе рухливі ніжні губи й свіжі живі щоки, він мріяв заглиблюватись у дивний сенс дівочої розмови, не чуючи навіть слів, що їх вона казатиме.

Досі він жив життям сухим, відокремленим і темним, тепер він відчує щось нечуване — щось подібне до того, що нагадуватиме погляд коханої, коли її очі стріваються з очима коханого.

— Що нашому серцеві світ без кохання? — запитує Куліш.

Найбільше сподобалося Кулішеві перебування в де-Бальменів, у маєткові де-Бальменів Линовиці, де він і прожив більшу частину своїх канікул.

Але в полоні попільного тліну книжок і пізнань, що остогидли Фаустові й стомили його, Фауст досягає Маргарити тільки з допомогою Мефістофеля!..

Отже, й на всіх Кулішевих, таких типово "фаустівських" романах лежить прикмета мефістофелівського трагічного зневір’я, сумніву, вагань, непевности, душевної спустошености, втоми, осінніх барв і суму.

Душу продано дияволові. Є ілюзії кохання, але кохання немає.

З

…У центрі уваги серпневих листів Куліша — Маня де-Бальмен. Він її описує так, як Вертер у Ґете описує свою Лотту.

Маня де-Бальмен захопила Куліша своєю простотою, молодістю, м’якістю, своїм умом, господарністю, душевним спокоєм, діяльною, повною життя, вдачею.

Молода й хороша! Така мила, така проста й природна!

Кулішеві надзвичайно сподобалась ця дівчинка із засмаленими руками в блянжовому простенькому довгому вбранні, якого вона ще не призвичаїлась носити.

— Чудесна дівчина! — каже Куліш про Маню де-Бальмен.

Йому подобався її вигляд, тон, поводження. Він милувався з її чорнобривої молодости, смішливої, жвавої свіжости. Усе в ній було таке тихе, гармонійне й прозоро-ясне.

Він гуляє з нею, катається на човні, ходить по селу й саду, просиджує з нею довго вночі коло ставка при місячному сяйві, слухає її сміх, її розмови про курей, коров, про господарчі дрібниці, про себе, батьків, селян.

Ніколи ще Куліш не був такий щасливий, ніколи ще не сприймав природи, аж до камінця, аж до травинки, повніше і глибше. Природа розкрилася йому в усій пишновеличності золота й синяви.

Чи думав Куліш, їхавши до Линовиці, що звідсіля так близько до неба, що в Линовиці, мов у раю? А Маня, як та Орися, має то там, то сям по господі і всю господу скрашає: у неї ані хвилини не минає без діяльної любови, без праці, і все ж її веселість, її душевна легкість при цьому не кидають її.

Дома тішить малу дитину, свого малого братіка, одвідує хорих селян, миє й шиє, грає на фортеп’яні, підрублює хусточки для Куліша. Він умовляється з нею, що вона пошиє для нього чумацьку сорочку, гаптовану шовками. А сам переписує для неї "невольницькі" вірші Шевченкові.

11-го серпня 1856. Приїхав я в Линовицю о 8-й годині ранку, а може, й трохи раніше. Під’їжджаючи до воріт, я побачив на ґанкові якогось чоловіка, що здався мені спочатку Жемчужніковим, а потім я роздивився в ньому лакея. Цей юнак, вважаючи зустрінути гостя за справу для себе сторонню, пішов повільними кроками геть до бокового флігеля. Двір навколо обсаджено білими акаціями і розкішною рябиною; посередині — квітник. Йду до вітальні — нікого; до зали — нікого. Ходжу по залі, чую в сусідній кімнаті голоси, але до мене ніхто не виходить. Я пішов у сад, але й там нема нікого. Став сяє пишновелично між густими деревами, квітники красуються мальвами та жоржинами; американський льон блищить між інших квітів, як золото, але нема нікого. Йду мовчазними алеями, доходжу до фруктового саду, бачу солом’яний курінь, але і в курені порожньо, як і скрізь. Іду до городів — і на городах нікого не видко.

— Довго ходив я по саду і нарешті зайшов в альтанку, де стоїть спокійне крісло; сів і чекаю, чи не прокинеться який-небудь рух у цьому зачарованому царстві.

— До цього часу я бачив у ньому тільки флегматичного лакея та якусь жіночу постать у вікні, що стояла, нахилившись і затуливши обличчя рушником. Нарешті являється хтось і кличе мене пити чай. Я вже здогадався, що графа немає вдома.

— Графиня прийняла мене дуже ласкаво. З нею сиділа бабуся — тітка та Серьожа, той самий, що при звістці про несподівану смерть панотця сказав:

Чернец, страдалец молодой,

Окончил век свой безотрадный.

— Маня з’явилась трохи згодом в простому блянжовому вбранні, сяючи молодістю й веселістю.

— Годували за цим сніданком двох молодих дроф, що багато ручніші від гиндичат і бігають за людьми по саду.

— Після чаю пішов я з Манею по саду, вона мені все показала й розповіла, так що за короткий час коло моїх понять про Линовицю швидко поширилося. Чудесна дівчина, і ані тіні в ній аристократизму, і при цьому все згармонійовано між природою й вихованням. Іншому вона здалась би зовсім невихованою дівчиною; але щоб невихована дівчина поводилась так природно, так просто й мило, треба бути з нею довго знайомим, треба було б призвичаїти її до себе. У Мані погляд на людину встановило виховання: вона дуже добре розуміє себе й іншого, і тому їй призвичаюватись до гостя не треба — тримається з ним першого дня так само, як поводитиметься й за рік.

— Мені було приємно знайти в селі сільську панночку в кращому значенні слова. Вона не бережеться сонця й майже не носить рукавичок. Через це руки в неї так засмалились, як у жадної міської жінки. Вона не побоялась вийти до гостя в приношених черевиках, так само, як і мати її не передяглася задля мого приїзду в новеньке вбрання. На Серьожі все затаскане і ясно каже про те, як він проводить свій час; а він проводить свій час у тому, що лазить на дерева й бігає скрізь, де можна тільки бігати.

— Графиня надзвичайно проста й натуральна в усьому жінка. Чудовий у неї синочок — той, що народився в Києві: товстий, як на малюнках Рафаеля, і веселий. Вона сама його годує і каже, що це звільнило її від хворобливости фізичної й моральної. Вона дуже гарна господиня, сама влаштовує за допомогою теслярів меблі, тобто дає малюнки, розповідає, як що зробити та інше.

— Побачили ми на ставу човна (я повертаюсь знов до прогулянки з Манею по саду), і Маня визвалася веслувати, але я сказав, що вмію теж гребти і керувати. Серьожа одержав дозвіл кататись із нами. Маня одягла старі пальові рукавички, підперезалась кінцями блянжової з

вишиваною габою мантильї і взяла друге весло. Ми плавали по всьому ставу, виходили на острівки, де посаджено мальви й жоржини.

— Нарешті причалили до селянської левади, обдивилися її всю, пройшли й по капусті і по всьому городу, причому Серьожа вигукував різні українські фрази або ж, улізши на тин, кричав: "Тікайте, плигатиму!"

— Потім пройшли через мужичий двір на вулицю села. Тут Маня показувала на зв’язки капустяних листів, що сохнуть під хатами і дуже їй подобаються, і на різні мальовничі подробиці селянських осель.

— Село все порожнє — працюють у полі. Ми бачили зрідка тільки дітей та жінок.

— Усі діти знають Маню і поводяться з нею, як з родичкою, а не з панночкою. Одного разу, коли Маня набрала з собою яблук, діти кинулись на неї з такою несамовитістю, що звалили її й почали хапати яблука. Вона сіла на яблука і, щоб розігнати натовп, почала кидати їх в різні сторони, в чому й успіла.

— Ми обійшли все село. Серьожа забігав до різних дворів і гуляв з хлопчиками. Одного разу його довго не було видко, і ми не знали, куди він подівся, повернулися й почали шукати його, — як от він нам назустріч, весело стрибаючи: в одній руці дві варені картоплини, а в другій — конопляне насіння, і це він їв з такою приємністю, ніби ніколи не їв смачнішого.

— Були й коло церкви, сходили й на дзвіницю і повернулись, обігнувши всю садибу й оглянувши все дочиста.

Подібні жанрові сценки, як оцей випадок з яблуками, зворушували серце Кулішеве своєю ідилічною декоративністю.

В Куліші було багато сентиментальности, багато від Квітки, від сентиментальних ідилій Квітчиних чутливих повістей. Отже, й селянство Куліш до певної міри відчував за стилем і сюжетами Квітчиних творів. Саме тоді, р. 1856, він писав церковні казання українською мовою. Скориставшись із нагоди, він читав їх селянам.

— Я читав перші аркуші українським поселянам, і сльози їх були для мене нагородою, — писав Куліш (4/XII—1856).

Куліш ставив собі завданням "трогать до сльоз" серця поселян! Це була метода й манера тодішньої народницької пропаганди. Чутливому зворушенню надавали переваги перед іншими способами агітації.

— Маня так забризкалась водою в човні за допомогою, розуміється, Серьожі, і так замазала свою довгу сукню, якої носити ще не вміє, що мусила тоді ж передягнутись.

— Графиня показувала мені свою роботу: вона малює олійними фарбами, як справжній митець. Я показав їй портрети Аксакова, що я їх був узяв навмисне з цією метою, і вона так захопилась фотографією, що я їй подарував Аксакова. Вона прийняла подарунок з приємністю.

— Обідали. Після обіду швачки співали українських пісень — дуже гарно.

— О п’ятій годині я поїхав, і через те, що графа чекали ще за декілька днів з Києва, а Тарновський теж невідомо коли повернеться до Качанівки, паперів же моїх туди не привезено і шинелі від Сенчила не прислано, то я вирішив їхати сам до Києва.

Останній абзац цього листа з 11 серпня описує короткочасне перебування Куліша в Києві, де він одвідав Хильчевського, Каменецького й інших і потім, заїхавши в Березову Рудку до Закревських, повернувся до де-Бальменів.

1856 серпня 14. Линовиця

"Тепер, моя кохана Сашуню, поведу річ про своє життя дальше. Життя моє циганське: вештаюсь по селах та й годі. Заїхали у Березову Рудку до Закревських. Добрі люди, тільки скучно. Сад гарний, будинки хороші строяться, хутко будуть скінчені, хоч би й царю в них жить; а жить у них буде скучно. Ночували там, а на другий день вернулись у Линовицю. В'їжджаємо в двір, аж на рундуці стоїть Юзефович; їдучи до Галагана, заїхав сюди. Такий ввічливий, що й Господи! Сказано — Юзефович. Підмовляв мене їхать до Галагана. Я й поїхав би, та там якийсь празник, і буде багато панів, дук-сріблякників, так нехай їм цур!"

"Оце ж уже прийнялись ми за рисунки! Орисі не довів Сергій до кінця — то Жемчужник ізбрехав; так тепер знов за неї прийнявся. Цілий день морочивсь, та ще не скомпонував дівчат під кручею; а гарні будуть дівчата!"

"Я ввесь день прогуляв. Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивиться на линовицький народ. Мізерний народ! Усюди по Україні переводиться нінащо. А був би народ гарний, коли б доля йому лучча".

"Потім читав де що попало; а обоє рисували: той картинки, а пані — узори. Показувала мені усякі шиття, що понаготовляла для своєї дочки. Не буде і в царівни кращих. Синкові тому, що в Києві родивсь, пошила чумацьку сорочку з мережками; а Мані готує увесь костюм, од черевиків до стрічок, український".

"А Маня, як та Орися, має то там, то сям по господі і всю господу скрашає. Молоде й хороше, а як розпитаєшся, то і воно не без біди зросло: то зуби болять, то в грудях або в боку коле. Невже ж у всій Україні немає такої дівчини, щоб була сама краса очам, а серцю втіха? Мабуть, що нема. Бідна жизнь на землі чоловіка: тільки хіба розумом зрозумієш і душею почуєш, а очима не побачиш ніякого совершенства!"

"А все-таки сонце сідало в Линовиці, мов у раю, у воді дерево, грало, наче шовки та саєти; гуси кричать і плещуть серед ставу; тихо — як у Бога на небі; а сонце все позолотило, і кожне з нас здалось серед зеленої садовини, мов на картині. Аж ось і ніч зі своїм мороком, зі своїм невідомим шелестом, із зорями на небі, з дівочими піснями по селу… Коли б тільки не було на серці туги, то хвалив би Господа милосердного, дивлячись на Його дива, та й годі. А то горе, що душа — наче птиця без крил: хоче підняться над землею, а туга до землі й пригнітає".

"Добрі люди оці де-Бальмени! Може, й нема вже кращих по моєму смаку; а все ще мало, щоб душу наповнить: душа, знай, чогось бажає і, знай, кудись жадає, а куди не обернеться — усюди буде гірше, ніж у Линовиці. Тим-то я дожидаюсь, поки пришлють за мною коні з Качанівки (а до Качанівки верст із півсотні), а сам собі думаю: нехай забариться мій лист через Юзефовича: лучче не буде мені ніде, бо другої Линовиці, мабуть, і на світі немає!"

"Оце ж до тебе листи часто, моє серце Сашуню, а як загаюсь, то не сумуй, бо, може, случаю не буде на пошту абощо, може, в якому переїзді буду абощо.

Не сумуй, моє серденько!

Твій"

Спокій огорнув Кулішеву душу, і він дає найприхильніші оцінки своїм знайомим. ""Добрі люди" — Закревські! "Добрі люди" оці де-Бальмени"! Він не хотів би й нікуди від'їжджати від них. Тут він знайшов артистичну атмосферу, фарби, полотно й пензлі.

Сергій де-Бальмен малював саме ілюстрації до Кулішевої "Орисі", і Куліш проявляв великий інтерес до цієї справи[19]. Виникало питання про те, щоб ілюструвати також і "Чорну раду". Малювання йшло під акомпанемент гри на фортеп'яно або ж дівочого співу за п'яльцями.

Музика й малювання поєднувались із спогляданням природи. Сонячні заходи ще не шокірували тоді нікого, і Куліш, захоплюючись вечірнім сонцем, не боявся здатись людиною відсталою.

Згідно зі смаками доби й Кулішеві листи з України носять переважно пейзажний характер. Тематика його листів — це осяйний став, осінні квіти на клумбах, мальви й жоржини на острівках великого ставу, блискуче золото американського льону, пишна рябина й акація, гра шовку й саєту від дерев, що відбиваються в воді, ручні дрофи, гусячий плюскіт, а далі: мороки ночі, невідомі шелести, зоряне небо, дівочі пісні на селі.

Епістолярний стиль Куліша відображав особливості загальної літературної манери[20].

Описи природи доповнюються описами характерів і побутових подробиць. У серпневих листах Куліша занотовано багато цікавих рис поміщицького побуту середини минулого століття. У нас в Україні нема книги, подібної до праці Луї Мегрона "Романтизм и нравы"; і коли, може, важко було б підібрати подібний, український побутово-романтичний матеріал, який зумів скупчити в своїй книзі Мегрон, то в кожнім разі в листах Куліша ми знаходимо тонкі й художньо виписані сторінки, що освітлюють тодішніх людей, їхні дні, речі, розмови, кімнати, вишивки й мережки, ранкову каву, прогулянки по саду, садові алеї, блянжові вбрання, лагідну пані, пухке немовлятко в чумацькій сорочці, дівчат за п’яльцями.

Але в центрі Кулішевої уваги в увесь час його перебування в де-Бальменів лишається 16-літня дочка господаря, Маня де-Бальмен.

З любовною ласкавістю, з легким і прозорим почуттям придивляється Куліш до молодої дівчини. В ній знайшов він ситцевеньку й рожеву, молоду й радісну милу простоту. Вона для нього "сільська

панночка в кращому значенні слова": нове втілення образу Ґетевої Лотти, Пушкінської Тетяни. "Таке молоде і хороше"!..

Кулішеві сподобалося, що в її вихованні відчувається дух старосвітської господарности, гармонійне поєднання природи і виховання.

Говорячи про Маню де-Бальмен, Куліш зберігає смаки, що їх він виніс із дрібнопомісного середовища, смаки ощадности й господарчої дбайливости. Йому приємно, що дівчина не боїться сонця, ходить без рукавичок, що в неї засмалені руки, що вміє вона бути натуральною й щирою. Йому приємно, що панночка насмілилася вийти до нього в ненових черевиках, що вона по хазяйству бігає, шити вміє, ледаче полотно од хорошого розпізнає, за дитиною подивиться й бавить її. Музику змінює вона на підрублювання хусток, фортеп’яно й музичні Маєрберові п’єси на голку з ниткою. Куліш радий стежити у великопомісному побуті риси простого побуту доброї селянської родини.

— От так живи! Що й розум, і вся наука, і простота, — радив Куліш.

15 серпня 1856. Линовиця

"Ранком пив кофе внизу, бо живу нагорі, на антресолях. Пані все зо мною розмовляє про життя на світі тощо. Дуже розумна людина!"

"Перед обідом приїхали євреї з крамом. Їм проміняли стару мідяну утвар на полотно, а я купив собі за 7 р. дюжину батистових хусточок. Пані мені вибрала і сторгувала. Тямуща вона дуже в таких речах і каже, що батистовий платок переносить полотняного, бо тії біляться не знать яким способом. Тут Маня виявила й собі хазяйську струнку, розпізнаючи ледаче полотно од хорошого. Мати всіма силами навчає простого розуму свою дочку, щоб знала не одні тії гами, що беруть на фортеп’яно. Вона в неї й по хазяйству бігає, і дитину тішить, і мить і шить уміє".

"Любо мені, що ця пані, котора в Києві здавалась мені трохи ніби гордою, тепер щодальш стає простішою й щирою. Усячину мені звіряє, чого б я й не сподівався, і радиться зо мною, наче з яким старим чоловіком. Бачивши од людей собі шанобу, і сам себе більш починаю шанувати, а то все почуваєшся блазнем і не ймеш сам собі віри".

"Орися виходить на Божий світ, щодальш, то все краще. Сергій упивсь у свою роботу, і вже в йому заграла та струна, що змалку брала гору над іншими, — струна артистична. Тепер уже розмовляємо і про "Чорну раду", як би її ілюструвати. Я засадив за рисунок і Маню, і сам узяв дещо дряпать сепією з етюдів, а пані мене навчає. Тим часом дівчата за п’яльцями виспівують своїх пісень. Пані то з малою дитиною няньчиться, котору сама годує, то інше що-небудь, то узори дівчатам компонує, а тут же й чоловікові у його ілюстрації раду дає. Що треба, то й сама, взявши кисточку, підправить, бо вона у пейзажі заткне його за пояс..."

"Маня учила чи промовляла Маєрбера; мати дещо розтолковувала оддалеки. Якже переграла все, тоді:

— А візьми лишень, Маню, хусточки пообрублюй".

"Це, бач, мої, і так просто взялась Маня до роботи, наче яка Маруся в доброї козачки за сорочку для наймита.

— От так живи! Що й розум, і всяка наука, й простота".

Захоплений цим артистичним оточенням, Куліш ладен сказати життю оптимістичне: "Так!"

— Ні, таки на світі багато дечого є хорошого, а між хорошим Линовиця не послідуща.

— Гарно сей день прожив я, спасибі Богу! — каже Куліш і, віддаючись переживанням тихих серпневих вечорів, відтворюючи ритми вечірнього спокою в ритмах Шевченкового вірша, додає:

— Лягаючи спати, промовляв собі напам’ять Перебендині вірші, у которих намальована вечірня пора, почута тихою душею. Ти ще не знаєш їх; ось вони:

Садок вишневий коло хати,

Хрущі над вишнями гудуть,

Плугатарі з плугами йдуть,

Співають ідучи дівчата,

А матері вечерять ждуть.

Сім’я вечеря коло хати,

Вечірня зіронька встає,

Дочка вечерять подає,

А мати хоче научати,

Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати

Маленьких діточок своїх;

Сама заснула коло їх.

Затихло все, тілько дівчата

Та соловейко не затих.

— Що за вечір сьогодні був! Що за вода в саду! Вияснилась, як скло, і все в їй, до послідньої билини, оддалось як у дзеркалі. Коли б, Господи, — зідхає Куліш, — так на душі було тихо!

Гостювання в гр. де-Бальменів насичено атмосферою Шевченкових віршів. Враження од сільської природи єднається з враженням од поезій Шевченкових. Кожен новий день, що його перебуває Куліш у де-Бальменів, приносить із собою нову думку про поета.

Заглибившись у сільський спокій, віддавшись цілком споглядання спокою, Куліш раз у раз згадує про Маню де-Бальмен, вивчає її, аналізує її переживання, занотовує її настрої, що їх він зумів викликати в неї своїми розмовами.

У листі з 29 серпня 1856 Куліш докладно оповідає за свої враження від Мані де-Бальмен.

— Маня все та ж: ходить до церкви, одвідує хорих селян, гуляє зі мною по саду й по селу при місяці, розповідає за пригоди з курками й різними тваринами, прокидається зі сходом сонця "до корів", няньчить маленького брата і без перерви сміється, знаючи, що це їй до лиця.

Та Куліш надто серйозний і надто методичний, щоб думати про жарти й флірт! Замість фліртувати, він вивчає дівчину. Він використовує нагоду для уважних спостережень. Він експериментує. До дівчини він підходив як експериментатор, як дослідник.

Так він ставився до всіх жінок, що з ними йому траплялося зустрічатись у житті, так само він поставився і до Мані де-Бальмен.

…Місяць, ніч, став! Вода в ставу тремтить місячним золотим сяйвом, і в темних тінях за ставом на селі чути дівочі співи.

Він і вона!

Куліш і 16-літня дівчинка!

— Вчора я довго сидів з нею над водою при сяйві місяця і розмовляв про різні речі. Вона ще зовсім не розвинена, та на душі в неї так тихо, як у дитини. Хотілося б мені вгадати її прийдешнє! Мені здається, що, попри всю свою простоту й добродушність, вона стане згодом хитрою й нещирою жінкою, почне пускать пиль у вічі, використає всі свої ресурси, щоб досягнути будь-якого становища в суспільстві, і вийде з неї така звичайна жінка, яких ми бачимо на кожнім кроці. Цю думку я ґрунтую на різних обставинах життя і на рівності її вдачі щодо пристрастей. Вона нічим не зацікавилася досі; ніщо в природі чи в світі мистецтв не справило на неї великого враження. Нема в неї елементу поетичного, що один виносить нас на поверхню з безодні життєвої пошлости. Тому без допомоги якої-небудь міцної душі, що ввійшла б з нею в щільні стосунки, вона невідмінно поступиться перед плином життя, що її оточує. І тому нічого буде взяти від Мані, окрім прекрасного образу загиблих надій.

Цей останній абзац — надзвичайно характеристичний для Куліша!

Здавалося б, що за претенсійне ставлення до простенької 16-літньої дівчинки, яких "сильних вражень" треба шукати від неї, про який "елемент поетичний" треба говорити? Для чого перебільшувати, здавалось, надії, щоб потім говорити про їх загибель? Але такий був літературний стиль епохи: тут і "погибшие надежды", і "уступка окружающей жизни", і "бездна житейской пошлости", "сильные души", і т.і., т.і. Звичайнісінькі літературні трафарети, що, перенесені в життя, здаються ненатуральними й фальшивими.

***

Ми не маємо підстав сумніватись у щирості Куліша, але ледве чи можна знайти ще одного письменника з таким педагогічним і моралізаторським нахилом. Мріючи про простоту, він, проте, сам ніколи не вмів бути простим. Варто йому було стрінути гарненьку дівчинку й просидіти з нею декілька годин увечері при місяці на березі ставка, як він починає вірити в своє призначення врятувати цю дівчину від пошлости оточення, допомогти їй зберегти "прекрасний образ здійснених надій".

Це ж він і є та "міцна душа", що його покликано врятувати 16-літніх дівчат од пошлости оточення... Куліш інакше й не уявляє своїх стосунків з дівчиною чи жінкою, як тільки щоб "урятувати" й "виховувати". Його еротика — педагогічна. З нього був педагог не тільки у взаєминах з Манею де-Бальмен, Рентель, але навіть із Марком Вовчком та Глібовою.

— Приємно, — каже Куліш, — поливати рослини, що тільки розвиваються й обіцяють квіти й плоди. Передчуваючи близькість своєї відставки з життя, я находжу втіху в тому, що за моєю участю життя розквітло розкішніше.

Мала цілковиту рацію В. С. Аксакова, коли писала про Куліша:

— В ньому багато вчительських способів і якийсь старовинний методизм у висловах, манері й навіть у думках, а тимчасом почувається пристрасна натура.

У дівчині Куліш шукає не загального ліризму; він хоче, щоб душа дівчини бриніла, як пісня, щоб дівчина звучала, щоб у ліричному напруженні вона задзвеніла срібним дзвоном блакитної далечині. Ліризм, поетичність, незнана незвичайність — ось ті вимоги, що їх звертає Куліш до дівчини.

Новий галас, радощі, розмови й суперечки вніс із собою Левко Жемчужніков, натура художня, легка й артистична, "з шампанським в крові", завсіди радісний і піднесений, близький приятель Куліша й друг дому в де-Бальменів.

Великорос з походження, він був захоплений Україною, її природою, яку він малював, її піснями й казками, які він збирав і записував, романтикою минулого й екзотикою садків і білих хат. Вірші свого двоюрідного брата, Олексія Толстого "Ты знаешь край, где все обильем дышет", він міг проказувати, як своє credo.

Приїхав він до де-Бальменів тоді ж, 15 серпня.

— Так собі забавляємось і гуторимо про Левка, що де то він сновигає, — описував Куліш у тому ж листі появу приятеля, — коли ж дзвінок: телень-телень — він і вродився у Линовиці. Ледащо! Розіпсів зовсім за це літо. Багацько б тобі розказав про його дурний розум, та вже нехай колись, як побачимось. Втомившись у дорозі, рано одійшов він спать.

Другого дня, спеціально, щоб побачити Куліша, приїхав до де-Бальменів молодий Василь Тарновський. Характеристика "молодого Василька, козака лейстрового", "благого юноши", прекрасно гармонує з описом Мані де-Бальмен.

Перша половина листа 16 серпня така ж ідилічна й ясна, як і попередні листи з Линовиці. Але розмова за обідом вносить нові нотки, і в листах Кулішевих, що до того часу були віддані пейзажним спогляданням, "вечорам, відчутим тихою душею", читанню Шевченкових віршів і т.і., накреслюється нова тема: "тема страстей". "Но всюду страсти роковые!.."

"16 серпня 1856. Ранок такий, як і вчора, тільки знаючи, що Сергій до 11 години ходитиме по хазяйству, і я зоставсь у своїй кімнаті; тут і кофе пив. Спустившись униз, розмовляв то з одним, то з другим, як ось у

двері — шасть молодий Васильок, козак лейстровий! Приїхало, сподіваючись мене застать. Люба дитино! От ходили по саду, побалакали. Тоді Маня і просить у мене переписать невольницький вірш, що списав Тарас, сидячи в неволі. Написав він їх 13, — дуже гарнії! Ну, звісно, я сам узявся до писання. Ото засів, тут же серед зали, та й переписав їй в альбом, що подарував лейстровий козак. А вона мені рубила хусточки".

"Малеча [Вас. Тарновський — син] зове її своєю Марусею. От тобі й добре було б, якби й поділивсь із нею своїм достатком, оженившись. Тоді б носила, які схотіла, плахти, кунтуші й кораблики, переміняючи їх хоч щодня. А що як? Через чотири годи їй буде 20, а йому 22 годи. Любо мені, як хто жениться змолоду! А то чи весело буде глядіть на чорнобриву Маню в руках у сивого діда?"

— Гарно пройшов ранок до самого обіду. Мені здалось, що якби привик я до Линовиці, то от тут би нехай у залі поставили стіл із моїми бумагами, — я б і писав серед людського гомону та сміху. Сергій рисував Орисю. Левко збивав його з пуття, бо в самого в голові завірюха. Пані направляла і шептала мені, що поки Левко тут — Сергій нічого з Орисею не врадить. За обідом була велика пря за страсті людськії. Левко стояв на тому, що треба піддаваться страстям, аби без обиди людської; Сергій йому поперечив. І я піддержував Сергія, дарма що поступую на світі ледви не так, як і Левко. Отже, поперечивши, не кривив я душею, бо душа моя завсіди силкується по-божому і по-святому.

— Гарно пройшла година чи дві після обід… О, Боже мій милий! Чому б людям не буть щасливими, коли їм ніщо не псує щастя? Отже, ні: отії страсті, про которі Левко розмовляв за обідом, і тут підривають зелені береги і роблять із них страшенні кручі. Повів він мене наверх і почав розказувать свою історію, од первого завітання в Линовицю аж до цього дня. А пані ще перше його дещо мені розказала. Так і вийшла говірка, та й негарна, — така, що оце б узяв та й летів не знать куди, одвернувши голову. Не буду писать нічого через пошту, а колись розкажу. Побачиш сама тоді що.

— Нема в світі правди, не зискать! Що ж Маня? Маня мені здається ангелом без крил серед калюжі. О, Господи! Пошли цьому ангелові крила!

"Скоро вже поїдемо з Линовиці з малечею... Кланяється тобі у сюю самую минуту Левко і цілує ручку. Подарував тобі усі ложки і тарілочки, бо вже Горошина не купує і хазяйства не заводить. Ти їх получиш незабаром через пошту".

"17 серпня. Ранком то гуляв, то що. Договорився з Манею, щоб пошила мені чумацьку сорочку, таку, як у Левка, гаптовану шовками. А до сорочки добуду ще шапку-кучму. От тоді нехай мене зніме Берґнер для тебе! Коли б ще уси добрі запустить. От би чумаком приїхав до тебе!.."

"Чого передо мною одкриваються тайни людськії? Мені хочеться любить людей щирим серцем; чого ж вони такі мізерні у своїх учинках? Чи вже трудно держаться на такій висоті, як ми з тобою? Мабуть, що й така висота не для всякого по силах... Гірко на світі жить, не люблячи людей. Коли б же Бог дав любить їх, знаючи все їх мізерство душевнеє!.. Опівдні виїхали ми з Линовиці. У мене нила душа, що наше прощання було якесь холодне; так, ніби знали вони, що в мене нема вже тії шаноби, тії щирости до їх, котора ще вчора сповняла моє серце".

"Ти знаєш, — писав Куліш 3 вересня 1856 до дружини, — що жив я днів зо два чи що у де-Бальмена. Знаєш і те, що Левко зняв у мене з очей луду, іншими вони мені тепер показались, цебто, бач, старі. А молоденька Маня процвітає квіткою, та Бог знає, чи нема і в неї перед очима правдивого добра. Знаючи тепер, яка нещирість, яка хисткість і омана в душах її батька й матері (найбільш у матері), я зробивсь до їх іще прихильніший: чи не получчають вони од моєї добрости. У обман я не дамсь і, попустивши їм кривить против мене душею, сам буду робить щире добро для їх. Перве добро моє буде теє, що передам їм усякі книжки до науки дітей. Росте в їх три сини; може, з тих синів люди будуть, так нехай користуються моїми книжками. Може, й назад не

вернуть, та Бог з ними, аби хоч одна душа здобувала розуму через моє добро. Тут же й Маня дещо попрочитує, то все-таки кріпше стоятиме на своїм місці, а може, придбає що-небудь у голові і на користь своїм діткам. Так от передаю я де-Бальменам свою скриню з книжками од Тарновських. Там їх ніхто читать не буде, бо й дома нема нікого, а тут старший хлопчик розумний: нехай набирається розуму. Тимчасом я з де-Бальменом буду держать себе так, ніби нічогісінько в моїй душі против його не одмінилось, тільки не всю правду йому звірятиму".

До цього листа потрібні коментарі. Не все залишається тут ясним, і важко й необережно було б ставити крапки над "і" там, де таке підкреслення може стати за перебільшення й тим обумовити аберацію уяви.

Коли, посилаючись на вищенаведений лист з 16 серпня, можна припустити, що справа йде про роман з дівчиною-кріпачкою де-Бальменів, який зав’язався у Жемчужнікова в Линовиці, то деякі фрази з листів, писаних 17 серпня й 3 вересня, натякують на якусь нібито фальшиву нещирість у відношеннях де-Бальменів до Куліша. Запевняючи, що він буде робить щире добро для де-Бальменів, говорячи: "Моя добрість!", Куліш обвинувачує де-Бальменів, що ті "кривлять проти нього душею".

Яка реальна цінність цього обвинувачення? Важко відтворити лінію реальної фактичности там, де ми маємо справу з особою, що всіх людей розцінює, посилаючись на свою доброзичливу благість.

***

Ті дані, що були в нашому розпорядженні, не дають підстав сказати, що саме примусило Куліша розчаруватись у де-Бальменах, але тут варто зупинитися на одній рисі, що завсігди помітна була в Кулішеві й дуже різко виявилась в отому протиставленні "морального себе"

"неморальним де-Бальменам". Листи 1856 року дають багато матеріалів для визначення цієї моралізаторської риси в Кулішевому характері.

Листи року 1856, що в них Куліш описує своє перебування в серпні й вересні в Україні, збереглися майже всі. У Куліша було багато вільного часу, і він повільно й докладно день за днем, година за годиною описує як зовнішні свої враження, пригоди, зустрічі й розмови, так і внутрішні свої переживання, настрої й почуття.

Листування з дружиною р. 1856 набувало характеру детального записування всіх щоденних подій; листи в своїй докладній повноті й інтимній щирості, з багатьма автохарактеристиками й самовизначеннями обертаються в сторінки зі щоденника. Про свої листи завсігди Куліш казав, що в них подано ввесь його життєпис, але тільки серпневі листи 1856 року, сполучені докупи, мають цінність щоденника з усіма особливостями, щоденникові властивими.

Як відомо, Куліш писав щоденник року 1846. Поруч із цим щоденником треба поставити листи "щоденникового типу" року 1856.

Порівнюючи щоденник року 1846 з цими щоденникового типу листами року 1856, ми повинні визнати, що вони майже не відрізняються між собою. Візьміть будь-яку сторінку, писану в 40-ві роки, і порівняйте її з рядками, датованими 17 серпнем 1856, ви побачите, що, незважаючи на десятилітній термін, моралістична манера Куліша залишилася незмінна. Він той же моралізатор, людина, упевнена в бездоганності своєї моральної вдачі.

Фраза: "Чи вже трудно держаться хоч на такій висоті, як ми з тобою? Мабуть, що й така висота не для всякого по силах..." — ця фраза типова як для 50-х, так і для 40-х років. Куліш був завсіди високої думки про користь, яку він приносить ближнім, про чистоту свого серця й про чистоту свою як письменника.

Він ніколи не був ворог розпливчастих фраз і загальних місць, коли в ці фрази був вкладений ідеалістичний зміст. Він любив високі слова, філософічні афоризми й сентенції і з охотою виписував їх у своїх листах, як-от, приміром, у листі до Н. В. Тарновської:

— Доброта и благость души спасает наше сердце от многих мук, и потому поставим их целью жизни, а все прочее пускай будет только их условными формами.

Або ж у листі до дружини 12/1—1857:

— Роблю я добро, шануючи себе самого, бережусь лихого діла… Треба угождати тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце. Хто серце своє очистить од усякої скверни, той зробить його храмом Божим, і з його тільки благість і милосердіє.

Він не зупинявся, коли говорив про себе: "Душа моя завсігди силкується по-божому і по-святому" (16/VIII—1856); не затримував пера, писавши про "свою жизнь, вечно устремленную к пользе ближних" (25/XII—1856. Плетньову).

— Чого нудить світом, — звертається Куліш до дружини, — знаючи, що добро єсть на світі? Єсть воно і в моєму серці, а серце моє — твоє навіки (11/1—1857).

Він ладен говорити за мораль і за себе публічно, при всіх, з усією голосною одвертістю, з наголосами на особливо чутливих словах і з інтонаційними підкреслюваннями.

Ця моралізаторська манера Кулішева уже в 50-х р. здавалась декому старомодним педантичним провінціалізмом. Для нас вона потребує спеціальних пояснень.

Ми знаємо, що Куліш був літератор, журналіст, людина громадської акції, громадського призначення, що він умів змагатись у житті за певні громадські ідеали і користуватись при тому з усіх засобів, що з них реальні обставини давали можливість скористатись. І хоч він ніколи людиною своєкорисною не був, але й Франціском Ассізьким теж не прагнув бути. Хоч аскетичне чернецтво й не було за провідну мету його життя, але проте всім своїм вчинкам і всій своїй літературній діяльності він завсігди намагався надати прикмет своєрідного "євангелізованого просвітительства". Як ми бачили, навіть у свої звичайні відношення до звичайних людей він намагався внести отеє "моралізаторське просвітительство", ствердити свою християнську гідність.

Важка, непроста людина!

Від його добродійства дхне тверезістю, розміркованістю й навмисністю.

Куліш не любив Лева Толстого, а тим часом у них багато спільного. Їхнє євангелізоване просвітительство, їхній пуританський моралізм — вияв однієї доби, коли в моді було писати про "благородные стремления", "сочувствие всему прекрасному", про "силу любви, которую в душу каждого вложило провидение", або ж про закон, що є в серці кожного, робити добро.

Для обох письменників, так неподібних один до одного, властива та сама холоднувата розсудливість. їхня проповідь добра — робота розуму, тенденція, моралістичний утилітаризм[21].

Куліш вірив у непорушність моралі, в її абсолютне значення. Він вірив у мораль, чутливість і сльози. І ніколи сумніву не мав у моральності своїх вчинків. Вихований на сентименталістах, він не ухилявсь од того, щоб проповідувати мораль, чутливість і сльози скрізь, де траплявся для того щасливий випадок і де згоджувалися його слухати.

Викликати чутливі сльози, — в цій приємності Куліш ніколи не міг собі відмовити.

Людина холоднувата й стримана, Куліш був тієї думки, що зворушеність серця є необхідна й головна риса в людині, що намагається бути культурною: письменником, істориком чи просто людиною громадською.

Куліш і Толстой у своїх сердечних взаєминах із жінками — надзвичайно подібні. Листуючись із Валерією Арсеньєвою (рік 1856—57), Толстой намагається перевиховати її, передати їй свої погляди на родинне й громадське життя. Його листи повні повчальних вказівок, педагогічних порад, моральних нотацій. Він намагається керувати життям дівчини. Він ставиться до неї швидше як учитель до учениці, ніж як закоханий до нареченої.

В одному з листів своїх Лев Толстой пише:

— Я знов викладаю ("преподаю"), та що робити, я не розумію без цього взаємин із людиною, яку кохаю. І ви мені тоді викладаєте, і я цьому радію дуже, коли ви праві. В цьому то й є кохання. Не в тому, щоб у "пупунчика" цілувати руки (і вимовити гидко)...

В другому листі з 12 грудня 1856 Толстой до неї ж пише:

— Ви сердитесь, що я тільки й умію читати нотації. Ну, отже бачите, я вам пишу мої думки про те, як жити, про те, як я розумію добро, і таке інше — це все думки і почуття найдорожчі для мене, що я їх пишу ледве не зі сльозами на очах (вірте цьому), а для вас це нотації й нудьга.

Кохати й навчати це було те саме.

Таке ставлення Толстого до Арсеньєвої, таке саме ставлення Куліша до Мані де-Бальмен і до Милорадовичівни, з якою він познайомився тоді

ж у серпні р. 1856 в Качанівці. Їхнє кохання —просвітительське. Просвіщати дівчину — мета й виправдання кохання.

4

З Линовиці від де-Бальменів Куліш поїхав у Качанівку до Тарновських. Тут, у Качанівці, він знайшов відповідну аудиторію, що охоче слухала його моралізаторські й сентиментально-ідилічні навчання.

Як Л. Толстой негативно ставився до Жорж-Занда, так не любив Жорж-Занда й Куліш. Хоч качанівське товариство і вважало Жорж-Занда за найкращого письменника, але Куліш мав сміливість протиставити Жорж-Зандові Квітку та його "Марусю".

В Качанівці Куліш — метр. Він проповідує себе, проголошуючи як гасло ім’я Квітки. Квітчина "Маруся" служить йому засобом викликати сльози й зворушити чутливість тих щирих сердець, що, незважаючи на модний жорж-зандизм, ще знаходилися в принадній владі сентиментальних традицій.

"Приїхали в Качанівку, — розповідає Куліш у листі з 20 серпня, — у восьмому часу ввечері. Тут був Юзефович, брат його, сестра хазяйки, сестра хазяїна, їхні дочки та ще сторонніх з десяток, так що всіх з сім’єю душ 30. Це ж іще мала компанія. Був тут і Гагів батько [М. Маркевич, історик і етнограф]. От зараз та давай обніматься та цілуватьсяся тощо. Почали де про що розмовляти. А потім забравсь зі старим Василем у куточок, і розмовляли про своє. Тим часом панночки поодягались у християнську одежу і прийшли нібито просить старого на весілля. Гарні панночки; високі й чорнобриві, тільки деякі недавно з інституту, то поприморювані. А знаємо дурний розум, то й дома живучи, не здолають поправиться. Ну, Бог з ними.

"На другий день, це вже буде 18 августа (а вчора я розговорився, то це виходить 19, а куди дівався день — не знаю), забавлялись на ґанку

балаканням, а потім прочитав я мирянам, которі старші, дві проповіді. Зраділи дуже, почувши здорове слово. От і розохотились іще чого-небудь послухать, та й натрапили на "Марусю" Основ’яненкову.

"Просять мене прочитать, бо рідко хто читав її, а декотрі й не чували, що то за "Маруся". Ну, добре! Почав я читать і розділив читанку на троє, зупиняючись у таких місцях, де слідує подумать і окинуть одним поглядом усе, що чоловік чув.

"Щирим землякам дуже прийшлась по смаку перва часть; нещирим — так собі, а панночки, позаморювані в інституті, аж не здолали до кінця дослухать — устали й вийшли до другої хати, щоб сказати, що це нісенітниця і що George Sand пише лучче од Основ’яненка.

"Дарма! Сідаємо обідать; після обід їдемо трьома возками гулять по полю (панночки самі правлять конем, крутяться, пустують, як діти); вертаємось додому і ввечері знов за читанку.

"Читаю аж дотi, поки Маруся попрощалась із Василем на кладовищі. Панночки кріпляться, слухаючи, а далі одна не втерпіла — закрилась платочком, а там друга, третя, — і всяке почуло, що хватає за саме серце. Як зупинивсь, — почали всі в один голос хвалить "Марусю". Двоє було воєнних, один на милицях, бо пулі з обох ніг йому повиймали, і тії хвалять, дарма, що один з них німець. Постій же, думаю, ще не так вас розбере! Якже почав читать остаток, то інституточки розревлись, як телята, а там і чоловіки почали сльози втирать, старий Василь заховавсь за колони, а Юзефович давай підсміюваться над дамами, а у самого сльози по щоках течуть, бо нема душі такої, которій би Маруся не доводилась би родичкою; в кого жінка, в кого дочка єсть на неї схожа, а інший любить дівчину так щиро, як Василь, а інша любить так, як Маруся козака: то обізветься та любов і кохання з самого дна серця, і на місце Марусі стане всякому перед очима та душа, котора до його святії нікому більш не говорені речі промовляла, і сльози заллють йому очі. Щодо мене, то я всіма силами старавсь, читаючи, об тобі споминать, тілько моє старання мені не помагало. Маруся говорила в мене твоїм

голосом, і не раз мені треба було зупиниться і закриться книжкою. Все-таки я видержав, поки все почало плакати, а вже як лились кругом мене сльози, тоді вже стало не вмоготу. Сашуню! Я свого серця сам не знаю..." (20/VII—1856.)

***

Із Сокиринець же всі гуртом їздили в Лебединець, де Галаган збудував собі будинок в українському стилі.

Внесення національного елементу в будівництво, як і взагалі в побут, "проблема національного побуту" дуже цікавила тодішнє суспільство, і для історика українського громадського руху мають певне значення ті думки, що їх висловлює з того приводу Куліш.

У листі з 21/VIII—1856 читаємо:

"Їздили — я, Галаган, Жемчужніков і Вася Тарновський — в Лебединець (20 верстов від Сокиринець), де збудовано будинок український. Під'їхавши до нього, відчуваєш у душі легкість, нібито скинув ярмо нав'язаної нам навмисне цивілізації. Простота й багатство давно вже перестали в нас поєднуватись одна з одним. Смак до чужоземного пригнітив усе, що властиве нашому сільському життю, і панські будинки між мужичими такі ж чужоземці, як і пани між народом. Будинок Галагана — перший і дуже вдалий крок, щоб примирити дві ворожі верстви в зовнішній формі. Подивимось, як то буде внутрішнє примирення".

Наведений лист дає нам багато для з'ясування Кулішевої ідеології тих часів.

Вихідна теза в Куліша — негативна оцінка цивілізації. "Цивілізація" то є ярмо, нав'язане насильством ззовні; вона є елемент пригноблення, прикмета економічного зиску й соціального розшарування, вона чужа

"своєнародньому", неприродна й їй бракує простоти. "Простота" властива тільки сільському життю. Розвиток "своєнароднього" повинен привести до примирення двох ворожих верств, поєднати простоту й заможність, усунути протилежність панського й мужичого, звільнити від прихильности до всього чужого. В цьому полягає завдання націоналізації життя та різних його проявів. Внесення національного елементу в зовнішні форми життя — то крок до примирення двох верств, що приведе й до дальшого, внутрішнього примирення.

Думки, що їх висловив Куліш у наведеному листі, знайшли собі вираз і розвиток в основних твердженнях статті Жемчужнікова: "Из записной книжки 1856 г.", надрукованій в "Основі" р. 1861. Ідея нації як ідея особи, місцевих умов і потреб, couleur local, ідея своєрідності як ідея традиції, наслідування старовини, історизму, отже, ідея нації як ідея ствердження простого й народного, простонародно-селянського і як негатизація цивілізації, негатизація чужоземних впливів і залежности, отже, ідея самозамкненого буття народу, нації в собі, — ось ідеологічна схема "народности", що її проповідував Куліш і під його безпосереднім впливом Л. Жемчужніков.

Як від дівчини Куліш вимагає простоти, природности, близькости до народного життя, засмалених рук, вміння відрізнити гарне полотно від ледачого, пошити й вишити сорочку, так і в усьому іншому він шукає простоти.

***

— Мені потрібні колискові пісні, — каже Вертер у Ґете. — Я їх знайшов в усій повноті в Гомері. Як часто заспокоюю я ними свою схвильовану кров, бо ж нема нічого хиткішого й несталішого, як моє серце.

— Місто — неприємне, але природа поза ним — невимовно чудесна!

— Місцеві простолюдини вже знають мене й люблять.

Ці нотатки правлять для Ґете за інтродукцію, що ними він підготовлює виклад історії кохання Вертерового й Лотти.

Як бачимо, Куліш у своїх шуканнях співзгучного дівочого серця обертається в сфері типових Вертерових, романтично-сентиментальних настроїв, але розвинених і ускладнених: природа, простий люд, село, тікання з міста, народна пісня…

***

Отоді в Тарновських, повернувшись із Сокиринець від Галагана до Качанівки, Куліш зазнайомився з двома калюжинськими панночками Милорадовичівнами.

У листі до дружини з 29 серпня р. 1856 Куліш писав:

— У Тарновських прожив я, вернувшись із Сокиринець, днів зо два. Приїхали туди дві панночки Милорадовичівни, котрих застав я в Сокиринцях. Гарнії панночки! Знають рідну мову й співають рідних пісень. Познакомивсь я з ними добре і, здається, надовго, бо душі щирі й простії. Старша обіцала положить на ноти всі пісні, які знає; а музикантка вона дуже добра. Гаг[22] знає їх, розпитай, то побачиш, як буде хвалить.

Калюжинці — невеличке село в 30 верстах від Прилуки в надзвичайно гарній мальовничій місцевості. Калюжинці майже зливаються (дві верстви) із Сокиринцями, родовим маєтком Галаганів, центром україноφільського лівобережного панства.

Хто тільки з українських письменників середини XIX століття не бував у Григорія Галагана в Сокиринцях, як і в Тарновських у Качанівці? Колись Шевченко в повісті "Музикант" з великим захопленням згадував

про цю частину Прилуччини, а Куліш чи не тут шукав собі, разом з етнографічними матеріалами, і ліричних емоцій для першої збірки "Досвітки"?

І от саме тут, у цьому куті Прилуччини, у безпосередньому сусідстві своїх гарних знайомих і свояків Галаганів, жили дрібні поміщики Милорадовичі. У родині одного з них, Григорія Івановича Милорадовича (1800—68), Куліш звернув увагу на двох дівчат Олександру та Марію. Григорій Іванович Милорадович був типовим дрібномаєтковим поміщиком; він мав тільки 88 "душ" кріпацьких і майже все життя поневірявся армійським офіцером[23].

Олександра Милорадовичівна головою стояла вище від звичайної поміщицької панночки середини XIX ст. Напівукраїнка, напівфранцуженка — мати її була француженка зі Швейцарії: Куліш двічі в своїх листах згадує Швейцарію як "рідну країну" Олександри Григорівни — вона сполучувала в собі властивості українки й вдачу француженки.

Прегарна блискуча красуня, ставна й граціозна Олександра Григорівна замолоду дуже веселу, життєрадісну вдачу мала і визначалася своєю добротою і веселістю. "Божественною красою", "гарною дівчиною", "панною між паннами" і всякими іншими голубливими епітетами визначає Куліш степову вроду калюжинської панночки[24].

Від матері вона перейняла барвисте шумування, жваву рухливість, блискучу й тонку гру мінливого настрою, деяку експансивність, рішучість, сміливість. Від матері ж вона перейняла й свої чудові вокальні здібності — вона грала на арфі й мала видатний голос, рідкісне своєю красою й силою драматичне сопрано. З великим захопленням виконувала вона численні українські пісні.

Уже літньою жінкою, 55—56-ти років, вона ще співала й співала добре. Марко Лукич Кропивницький розповідав, що українські пісні вона співала знаменито.

5

Отже, в Качанівці у Тарновського 22—23 серпня року 1856 Куліш познайомився з цією Милорадовичівною: таке ще свіже, таке молоде!.. Погостювавши днів зо два в Качанівці, Куліш повернувся до Линовиці, але в де-Бальменів здалось йому нудно, як нудно було і в Сокиринцях, і в Качанівці. Панське порожнє життя йому не подобалось і стомлювало.

— В Линовиці, — казав Куліш, — жить не хочеться, в Сокиринцях тяжко й нудно, а в Качанівці також порожнеча життя й нудьга.

Куліша стомлювала офіційна й натягнена церемонність панського життя, умовність випадкових у своїй етикетній завченості слів і фраз, що в їх одягали пани-господарі своє до нього як до гостя ставлення.

— На мене, — казав він, — і ласкавість, і уваги справляють прикре враження. В усьому я бачу випадковість і умовність і нічому не надаю ціни! — так розуміє Куліш своє відношення до великого панства, в оточенні якого він перебував улітку року 1856.

— Галаган розумна людина, та його вдача надто суха, і я швидко почав нудьгувати в його товаристві. Мати й дружина його добрі люди; але треба багато часу, щоб до них звикнути і не бачити в їх увазі якоїсь офіційности.

— Земляки навели на мене сум! — описує Куліш те, що він виніс із зустрічей з панами. — Прожив я по декілька днів у декількох родинах і впевнився, що в жодній із них немає справжнього щастя (4/XII—1856. Плетньову).

Нудно, важко й порожньо! Нудно у Закревських, нудно в де-Бальменів, нудно в Галаганів, нудно в Тарновських!..

Од формули Котляревського: "Добрі люди полтавці" Куліш, придивившись, переходить до гоголівської гіпохондричної фрази: "Нудно на цьому світі, панове!" Тільки Жемчужніков, що з ним Куліш не розлучався в своїх мандрівках, заспокоював його і простою своєю прихильністю більше від усіх задовольняв Куліша.

— Я все сумую, — писав Куліш у листі з 21 серпня, — усе серце чогось ниє, і не можу заспокоїтись для якоїсь праці.

Наближалась осінь, жовкло листя. У глибині душі зростали сумніви й розчарування. Хололи ранки. Поля стояли порожні й голі. Перепадали дощі. Душа нудьгувала в самотній неулаштованості.

Кулішеві хотілося б піти геть від людей у самоту і, віддавшись цій осінній самоті, у ній заспокоїти свою стомлену стурбованість і невиразні поривання.

Дні минали біляві, хмарні й байдужі. Із спорожнілих ланів віяли вітри, по-осінньому вже холодні й вогкі.

Хотілося тепла й затишку.

— Хотілося б прожити десь у самоті, де ніщо не справляло б на мене негативного враження і де б душа моя озирнулась навколо себе і привела до ладу свої справи.

Цей настрій визначив маршрут дальших мандрівок Куліша.

Куліш відчув, що він для панів-поміщиків, а вони для нього — не "свої люди".

Залежачи матеріально від поміщиків, що субсидіювали його видавничу діяльність, Куліш намагається зберегти свою особисту незалежність. Із спроби налагодити приятельські з панами стосунки не вийшло нічого; на "приживальщика" у "добрих людей" Куліш не був придатний.

Хоч і в 50-ті роки українські книжки могли видаватись тільки в міру поміщицького меценатства, як і за часів Котляревського, але особисті стосунки з "меценатами" у Куліша були не ті, що в Котляревського. Куліш "Оди до князя Куракіна" не писатиме і, використовуючи грошову допомогу від поміщиків, розраховуватиме на інше середовище. Бо ж, кінець кінцем, він мріє про організацію не "поміщицько-панської" літератури, а літератури "народницької": для народу й через народ! Меценатство поміщиків — тільки засіб для інших цілей і прагнень.

Кулішеві не сиділось у Линовиці, де вдруге Куліш був 27–28 серпня, і хоч він, як умовились були, мусив чекати там Л. Жемчужнікова з фургоном, але, не діждавшись свого приятеля, Куліш рушив звідти в Пирятин, а з Пирятина — на свій хутір Заріг (Баївщину).

— Скучно зробилося мені в Линовиці, дарма що Маня гарна й любезна дівчина. Поспішив я звідти, не дождавшись і Левка з фургоном. У Пирятині ночував і на другий день обідав у Любіцина, отставного штатного смотрителя, воспитателя Тарновських. Гарний дідусь! Дав мені своїх коней; і я приїхав до Бабуски. Бабуска здорова, тілько не бережеться і простуджується.

"Бабушка", сусідка-поміщиця, мати М. Т. Симонова-Номиса, доглядала "по сусідству" за Кулішевим хутором.

Ночуючи й обідаючи в старої Симонихи, Куліш навідувався на свій хутір.

— В Баївщині все на місці! Я з Корнієм переважив пашню і віддав Бабусці за теперішніми цінами. Познайомився зі священиком. Був у церкві. Гарний священик. Він співучень М. Т. Симонова з Переяславської семінарії, Григорій Верховський. Я подарував йому декілька книжок, інші лишив читати, пожертвував 10 кр. на пасіку, а його дружині віддав дещо з твоїх речей для дітей і на перший ужиток. Попадя дуже пристойна жінка (З/IX—1856).

Не збираючись у скорому часі повторити свою невдалу спробу (рік 1854) осісти на хуторі й вести там своє власне господарство, Куліш скористався зі свого приїзду до Зарога, щоб ліквідувати все, що там було від минулих років: продати хліб, скласти книжки, позамикати все й позачиняти, перевести кріпаків з хутора назад до Мотронівки, залишивши в Зарозі тільки одну родину, щоб стерегти садибу.

Хутір його більше не цікавить: він йому більше не потрібний. Він радий, що зміг утекти від "мерзости мелкопоместного хозяйства в глухой степи". Тепер він чекає тільки Левка Жемчужнікова, щоб кинути назавсігди свій хутір і рушити в дальшу мандрівку.

— Сашуню, серденько! Пишу до тебе з Зарога, а пошлю письмо з Черкас. Отже, й знай, що я вже за Дніпром. Левка ще нема. Я вже впорався і піджидаю його. Усе зробив доладу. Хліб торішній попродав; прядиво переважив; усе поприбирав і позамикав. У Семена діти ростуть. Аннущина дитина одужала і доганяє Якима. Я одішлю Аннушку в Мотронівку, а Уляну оддам на волю: коли їй любо служить у М. В. [Симонової], то нехай служить; а не любо, то з Богом. М. В. не хвалить її: лукава і крадлива така, що нічого з нею не врадить; та і всіх "кухнян" навчає супротив пані. Тим-то й байдуже їй, чи піде од неї Уляна, чи зостанеться. Багато дерев на темній алеї посохло. Лишилися самі клени. Я наказав посадити знов. Коло будинку липи теж посохли. Волоські горіхи також де. Але маленьких декілька лишилось. Проклятуща [кішка] здужає, але її син зник. Пізнала мене, коли я її покликав і пестилась до мене з курнявканням. Позаростали стежки і доріжки травою зеленою, ой де ходили і говорили, серденько, з тобою… Приїхав Жемчужніков, і ми

завтра рано їдемо в його фургоні. Обіймаю тебе любою душею. Твій. Вересня 4 [1856].

Деякі подробиці про своє перебування в Зарозі переказував Куліш згодом у пізнішому своєму листі до П. О. Плетньова.

— Був я в Україні, — розповідає Куліш за свої літні мандрівки, — спочив трохи після тяжких своїх праць, посвіжішав у садах українських, надихався "утренней прохладой и вешним запахом лугов", про що міські мешканці мають поняття тільки з книжок та з мізерних німецьких галяв, стрижених і ледве чи не голених. Між іншим улаштував я всякі справи, побачився зі своїми телятами, що зробились бичками, з жереб’ятами, що скидаються тепер на дорослих коней, з кішкою, яка була така шляхетна, що могла їсти тільки кісточки дичини, курчат та голубів, а тепер живе, ловлячи мишей та горобців. Уклав я в скрині свої книжки, від яких чекав надто багато добра в самоті від людей і з якими тепер не знаю, куди подітись. Відпустив я всіх своїх рабів та рабинь туди, звідкіля їх було переселено [з Мотронівки] на мій хутір. Лишив сторожем тільки одного сімейного блазня, давши йому такі пільги й вигоди, за які нечувано під сонцем.

Ліквідаційний лист! Над Зарогом-Баївщиною поставлено хреста. Епопею хуторянського життя й хуторянського господарювання скінчено. Господарство ліквідовано, кріпаків повернено до Мотронівки. Книжки забито в скрині.

Року 1856 був нарешті доведений до кінця той "хуторянський" епізод у Кулішевому житті, що почався року 1852 після розриву з некрасовським "Современником" з такими рожевими надіями й таким ідеологічним піднесенням. Зі спокійним серцем виїздив Куліш зі свого хутора. У нього нема ані жалю, ані турбот.

Тепер він ладен остаточно визнати, що віддатись "дрібним піклуванням сільського життя" або ж заритись в "канцелярських

паперах" — це для нього значило б засудити себе на смерть: "поховати себе". Ні урядова служба, ні хутірське господарство — не його це призначення.

— Я, — каже він, — не міг винести ні того, ні того.

Так над цілою низкою довголітніх зусиль, змагань, праці, настирливости, надій і розчарувань Куліш нарешті пише велике "Ні".

Він прагне інших шляхів, певний, що інші чекають його можливості.

Дочекавшись у Баївщині Лева Жемчужнікова, Куліш із приятелем на конях Марії Василівни Симонової рушили до Черкас, щоб звідтіля завітати в Олександрівку до Грабовського. З Черкас, де вони зупинилися на деякий час, Куліш, скориставшись із нагоди, одіслав листа до дружини.

— Черкаси. 1856 вересня 7. Кохане серденько! Послано тобі листи з Пирятина та з Лубень, тобто з Зарога. З Черкас теж послано тобі вже листа. До Черкас дала нам коней М. В. [Симонова]. Ми виїхали після обід і тому захопили більшу половину ночі. На Дніпрових долинах при місяці стояв де-не-де білий туман, чайки злітали й скиглили над нами; в тумані щось гуркотіло. Місяць високо сяяв у небі. Ми досить потомились, йшовши пісками, щоб коням було легше. Проводир наш, Дорош з Чорнобаїв, розповів нам сумну історію свого життя. Йому 24 роки. Одружився він з розпорядження економії. Накинули жінку. З п’ятьох дітей лишилося в нього одне, а тих пани задавили, тобто не дали змоги вигодувати. Хилюсь, куди хилять. Цілком забитий нуждою й горем чоловік. Єврей його протегував і умовив за 23 к. ср[іблом] в проводирі, але ми дали йому карбованця з чимсь. В Черкасах узяв подорожну до Кром, щоб потім уже не клопотатись. Жемчужніков теж узяв. Виморили нас безглуздими формальностями.

У Грабовського Куліш прожив із Жемчужніковим щось трохи менше тижня, а потім виїхав до Києва. Ще з Олександрівки Куліш писав 11 вересня до дружини:

— Пиши до мене тепер на ім’я В. В. Тарновського у Київ, бо я скоро там буду і загаюсь над книжками геть то. Треба дещо попрочитувать і пописать, бо за всі ції часи далебі й перо держать у руках одвик. Жить буду я в Тарновських та виглядать, чи не їхатиме який кур’єр, щоб причепиться фаетоном до його подорожньої та й махнуть у Москву. Діла я небагато тут зробив, а в здоров’ї поправився, і на душі стало спокійніше. Тепер тільки й клопоту в мене, щоб набрать у свої книжечки всякої всячини до великої праці, котору маю в Бога надію сполнить в чужих землях. Набрав книжок і в Грабовського; дещо і в Києві. Коли б тільки, Господи, душа була спокійна.

У Києві Куліш затримався день на 10—12 не так через наукові справи свої, як дожидаючи, поки йому з кролевецького ярмарку привезуть кожуха. З цим кожухом він дуже клопотався й не наважувався без нього рушити в дорогу.

28 вересня 1856 Куліш був уже в Москві, а за декілька днів і в Петербурзі, щоб цілком, з головою увійти в роботу:

— Ніколи, мовляв, борщу хлебнути, ніколи усмак заснути.

Канікули скінчились: труди — Петербургові, спочинки — Україні.

6

Друга половина 50-х років в особистому житті Куліша був критичний час, коли в його родинних взаєминах сталася глибока розколина.

Дев’ятилітній шлюб з Олександрою Михайлівною Білозерською остогид і приївся. В буденній мізерній метушні звичайних господарчих

клопотів кохання до дружини розтануло й непомітно зникло. Почуття охололо, здрібніло, загубилося в хатньому безладді неулаштованого й непевного Кулішевого побуту і вицвіло в безбарвній і нудній байдужості щоденних повторених розмов, слів, рухів.

З Олександри Михайлівни була дбайлива господиня й самовіддана жінка. Вона пишалася зі своїх господарчих здібностей. Вставши ще вдосвіта, вона бігла на Сінний базар, щоб купити дешевше риби, курки чи картоплі. Кожна копійка була в неї вирахувана і кожен гріш зліченій.

Микола Іванович Костомаров, розбірливий і вередливий гастроном, з особливою приємністю смакував гриби, що їх готувала Олександра Михайлівна, а Тарас Григорович Шевченко дуже полюбляв у Кулішів мариновану корюшку.

Не дурно ж для Олександри Михайлівни в її родині було ім’я в Діккенсовій манері:

— Хозяйственные способности!..

Та поцілунок, з’єднаний з розмовою про базар, ніжність, поділена зі скаргами на Варку, що не наготовила сорочок, та ще й нагрубіянила, брудна кохточка, неприбране волосся, старомодний капелюх, невміння одягнутись, товсті руки, великі пальці — все це дратувало. Навіть чутлива самовідданість Олександри Михайлівни, її смиренна покора здавались прикрими й небажаними.

У Куліша виразно накреслився погляд на Олександру Михайлівну як на малоосвічену й неохайну жінку. Він зневажав її: нелюба дружина, що її загнано на кухню і що для неї нічого не лишилось, окрім сварок і суперечок із куховаркою, базару, плити, виторгуваної копійки, обідів, ходіння навшпиньках, коли працює чоловік, щоб не дратувати й не заваджати йому.

Холодність Куліша до Олександри Михайлівни проявлялась усе виразніше і виразніше.

Є різні жінки: деякі, побачивши розхолодження, змагаються, протестують, сперечаються; деякі шукають інших зв’язків і нового почуття, деякі мовчки примушують себе звикнути до становища нелюбої жінки, — Олександра Михайлівна належала до числа останніх… Що виразніше рік у рік позначалася ця відчуженість, то з більшою покорою приймала її Олександра Михайлівна.

Вона не протестувала. Вона мовчки ховала в середині себе свій біль, свої страждання, свою непотрібність, свою загнаність у господарчі дрібниці, злиденні кухонні суперечки. Вона змагалась сама з собою. Вона намагалась прийняти свою долю нелюбої жінки, нічого не бачити, не чути, не помічати, бути глухою й сліпою до всього, на всю жовчну роздратованість чоловіка відповідати м’яко й покірно. У своїх родинних взаєминах, загострених, двозначних і хистких, вона культивувала смирність. Її не люблять, хай так, — вона на холодну нелюбовність відповість любов’ю. Ніщо не може змінитися в світі, коли її кохання лишиться незмінним.

Вона перемагала себе. Примушувала себе. Приймала в свідомості свою долю, але підсвідомо, заховано, мовчки, всупереч самій собі заперечувала, протестувала, пручалась. Прийнятий біль проявлявся в хоробі й через хоробу.

Олександра Михайлівна захворіла.

Слабування, що почалося взимку року 1854—55 і особливо наступного року 1855—56, коли Куліші жили в Києві, згодом набуло хронічного характеру.

— Дружині моїй все гірше, — писав Куліш до Тарновського 15 грудня 1855.

— Саша дуже хвора, — повідомляв Куліш Мик. Дан. Білозерського 27 січня р. 1856. — Не встає з ліжка, нічого не їсть і спить мало від різних болів. Коло неї ходить найкращий медик у Києві Мерінг. Сашина хороба — розплата за багато горя, що вона зазнала в житті. Лікар каже за нерви, що досі є "камень преткновения" для людського розуму.

Нервова хороба Олександри Михайлівни доходила до найвищого ступеня, межуючи з божевіллям. В хоробі своїй вона перекидала столи, вибігала взимку роздягнена на вулицю й бігла світ за очі.

— Зі мною, — писав тоді ж таки 15 грудня Куліш під враженням тяжкої жіночої хороби, — такий жах робиться, що можу захворіти або ж збожеволіти.

Мерінг допоміг Олександрі Михайлівні, але не вилікував, і наприкінці року 1856 в Петербурзі вона захворіла знов. 25 грудня 1856 р. Куліш писав до Плетньова:

— Моя Олександра все гірше і гірше. Життя знищило її, зберігши мене. Я, слава Богу, цілком здужаю й працюю дуже багато, не втомлюючись. Коли в мене й є щось хворе, так це серце. В ньому стільки перегорнулося різних почуттів, що я дивуюсь, як ще воно існує.

Хороба Олександри Михайлівни була оберненою стороною її родинного розходження. Байдуже ставлення чоловіка викликало в Олександрі Михайлівні почуття непотрібности.

— Я не потрібна нікому! — казала Олександра Михайлівна.

Вона відчувала всю тяготу родинних взаємин і скаржилася:

— Важко бути тягарем!

Вона захворіла, коли побачила, що любов зникла, що на неї Пантелеймон Олександрович перестав звертати будь-яку увагу, перестав нею цікавитися, почав уникати її товариства і призвичаївся обходитись без неї якнайкраще.

— Я не знаю, як я не збожеволіла! — казала вона, описуючи своє тодішнє становище й свої взаємини з чоловіком. — Та краще бути божевільною, як уявляти весь тягар своїх взаємин.

Року 1856 ця родинна розколина Кулішева вже набула досить реальних контурів. У Куліша виразно оформилася думка, що йому потрібна не така жінка, як Олександра Михайлівна, доброчинна дружина й дбайлива господиня, але, кінець кінцем, надто вже дріб’язкова й нецікава. Ця "пекущаяся о многом" Марта, малописьменна й малоосвічена, викликала в ньому нудьгу. Попільна й байдужа, безрадісна втома отруїла їхні спільні дні, слова, зустрічі, колишню любов, ніжність, бажання.

Він почав мріяти про "іншу", про "Марію", про живе кохання, відживлене почуття, що надихнуло б його, освіжило, подвигнуло б на нові праці і розкрило б перед ним нові обрії. Він говорив про ненасичену згагу кохання, про своє переповнене серце, про "жажду душі своєї любить те, що справді єсть високе і вдохновительне на світі".

Із хронологічного збігу цих двох подій: знайомства з Олександрою Милорадовичівною і розхолодженням з Ганною Барвінок — Ол. Дорошкевич хоче зробити той висновок, що між цими подіями є певний логічний зв’язок. Чи обережніше: Олександра Григорівна, — зазначає Дорошкевич, — могла оформити те розходження між Кулішами, яке почалося раніше, але тяглося з певними перервами аж до початку 60-х років.

Може, краще буде висловитись ще обережніше: калюжинська панночка оформила не розходження між Кулішами, а лише

конкретизувала Кулішеве шукання "Марії", протиставленої прозаїчній "Марті". Захопившись Милорадовичівною, Куліш не мав жодного наміру розходитися з Олександрою Михайлівною. Він мріяв про "Марію", але хотів зберегти для себе й "Марту", — сполучити двох!

На питання: "Чи можна кохати двох?" він давав позитивну відповідь. Отже, ініціативу в розходженні брала на себе Олександра Михайлівна.

Прийнятий приголомшений, в душевне підпілля загнаний, покірний гіркий біль довів її до того, що розлучитись, роз’їхатись стало за єдиний вихід із цього становища. І в січні року 1857 вони роз’їхались.

Куліш лишився в Петербурзі, а Олександра Михайлівна поїхала в Україну, щоб оселитись на Батьківщині в Мотронівці. Від’їзд Олександри Михайлівни в Україну в січні року 1857, буцімто через хоробу, це була власне розлука, що її неминучу потребу відчували надто виразно й чоловік, і жінка. Від’їжджаючи в Україну, Олександра Михайлівна кидала свого чоловіка, рвала з ним.

У своєму "Щоденникові" Віра Аксакова змалювала враження від Олександри Михайлівни, коли та, проїздом в Україну, в січні року 1857, спинилась на декілька днів у Москві і була з візитою в родині С. Т. Аксакова.

Своєю щирістю й самовідданістю Олександра Михайлівна справила якнайкраще враження на Віру Аксакову. Дивувало тільки чудне ставлення Куліша до своєї дружини, його попередження, пробачення, нарікання, думки про неї.

Віра Сергіївна відразу схопила справжню суть неналагоджених і загострених родинних взаємин Кулішів: зневажливу холодність Пантелеймона Олександровича й покірну відокремленість Кулішевої, що проростала в нервову хоробу. Аксакова не може втриматись, щоб не сказати про Куліша: "чудна людина".

12 січня 1857 В. Аксакова з Москви писала до своєї сестри в других М. Г. Карташевської:

— Субота 12 січня 1857. На цьому тижні з’явився цілком несподівано Куліш, другого дня привіз до нас свою дружину, про яку так багато попереджав, кажучи, що вона не одержала особливої освіти і т.і. І взагалі так дивно висловлювався, що примушував нас не знать що гадати. Чудна людина! І що ж? Його дружина — це надзвичайно мила, простодушна жінка, прекрасний тип української жінки, що повна некорисливої любови, відданости й саможертви і доходить навіть до самоприниження. Приміром, вона тепер їде в Україну тільки через те, що боїться зв’язати чоловіка своєю хоробою, наважується розлучитись із ним, не поїде навіть, може, за кордон [Куліш збирався тоді їхати за кордон], боячись, що заважатиме йому там милуватися з усього, що він міг би. Розуміється, почасти це дійшло до хворобливих розмірів, ця боязкість бути тягарем для будь-кого в своїй хоробі, але це зрозуміло. У неї дуже попсовані нерви і вдача її надто вразлива, — вона живо відчуває все поетичне, мистецьке (як і весь народ), а тепер вона навіть не здібна спокійно радіти з чогось у цьому роді.

Розділ II. Леся Милорадовичівна

1

4 вересня 1856 Куліш із хутора Баївщини написав першого листа до Олександри Милорадовичівни, додержаного в стилі чемно-офіційного церемонного звернення: "Вельможна панно".

Але вже й тут звучить лірична нотка: "За ваші пісні інший чоловік віддав би, може, й душу", — натяк на визнання й разом з тим вказівка на джерело, з якого виник перший прояв почуття.

"Вельможна панно Олександре Григорійовно!

За Ваші пісні інший чоловік оддав би, може, й душу. Не дивуйтесь же, що я з великою радістю довідався од Вас, що Вам буде непротивна моя послуга книжками. На сей раз посилаю Вам тільки два романи Вальтера Скотта та комедії Мольєра, бо в хуторі в мене не знайшлось по Вас нічого більше. З Києва пришлю Вам іще дещо, а з Московської землі знов дещо пришлю.

Прошу ж Вас, ясна панно, прийнять од мене сі подарунки, як пучок квіток левадних; бо, далебі, не маю в себе такої дорогої вещі, котору смів би я рівноважити із Вашими піснями.

Щирою душею прихильний і до послуг готовий П. Куліш.

1856 вересня 4, хутір Баївщина"

Цього листа він писав під свіжими чарами Лесиного голосу, гарної її вроди, любої її розмови.

Ще бриніли йому в пам’яті звуки її співів, ще бачив він стрункy поставу, ніжний овал обличчя, легку рожевість щік, милу радісність, блискучі очі.

— Великої праці мені стояв маленький листок до Вас із Черкас, — згадував згодом Куліш.

На цілий довгий і складний роман могло вистачити одного маленького рядка: "За ваші пісні інший чоловік віддав би, може, й душу!.." Усі ускладненості романічних ситуацій переховувались, як у зерні, в цій короткій фразі.

Ніщо не може так зближати, як спів, як гнучкий і міцний голос, що просякає в середину людини, що створює ілюзію, ніби співати й чути то є одне, ніби між співачкою й слухачем зникає відмежованість простороні, зникає довічна двоїстість двох відокремлених істот.

— Я співала тебе, а твої мелодії — це я, — могла б сказати Милорадовичівна Кулішеві, коли б вона захотіла процитувати слова однієї з "Музичних новель" Е. Т. А. Гофмана.

Роман Куліша з Милорадовичівною — це й є історія того, як "душу" віддано за співи. Коли б Куліш, наслідуючи Апулея, здумав переказати античний міф про Псіхею й Ероса, як він Гомерове оповідання з Одіссеї про Навсікаю переказав був у ліричній і простій ідилії про Орисю, він душу — Псіхею ототожнив би з піснею — Мелосом. Для романтика дівчина — душа — пісня — були тотожні символи й спільні означення.

Куліш у своєму розпорядженні мав досить потрібного матеріалу, щоб зуміти "метафізику пісні" й "метафізику кохання" злити в одне почуття. Він ототожнив пісню й кохання, дівчину й спів. Щодо цього, то Куліш ішов за своїм романтичним віком.

У листі до Милорадовичівни Куліш писав:

— Наслухавшись Ваших пісень, я довго не міг прийти в себе за великим душевним восторгом.

І ще:

— Почувши рідну пісню од рідної дівочої душі, зараз помолодшаєш, і процвіте серце райською радістю.

У коханні захоплюватись багато важить! Роблячи перші кроки, Куліш свої любовні розрахунки побудував на спробах захопити захопленням. Усі почуття, усі враження він замкнув у піднесеній екзальтованості, в палкому ентузіазмі незмінного захоплення.

З листа в лист усе підкресленіше і виразніше у різних варіаціях він говорив про пісенну обдарованість Милорадовичівни, про враження й вплив, що справляють на нього її співи.

З приємною ніяковістю й збудженою насолодою слухала Милорадовичівна, коли їй говорили про її вроду, про її вдачу, про чари її голосу. Їй приємно було впевнитись, що враження від неї, від її вроди й вдачі та від її співів розгорнули в цілу метафізичну систему, а закоханість до неї тлумачили, як "небесне пісенне наїтіє".

— Повіяло на мене, — казав Куліш Милорадовичівні, — од Вас, од Ваших пісень благодатним наїтієм.

У листах своїх до Милорадовичівни Куліш розповідає про мелійну чарівну владу пісні над людиною, про магію співу, про пісню — весняне, магічне в пісні, пісенне, мелійне відродження людської душі.

— Пісня має в собі такі чари, що як би далеко не одійшли Ви од весни своєї, а вона довіку становитиме в Вас її перед очима! — казав Куліш Милорадовичівні і додавав:

— Пісня — велика пільга у важкій життєвій дорозі!

Свій міф про пісню Куліш складає, посилаючись на особистий досвід: він, мовляв, не теоретизує, а описує, що пережив сам і що сам відчув.

— Говорю те, що дознаю на собі самому! — каже Куліш і розповідає далі:

— Боже! Що б то була за жизнь моя, коли б од часу до часу моя понура голова не квітчалась весняними квітами! Коли б серце моє не трепетало свіжою, весняною силою! А ніщо більш не вдіє цих чарів надо мною, як рідна пісня. Так як ангел Господень сходить у купіль Силоамську і возмущає воду і робиться вода зцілющою, так і небесний дух рідної поезії завітає іноді в мою душу і возмутить її до самої глибини і дає їй дивную силу проганяти усяку неміч і всяке зло, которе її облягає.

— Сестро моя по піснях! — називав Куліш Милорадовичівну.

Їхній роман має всі прикмети "пісенного", "мелійного" роману. В добу панування романтики "пісенні романи" зовсім не рідка річ. Може, для тих часів навіть трохи банальна. Кінець кінцем, хіба ж роман Новаліса "Г. ф. — Офтердінген" не є таким літературним зразком "співочої" романічної історії, хіба історія кохання Тургєнєва й Поліни Віардо не така сама історія кохання, здійсненого у спів? Так само, як і кохання Аліни й Костомарова.

"Гайнріх фон-Офтердінген" Новаліса був євангелією тих часів, звідкіля прихильники романтизму широко черпали матеріал для своїх думок, почуттів і настроїв.

Отже, все, що Куліш каже про пісню, про квіти, про душу дівочу — душу пісні, він повторює, наслідуючи романтиків. Блакитна квітка як символ коханої дівчини і кохана дівчина як символ пісні — головна тема Новалісівського "Гайнріха фон-Офтердінгена". Романтична блакитна квітка — мелійний пісенний символ.

Хто знає, чи закохався б він у Милорадовичівну, коли б вона співала тільки модні романси й оперові арії?

Він кохає à la thèse. Він не кохатиме дівчину панського роду, він не кохатиме неукраїнку.

— Із’їздив я світ, стрічав багато дівчат і молодиць панського роду, а серце моє рідко поверталось до них. Поверталось воно тільки до сестер своїх, до українок, которі рідним голосом до нього промовляли.

Пісня — для Куліша — скарбниця духу народного. Пісня становить душу народу. Починаючи від Максимовича й Гоголя і до Лесі Українки, мелійне, пісенне сприйняття народу й нації було улюбленою концепцією української громадської думки.

Цієї теми мелійного переродження людини й нації Куліш багато разів торкався в своєму листуванні з Милорадовичівною.

— Од людей, — пише Куліш до Милорадовичівни, — того не почуєте, що Вам промовить пісня словом і голосом. Свята скарбовня духу народного!.. Найкращі душі складали в неї своє негибнуще добро і завітували його нам, дітям своїм.

— Не всякому, — дописує Куліш, — дається скарб цей: дається він тільки родичам по красоті душевній. Радуймося ж серцем і благодарім Богові, що дав нам зрозуміти ціну цьому сокровищу.

Слова Кулішеві, звернені до Милорадовичівни, показують, що важив колись цей пісенний етнографізм у житті людей середини минулого століття. Пісню ототожнено з коханням, пісню тлумачено як джерело народного життя. Слова визнання, звернені до коханої дівчини, говорять за враження, що його справляє пісня на людину.

— Знаєте, що було моїм путеводним пламенником? — запитує Куліш, звертаючись до Милорадовичівни, і відповідає: — Рідна поезія!.. Нехай же ганить її хто, як хоче; вона навіки пребуде святинею душі моєї. І всяка душа щира нею сохраниться од упадку, нею підніметься вгору і заквітчається райськими квітками. Тим-то радію серцем за Вас, — каже Куліш Милорадовичівні, — що Вам дався цей скарб, і що Ви родичка по красоті душевній з тими пророчими душами, которі нам цей скарб заповідали.

"Дух пісні", ототожнений з "духом нації" і сприйнятий як "образ дівчини", цю тріадичну послідовність романтичної символіки Куліш виразно накреслює в листі до Милорадовичівни з 28 квітня року 1859.

— Коли я думаю про свою знищену панами Батьківщину, то замість неї в моїй душі з’являється тільки милий, з ласкавою до мене усмішкою

Ваш образ. Коли б він затьмарився для мене через Ваше відчуження, тоді Україна уявлялася б мені масою густої темряви.

Образ України — образ Милорадовичівни! Новалісівську тематику блакитної квітки — дівчини — пісні — повороту в дім отчий в послідовній зміні символів додержано тут якнайкраще.

2

Куліш у своєму романі з Милорадовичівною не задовольняється з індивідуальних переживань, що важать для даної людини, їй зрозумілі, для неї тільки принадні. Його почуття не належить до категорії інтимних настроїв. Він заперечуватиме індивідуальну замкненість почуття задля його вселюдськости.

Куліш не покохав би Милорадовичівни, коли б вона не знала рідної мови, не співала рідних пісень, коли б не була вона небагата панночка, що на жизнь народну дивиться зблизька. Отже, в першій же своїй згадці в наведеному вище листі з 29 серпня р. 1856 до дружини він зазначає найпривабливіше для нього в сестрах Милорадовичівнах: знають рідну мову й співають рідних пісень.

Його визнання — визнання до сестер-українок. "Де б він не був, де б не обертавсь, серцем радітиме, що в його єсть сестри-українки".

Милорадовичівну Куліш намагається виховати як національно-свідому дівчину-українку. Він радить їй почати студіювати українську історію: "Присядьте ви вдвох із Вашою сестрою до історії рідного краю: попрочитуйте всячину, що про неї написано, порозбирайте молодим розумом, чи воно так, чи ні і що там правда, а що помилка; посписуйте собі для впам’ятання деякі случаї, імена, роки — так, як студенти перед екзаменами, щоб таки добре знать історію свого краю, так як усяка воспитана полька знає свою історію. Бо треба полькам честь оддать, що вони найученіші між нашими дамами. А послі оглянетесь і на сусідські

історії; розберіть московську історію, що вона таке, і польську, а далі і німецьких царств".

У нього пісенний романтичний підхід до кохання сполучувався, коли хочете, з громадським. Він стверджує кохання тільки з погляду соціальної виправданости цього почуття. Тільки те, мовляв, кохання є справжнє кохання, що може принести користь нації.

Коханець і коханка для Куліша — синоніми громадянина й громадянки. Він звертатиме увагу на громадську чинність почуття. В коханні він нехтуватиме "біологізмом", — тільки соціальний момент може щось важити в його очах.

Долю особисту людини він розглядає з погляду суспільного її призначення. Людина не має права улаштовувати своє життя, як своє, не має права дбати про себе задля себе. Колективне "ми" вище над індивідуалістичне "я".

***

Отже, тому й розійшлися так різко Куліш і Костомаров у своїх порадах, коли року 1858 довідалися, що Шевченко, повернувшись із заслання, збирається одружитись.

Куліш був резонер, а тому іноді й прихильник абстракції; він був те, що звуть — ідеолог, людина системи й розрахунків, людина формул і тез.

Ставлення до Шевченка Куліш укладає у формулу: Шевченко — великий поет, і, як великий поет, він повинен не про себе дбати, а про вічне і в жертву вічному свою життєву улаштованість приносити.

— Засмутив ти мене, брате, — пише Куліш до Шевченка в листі з 14 лютого р. 1858, — сказавши, що хочеш одружитись; негарну ти пору

вибрав; не вийшов на простий шлях… А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити і щоб ти ширше по світу поглянув. Ся думка була в мене і в 1847 році — так тоді Микола не дав доброго діла вчинити, а тепер, мабуть, якась Маруся чи Одарка, чи Ганна стане на твоїй дорозі. А небагато тобі й треба, щоб вчинитись великим поетом на всі вічні роки.

Ось принцип розв’язання питань: віки й народи!.. Шевченкове призначення — "вчинитись великим поетом на всі вічні роки". Звідси й треба, за Кулішем, виходити, роблячи той чи інший крок у житті.

У пораді Куліша є логіка передупевненої думки. Він дивиться на це питання sub specie aeternitatis; в його порадах відчуваються відгуки Карлайлевого культу героїв. Героїчність жертовна, і героїчної жертви вимагав Куліш від Шевченка.

Костомаров звичайний і простий: Шевченко для нього людина, що їй ніщо людське не чуже. Він розуміє, чого варта мрія про спокій у душі натомленого блуканнями вигнанця.

— Хоть би на старості літ, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи одпочити душею, — ось Костомаров зі своєю доброзичливою й добросусідською порадою.

— Далебі дуже добре зробив би ти, мій друже єдиний, коли б оженився[25].

Отеє homo sum не властиве Кулішеві. Він не визнає людських, надто людських слабкостей. Закохатись, тому що закохатись, бо кожна, мовляв, людина кохає, — це для Куліша свідоцтво ганебної мізерности, жалюгідної зради самого себе.

Кохати за вроду, за душу, за людське, бо того вимагає життєва природна потреба, — то є пусте, ніщо. Кохання як чисте природне

інстинктивне почуття, родинне життя як затишний притулок для натомленого мандрівника, — все це для Куліша не існує.

— Ви, — звертається Куліш до Милорадовичівни, — душа жива, котора прийшла в мир на те, щоб послужити, а не на те, щоб їй послужили…

Куліш підкреслив це слово: послужити!.. Вихованець свого службового віку, коли всі суспільні взаємини ґрунтувалися на "службі", він і на кохання, на жінку, на її призначення в житті дивився як на "службу". Так само й Гоголь дивився на призначення письменника.

Кохати — служити. Кохати — виконувати громадський обов’язок, обов’язок перед громадою, народом, нацією. Кохання може бути виправдане тільки як висока й відповідальна зобов’язаність. Отже, в соціальній зобов’язаності почуття Куліш шукає ствердження для своїх взаємин із Милорадовичівною.

Кохання не є особиста справа людини, і коли він, Куліш, вартий, щоб його кохали, то це не тому, що він гарна людина, що він кохає, а тому, що він людина громадського призначення.

Багато сторінок у своїх листах присвятив Куліш, щоб переконати Милорадовичівну, що то її святий громадський, національний обов’язок покохати його, оцінити діло його життя, обрії накресленого перед ним вищого призначення, зважити тягар його месіаністичної покликаности.

Він підкреслює, що в її особі він саме й знайшов ту дружню душу, якої він так довго й уперто протягом свого життя шукав і яка своїм самовідданим коханням може допомогти йому виконати його долю громадського діяча, ватажка, що дбає про відродження нації, визволителя пригніченого селянства.

Куліш з охотою прибирається в убрання давньоєврейського пророка, "віщателя", що його "послано пророкувати воскресеніє мертвих і будить сонних". В образі якогось містичного привиду він малює перед здивованою калюжинською панночкою себе, як Пророка, Визволителя нації, Прометея, Месію, Себе з великої літери.

З урочистою пишновеличністю він проголошує:

— Ми тії люди, которі кращі од інших.

Він не каже, він віщає:

— Слухайте! Слухайте! Слухайте! Слухайте і не занедбайте мого слова!

У нього жести мітингового оратора, баптистського мандрівного проповідника, мова сектанта, що звик політичні гасла поєднувати з біблійними цитатами.

Він хоче впевнити панночку, що він вища натура, людина високої добірности, божественного призначення, єдиний серед багатьох.

Він хоче імпонувати дівчині своєю високою вселюдською місією поета й пророка: провідника нації, що мусить вивести свій народ з ворожого, чужонаціонального Єгипту, з національної неволі. З його ім’ям пов’язано "перевороти царств" і майбутню долю України.

Куліш дивився на себе як на визволителя нації.

— Що робити, коли земляки забули читать по-своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько (лист до Юзефовича М.В. — Березень, 1857).

У листі до Милорадовичівни він писав:

— Погляньте оком духовним у грядущії часи, чи не буде мати учити сина добру і благородству по книжках моїх? Чи не зродять вони красоту помислів і діяній у молодих душах дівочих і юнацьких на користь мирові?

— Нехай воно (серце), — пише Куліш до Милорадовичівни, — явиться Вам у тому сні, который находить на чоловіка серед людського гомону, і шепче Вам про красоту душевних одному Богу відомих подвигів (3/IV—1857).

Він звертається до Милорадовичівни з пишновеличними тирадами. Він намагається викликати в дівчини патетичні почуття, намагається надихнути її на офіру, на подвиг.

Листи його цілком замикаються в цьому апостольському проповіданні віри в націю та її визволення.

"Живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москвич по-московськи; тільки наш брат українець носить навиворот свою одежу. Підбита, бачте, московською китайкою або німецькою, чи французькою матерією, то що вже лице проти підбою!" "Чужоземці і рідній землі, чужоземці і всюди, де не появляться". "Оце ж нашому вікові судилось Божого світу дождатись. Проходить ніч, настає ранок, і розпізнаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома в Україні".

— Скажіте ж, — звертається Куліш до Милорадовичівни, — чи не возвеселиться дух Вам і чи не возхвалите Ви Бога, що повіяло на мене од Вас, од Ваших пісень і речей, благодатним наїтієм і що частина Вашого духовного существа перейшла через творящую силу душі моєї в істочник животворящий води трудящого (18/II—1857).

Так писали любовні листи в 50-ті роки минулого століття!

Поети уподоблювали себе старозавітним пророкам і титанам з античної міфології, а дівчатка, закохані в поетів, раділи й дякували Богові, що їхня врода приємна й втішна поетові і через поета й вони стають причетними до високої офіри на користь вселюдства.

З листа в лист повторює Куліш ті самі думки про свою обраність і обраність Милорадовичівни, про їхню спільну творчу путь.

— А хто найперший урозуміє Божу волю, той буде людина над людьми. До таких-то істот, — додає Куліш, звертаючись до Милорадовичівни, — і Вас я причисляю, дарма що Ви, може, небагато дечого дівочим розумом постигаєте. Тут найперва річ — серце щире, й якийсь голос із душевної глибини, который велить чоловікові йти вгору; а розум — слуга того голосу!

У любовній грі Куліш робив ставку на високий стиль. Хтозна, чи це вже є така погана ставка?

Інша річ, що ми за наших часів за найкращі любовні листи вважаємо листи Чехова до дружини, — такі тонкі, сріблясті, ніжні, чутливі, інтимні: Левітан і Фет разом!.. В них немає жодних резигнацій, янголів, пророків, месіанства, руки Господньої, що врятовує Батьківщину, проблем, дідів, нащадків, націй, шарманки віків і народів.

Та, кінець кінцем, і ця "чеховська" чутлива інтимність і палкі пристрасні визнання, це теж тільки спосіб вислову!.. Куліш уподобав "громокипящий кубок", державінську слов’янську старомодність, ремінісценції з Шеллінга й тютчевську космічність.

Незнання жіночого серця? Ба ні! З надзвичайним темпераментом "обрушивался" Куліш на провінціальну дівчинку. Це не журналіст, не літератор, ніякий не "офіцер-папіросник" і не сусіда, пан з нагаєм, що

від нього дхне кінським потом, а сам Зевс-громовержець сходить з неба, щоб уподобатись Іо!..

— Нас послано пророкувати воскресеніє мертвих і будити сонних!..

…Велике, не гибнущеє для потомства діло… Нечоловіча сила… Нелюдські муки… Невимовне горе… Нечуваний душевний восторг…

Куліш збільшує пропорції, вибирає невживані ракурси, переконструйовує звичайну реальність, з банальностей

споруджує колосальне й нечуване. Мікеланджело, що малює грандіозні постаті гігантських Сівілл і Пророків для Сікстинської Капели. Він без гриму грає роль Манфреда й Пари.

Куліш був поет за тих часів, коли про поета казали:

Тільки поет — король;

Тільки поет — Бог!..

Це була доба, яку Теофіл Готьє в своїй "Історії романтизму" змалював, як добу прибільшеної урочистости. Тоді кожен поет хотів би йти по вулицях і щоб фанфари славетности попереджали його. Жодна афіша не здавалась поетові досить великою і жодна літера досить помітною. Тоді на капелюхах поет писав своє ім’я: я — такий-то.

Скромність не була ніколи доброчинністю письменників, а тодішніх особливо: їхня пиха, їхній гонор були такі великі, що здавались неймовірними.

Отже, в цю добу любовні листи до панночки можна було писати лише так, як їх писав Куліш: широким пензлем літери-фанфари.

Пророкові належить говорити текстами зі Святого Письма, а королеві — словами з маніфестів і цитатами з універсалів.

— Згадайте, — каже Куліш Милорадовичівні, натякуючи про себе й своє призначення, — легенду про Прометея, що йому було за той огонь, которого він добув з неба.

Панночка в своїх скромних Калюжинцях була схвильована й збентежена. Вона ще ніколи не бачила ні Прометея, ні Ієзекіїля. Вона ніколи не чула, щоб будь-хто інший з її сусідів розмовляв з нею так чудно, як оце Куліш.

Всесвітня історія, історія Трої, як і біблійна історія, — починаються з любовної пригоди. Куліш свою любовну пригоду обертав у подію, гідну всесвітньої історії.

— Наша мова, — нотує Куліш у листі до Милорадовичівни, — із простонародної ступила вже вгору і забирає собі слова і форми із Святого Письма.

Даруймо Кулішеві зайву пишновеличність його любовного листування: неподібний до інших, він уважав за потрібне й відмінною, неподібною до інших говорити мовою.

Будьмо принаймні задоволені, що Куліш обмежувався словами і не дарував дівчині черепів на шарнірах, як це робили його сучасники.

Дехто, певне, закине Кулішеві претенсійність його любовного листування?! Дарма! Всі способи хороші, коли дівчина гарненька і коли коханцеві вже 38 років і він почуває, що життя відходить, коли не відійшло зовсім, а згаги кохання ще не насичено.

З

На перший погляд, — до чого любовне листування й ця національно-соціальна патетика? Що це? — любовна незграбність чи примітивізм різночинця, який вибився в люди й намагається доладу й недоладу говорити штучними вченими фразами, своє мужикофільство обертаючи в навмисну позу?

Мабуть, ні те, ні те, а може, і те, і те, а до того ж ще й романтичне протиставлення поета як вищої натури філістерам і міщанству.

Тема офіри, тема жертовности — один з основних моментів Кулішевого самоусвідомлення.

Він плекає надію, що його "великі муки сердечні" обернені будуть на "велике діло", "негибнуще для потомства".

— Нехай Бог прийме страданія мої і інших щирих душ у жертву угодную і просвітить світом своїм Україну, — зносить молитву Куліш!

Думка про жертву завжди володіла Кулішем.

— Мале було б те діло, — каже Куліш, — коли б його можна малими жертвами іскупити.

— Будуть мученики, будуть великі жертви, — каже Куліш.

— Ради мучеників Бог ізвергав не раз огонь на землю: чому ж не звергне й до нас, коли вже багато мук за Вкраїну перенесено, багато чистих жертв принесено?!

У листі з 22 лютого 1859 Куліш виразно пише, підкреслюючи трагічне самоосвідомлення своєї особи:

— Великі муки душу мою облягають — я б Вам розказав, щоб і Ви знали, які бувають муки на світі. Бо Ви небагато од своїх сусід можете про таке довідатись. Я Вам показав би не ту трагедію, котору на театрі ірають, а ту, що й пером не спишеш, а хіба живим словом — любій душі, як мати дитині, перекажеш.

Він рівняє себе з Байроном і цитує його слова. Для нього в світі не залишилося нічого, окрім мертвого пустельного ніщо.

— Бажаю смерти з щирої душі, — пише Куліш, — більш мені нічого бажати. Байрон перед смертю сказав: "Єсть у мене дороге на світі, та рад я, що вмираю!" Так і я сказав би, кінчаючись. От до чого дожився я зі своїм серцем гарячим, зі своєю німотою душевною, зі своїми високими помислами. Не дай Вам Боже, — додає Куліш, — зійти на мою дорогу, лучче виходьте заміж і живіть попросту, нікому зла не чинячи. Карається, мабуть, чоловік за те, що піднімається або хоче піднятись вище своїх братій. Згадайте легенду про Прометея, що йому було за той огонь, которого він добув з неба.

Шлях Кулішів життєвий — шлях офір, страждань, Прометеєвої титанічної рокованости. І коли б вона, кохана дівчина, зійшла на той шлях — то і на неї чекала б та сама доля: загибіль.

Куліш говорить не про щастя, а про трагедію. Коли він і ошукував дівчину, — то манив він її не примарою щастя, а мрією самоофірних страждань. Трагедія, офіра, страждання — от тематика його роману з Милорадовичівною. Перед Кулішем носилися трагічні постаті давньоєврейських пророків, Прометея, Байрона. Згадка за Прометея не була випадковою, не була побіжним словом, що його кинуто ненароком, ні, — це було виявом широкої програми життєвої акції і водночас виразом внутрішньої його істотности. Таким себе відчував Куліш.

***

Нас збиває трохи костюм Куліша: його треба одягти не в "філістерський" сурдут, а так, як одягались люди 30—40-х років: вигадливо, незвичайно, урочисто: як Байрон, Пушкін, Марлінський, Барбей-д’Оревільї. Усі ці люди 20—30-х років були підкреслені, навмисні, прометеїстичні, навіть сатанічні, в кожнім разі не такі, як усі. Їх було легко пізнати й відрізнити серед натовпу.

Куліша треба уявляти в костюмі Барбей-д’Оревільї: з капелюхом, одягненим набакир, обшитим малиновим оксамитом, із затягненою талією сурдута, поли якого нагадували фіжми. Він проходив, хлопаючи хлистом по золотому галуну своїх обтягнених брюк.

Флобер свої листи підписував:

— Gustavus Flaubertus, Bourgeoisophobus.

Коли одного разу у Філоте О’Недді запитали, чому він не видає повної збірки своїх творів, він відповів:

— Я видам її тільки тоді, коли не буде більше на світі жодного буржуа.

Легенду про Прометея Куліш використовує, щоб вказати на методи, шляхи національної консолідації. Проголошуючи "прометеїстичну" методу громадської акції, Куліш тим самим висовує індивідуалістичні способи боротьби: мучеництво й героїзм окремих індивідів, "критически мыслящих личностей", що своєю саможертвою повинні зрушити за собою маси.

Прометеїзм Кулішів Ол. Дорошкевич називав себелюбним, — чи може прометеїзм бути не себелюбним? Егоцентризм, ототожнення особи й нації, зв’язування долі особи й долі пригнічених мас — притаманні цій суспільній теорії, висловленій у формі легенди про Прометея.

Романтики любили свої політичні концепції висловлювати в символах, в образах, в уподібненнях. Вони міфологізували свої теорії, партійні гасла, обертаючи в міфологемні символи. Згодом, визволений від міфологічних нашарувань, цей "байронічний" принцип героїчної особи стане основою народницьких теорій.

Куліш в Україні користувався репутацією небезпечної людини.

Улітку року 1857 серед українського панства пронесли чутку, ніби Куліша заслали в ті віддалені місця, де "козам роги правлять".

— Не інако цю видумку земляки видумали, — зазначає Куліш, — як по желанію сердець своїх.

Не без уїдливої саркастичної іронії Куліш у листі до Милорадовичівни викладає думки, що їх висловлювали в Україні пани й панії, застерігаючи молодь:

— От, бачте, дітки! Ми вам казали: не йдіть слідом за Кулішем. За те його й лихо постигло, що не в своє діло мішався. Уже ж таки наші предсідателі палат та міністри, та сенатори розумніші од якого-небудь губернського секретаря; то вони й знають, що кому треба думать і як чувствовать. Видумав Куліш якусь національність! Мужиків первими гражданами українськими оглашає! Пророкує, що знов колись так повиганяють перевертнів із України, як колись Вишневецьких, Пісочинських, Киселів і інших! А щоб він цього не дождав! Уже нащо мала гадинка кліщ, та й того з овечої шкури не вирвеш, а то б оце нас повиривать із України!

— О, бодай його з його божевільною головою! Що в самого катма ніякої Батьківщини, що сам живе трудовою копійкою, то й нас на той же лід хоче посадити. Слава Богу, наші діди своєї здобичі не прозівали: знали вони, де зимують раки. За те їм од нас честь і слава. А вони з

Шевченком не знають, що плещуть. Та ще й пророкують, ледачі сини ледачих батьків:

Настане суд, заговорять

І Дніпро, і гори!

І потече сторіками

Кров у Чорне море

Дітей ваших… і не буде

Кому помагати.

Одцурається брат брата

І дитини мати.

І дим шарами заступить

Сонце перед вами,

І навіки прокленетесь

Своїми синами!

— Отже, поки це настане, то таких, як ви, багато ще опиниться там, де козам роги правлять.

Отже, Куліш — бунтівник, що для нього мужики — первії граждани України, носій національної ідеї, проповідник нової гайдамаччини, повтореної в XIX столітті "ребелії хлопської" XVII-го, коли було знищено

великопанство-недоляшків. Голота з такими ж голотними ідеалами "трудової копійки", загальної трудової рівности. У своїй і панській уяві Куліш ототожнюється з Шевченком, і бунтівничі революційні рядки Шевченкового "Дружнього посланія мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні сущим" наводяться, як однодумні.

Куліш зневажав реальність як поет і як громадянин, філософську і ліричну негацію дійсности він сполучав із політичною й соціальною.

Гегель і Марат люди однієї доби; поза сумнівом Гайнріх Гайне мав рацію, коли уподібнював Канта і Робесп’єра. Того ж року, коли в Парижі було стято голову Людовіку Капету, тоді ж у Кенігсберзі критикою чистого розуму гільйотиновано Бога.

Люди скрізь завжди однакові: в своїй філософії, в своїй політичній акції, в своїх жестах і вчинках, в манері ходити, мислити й кохати.

4

Прометеїстична піднесеність, освідомлення себе як вищої обраної натури, холоднувата самотня ізольованість — це є метода не тільки громадської акції Куліша, але й життєвого його світовідчування й ставлення до жінок. Він однаковий і в 40-ві роки, і в 50-ті, однаковий у своїх стосунках з Милорадовичівною року 1857 і з Олександрою Михайлівною Білозерською. Закоханий в Олександру Білозерську, він напередодні шлюбу, ще шлюбу не взявши, уже передчуває в своїх родинних взаєминах прийдешню неминучу холодність, відчуженість, відокремленість.

Дарма, що 3 лютого 1847 р. Куліш у своєму щоденникові висловлює певність: "Вдача її [Олександри Михайлівни] обіцяє мені спокій на все життя", тут же поруч, після цього вислову певности, він записує рядки, що в тій певності примушують сумніватися: "Єдину чорну тінь на моїй душі лишає каяття, що ображав декілька разів її, і матусю її, й її братів"…

13 листопада, за місяць перед шлюбом 26 грудня р. 1846, Куліш записує до щоденника: "Розумію, як багато моя дружина повинна мати глузду, щоб назавжди зберегти цю прихильність", і в листі до П. О. Плетньова він знов повторює цю думку, що жінці, яка його кохає, треба багато прикласти зусиль, щоб він "не охолонув до неї". А 13 листопада 1847 занотовує: "Одного разу незрівняний мій П. О. [Плетньов] сказав: "Жінок створено на те, щоб зробити нас Сократами". Справді, ніколи в житті я не мав так багато влади над своєю прикрістю, як після того, коли одружився. Дріб’язковість жіночих бажань і незадоволення з того в дивний спосіб обертають мою душу до ідеалу високого терпіння. Іноді мовчати для мене — справжня втіха, особливо коли згадаєш, що, втручаючись у дрібні суперечки з жінками, ставиш себе на одну з ними дошку".

Він пишається з того, що стоїть вище за жіночу дріб’язковість, що він не стоїть на одній дошці з жінками.

Він кається, що ображав свою наречену, але чого варте це каяття, коли в його уяві майбутнє шлюбне життя вже наперед викликає згадку про Сократа й Ксантіпу?!

"Жодній жіночій розсудливості, — зазначає Петро Чубський з приводу наведених щоденникових Кулішевих записів, — не сила була зберегти незмінним Кулішеве почуття, що не могло воно встояти перед природним згасанням змисловости. В 50-ті роки, в години душевної негоди, в "понурий період" свого життя, період, що позначається в Куліша й надзвичайним напруженням творчої праці, пристрасними ідеологічними шуканнями, він мусив особливо відчувати свою самотність, бо дивився на жінку як на непару для себе і для спільних інтересів. Уже тоді, в 40-ві роки, коли ще буяло в його крові змислове захоплення, він уже й тоді критично ставився до нареченої, бачив і відчував у ній "недостатність розумової освіти". Отже, в 50 роки, коли вугілля змислового захоплення дотліли остаточно і від почуття не лишилося нічого, окрім холоднуватої байдужости, це зневажливе

знецінювання Олександри Михайлівни призвело до майже остаточного розриву".

Справді треба було мати винятково покірну й надто витриману вдачу Олександри Михайлівни і треба було їй самовіддано кохати чоловіка, щоб отой-о мудрий Сократ-Куліш не зробив із неї Ксантіпи. В кожнім разі у нього вистачило упертости вдачі, щоб довести свою дружину до такого стану, коли вона в нестямі й розпачі, роздягнена, тікала взимку на вулицю світ за очі. Куліш її катував своєю зневагою й погордою. Кохати й зневажати — це було для Куліша те саме, єдине й спільне почуття, одне від одного не відокремлене. Чорна тінь образливого ставлення до кожної коханої жінки лежала на Куліші.

Нема куди правди діти, була Олександра Михайлівна малоосвічена й малописьменна жінка, але Куліш зневажливо ставився не тільки до неї, а й до Милорадовичівни, до Марка Вовчка, до Глібової... Ще й досі, через мало не 70 років дослідники обурюються на Куліша за буквально непечатний грубий епітет на адресу Марка Вовчка.

Зневажливе ставлення до коханої жінки — це найвидатніша риса в усіх романах Куліша: з Олександрою Михайлівною Білозерською, з Милорадовичівною, з Марком Вовчком, з Глібовою. В усіх цих романах повторюється та сама нота, та сама скарга: "Мене ніхто не розуміє"; "Де Вам се знати".

Оцінюючи свої взаємини з Милорадовичівною, Куліш писав до неї:

— Ви не знаєте, що я один на світі! Ви не зрозуміли, що моя душа жадає, як насущної пищі, дружнього погляду, дружнього слова! Де Вам се знати? Така моя доля, що я живу з людьми на віру; мене ніхто не розуміє яко чоловіка, і я од тих завсігди далеко, з ким хотів би буть близько.

Він не скаржиться, він обвинувачує! Його скарги — не жаль, а закид! Навіть у хвилини суму й самоти, мріючи про співчуття, про ніжність, про тепло м’якого дотику рук, про мовчазні години вдвох, — навіть тоді він не може звільнитись від цього почуття своєї прометеїстичної самотньої обраності: "Мене ніхто не розуміє!"; "Де Вам се знати!".

За певною схемою розвивається роман Куліша з Милорадовичівною, ніби в ту саму алгебраїчну абстрактну формулу любовних взаємин замість одних імен підставлено інші: інші імена, інші дати, інші місця, відмінні обставини, роки й люди, а поза тим усе лишилося те саме.

Поки їхні взаємини не йшли далі стриманого й офіційного "Вельможна панно", дотi і в листах Куліша до Милорадовичівни не було нічого образливого й зневажливого, трохи було менторства, трохи вчительського, трохи нотацій, та й годі, але в першому ж інтимному листі тон зневаги проявляється аж надто виразно.

Отеє "Мене ніхто не розуміє" стає за вихідний пункт!

— Нігде-бо Вам узять іншого розуму, а не такого, яким світ пробувається. Нельзя Вам стать осібно од людей і думати розумом і чути серцем.

— Сміється світ, зазирнувши случаєм у тайни душі поета. І Ви, моя сестро, не Бог знає, що вчините, як насмієтесь над моїми чудними в світі помислами.

Він зідхне і з покорою скаже: "Хай буде!"

— Живіть же, як Бог послав Вам на душу, коли не можна інше. А я буду жити і розуміти по-своєму.

Він і вона різні! Він — вища натура, у нього не загальна душа поета, сповнена високих пророчих тайн і скарбів, він чоловік величної

призначеності, а хто вона? Чи ж не звичайна вона, банальна панночка, така, як усі, як тисячі інших, "верхоглядлива", "ні до якого високого діла не прихильна і тільки на словах благородна", з себе нічого високого й "вдохновительного" на світі не являючи.

— Я Вас не знаю; я люблю Вас на віру. А знаєте, як важко оддать на віру душевний скарб! Ви знаєте і можете знать, що я за чоловік і яка в мене душа, а я сам мушу вгадати; та й не помилитись. Боже ж храни да помилюсь! Що тоді із моїм серцем буде? Чи ще мені мало муки! Лихо мені в світі!..

Пишновеличний Куліш і нікчемна, мізерна вона. Нехтуючи, зневажливо кидає Куліш Милорадовичівні:

— Ви мені не дали ніякого доводу, що справді несхожі на тисячу інших панночок.

І з образливою, майже цинічною погордою він каже дівчині:

— По одному погляду і по голосу, а не по словам — не то вже по ділам — підняв я Вас на висоту, на которій Вам і не снилось бувати.

Коли Милорадовичівна й є не абищо, а щось, то тільки як витвір мрійної поетової уяви: кумир, созданий фантазією поета.

— Посилаю Вам моє щире, од серця воздихання, которе не єсть що інше, як жажда душі моєї любить, коли не те, що справді єсть високе і вдохновительне на світі, то хоч заквітчаного весінніми квітками кумира, самою же душею собі созданого.

Року 1857 Марко Вовчок, познайомившись із Кулішем, якось сказала про нього:

— Краще всього він щиро любить і розуміє усе своє!

В Милорадовичівні Куліш не любив її, а тільки свою уяву про неї, свою про неї мрію. Його кохання — кохання до незнаної, що в її образі він пізнав чудесне і священне сяйво небесної вроди.

Кохана дівчина може бути звичайною сільською дівкою, брудною й грубою Альдонсою, але в високому споглядданні поета вона — Дульсінея. Кохати — преображати в хвилинному побаченні, в небесному, майже містичному споглядданні.

Кохання то й є преображене побачення на мить, побачення в звичайній жінці образу чистої вроди, ствердження високого романтичного кохання шляхом романтичної омани.

Куліш декілька разів у листах до Милорадовичівни з досить близькою текстуальною точністю повторює пушкінське:

Я помню чудное мгновенье:

Передо мной явилась ты,

Как мимолетное виденье,

Как гений чистой красоты.

— Де чиста красота майне перед ним, ніби тільки краєм небесної одежі своєї, уже ввесь він загорівсь, роєм перед його очима гуляють Божі дива, которими живе, которих до скону жадає всяка артистична душа.

Те саме він каже ще раз:

— Вона здалась мені моїм святим ідеалом, в її образі чиста небесна краса ніби майнула перед моїми очима краєм своєї ризи.

У листі з 30 жовтня р. 1858 він пише Милорадовичівні:

— Знаю я Вас тільки з лиця та з голосу, а душу Вам свою вкладую, або не свою, а таку, которій бо я всім серцем і всіми мислями поклонився.

І далі він повторює ту ж думку:

— Сього ніхто не знає, та й Вам байдуже, що чоловік шукає по світу свого святого ідеалу і де що знайде хоч трошки на його схоже, зараз, як та квітка до сонця, обертається туди серцем і вірує легко, як мала дитина, і душею радіє і розумом перед своїм кумиром никне, і страшно йому глянуть на його, зневіряючись.

Він — романтик. Як романтик він зневажав реальність, знецінював її, зневірявся в ній, заперечував: diesseits протиставлено jenseits, тутешнє тамтешньому.

Такий він був скрізь і завжди: у філософських своїх поглядах, в творчості, в соціальних концепціях, у ставленні до жінки, в найінтимніших переживаннях своїх.

Він ображає ту, що її кохає! Не жінку він кохає, а образ уявленого кохання. Кохає він образ, "в которий вкладає свою душу", "созданий душею".

— Душу Вам свою вкладую, або не свою, а таку, которій би я всім серцем і всіми мислями поклонився.

Отже, мова йде про кохання преображене, перетворений образ коханої жінки, змінену й протиставлену реальність.

Що більше він зневажатиме жінку, яка вона єсть, то вище підноситиметься витворена уявою мрія.

— Чого варта дійсність супроти мрії!..

Можна ображати жінку, але в молитовному знесенні серця треба вклонитись перед її гіпостассю. |

Він запевняє:

— Тілько очам моїм, душі моїй Вас треба (22/II—1859).

Задля душевного споглядання вроди він ладен знецінювати земну змислову сторону кохання. Отії любоснії втіхи нікчемні. Вони ніщо супроти кохання душею.

— Мені здається, що нехай як хоче, гаряче обніме, а не скаже слова гарячого — швидко те обнімання надокучить. Душею любимо ми до кінця жизні, а тілом — поки воно не прохололо. А коли б Ви знали, які тії любоснії втіхи недовгі! Не стоять вони самі по собі доброго слова.

Куліш уперто підкреслює, що для нього кохати то — кохати ідеальний образ, "самою ж душею собі созданий". Між пережитим почуттям і справжньою причиною почуття є величезна протилежність. В житті вона — калюжинська панночка; в споглядальній уяві поета вона — ідеальний образ чистої вроди. В житті — сільська дівчинка; в уяві, в мрії — Дульсінея. В буднях — дочка дрібного поміщика; в романтичній казці — змійка Серпантина...

Кохання як реальне земне почуття є тільки привід пережити зовсім інші "високі й вдохновительні" почуття. Ці переживання незрівняно вищі від приводу, що їх викликав. Поетичні настрої ніколи не сполучаються з життєвими.

Кінець кінцем, кохання для Куліша тільки "гра душі самої з собою". Отже, він іде сміливо назустріч зневазі й розчаруванням. Навіть більше: він віддає перевагу почуттю розчарування... Бо, розчаровуючись у тій,

яку він кохає, він ніколи задля земної втіхи й земного задоволення не зрадить свого високого почуття.

Зневажено Альдонсу, піднесено Дульсінею. Задля вірности Дульсінеї ображено Альдонсу! Що зневаженіше, то вище!

У зневазі є запорука, що він не знизить свого ідеалу, не здрібнить його, не дозволить йому розтанути в нікчемній спакощеності дрібного загальнолюдського життя.

Для того щоб ствердити високість ідеалу, Куліш користувався зі способу двопланности, двогіпостасности, двообразности. Він зводив умовне на ступінь безумовного і робив це ціною зневаги до реальности, знецінюючи реальність. Щоб піднести, зневажав. Щоб ідеалізувати, нехтував, знущався, плямував, ганьбив.

Хай дівчина, з якою стрівся Куліш і яку він покохав, Леся Милорадовичівна гарна, вродлива, розумна, жвава, блискуча, цікава — "панна між паннами", — це все ніщо, проти її ідеального, вимріяного образу "чистої красоти", створеного його уявою.

В мечтах все радости земные!

Судьбы всемощнее поэт (Пушкін).

— Що дійсність супроти мрії!..

Оця метода протиставляти "мрію" й "життя", подвоювати образ коханої жінки, відокремлювати життєві й поетичні настрої — це не є приналежність Куліша, якась особиста риса його вдачі. Це є властивість доби, віку, тодішньої стилістичної манери, тодішнього способу підходити до жінки й життя, його перетворюючи, преображаючи, стверджуючи двогіпостасну відокремленість, двопланову двоїстість, — характерна властивість романтиків: Жуковського, Гоголя, Пушкіна.

Где мир, одной мечте послушный?

Мне настоящий опустел! (Пушкін)

В. Вересаєв один із перших зазначив у Пушкіні цю рису двоїстих "протиставлень", що відзначає, як ми додамо й собі, всіх письменників тієї доби. У поезіях Пушкіна "Когда в обьятия мои" і особливо "Нет, я не дорожу мятежным наслажденьем" — голий, майже фізіологічний опис статевих актів. А тим часом читаєш — і дивуєшся: як це сталося, що голу фізіологію перетворено в таку красоту? Життя, жінка, кожна життєва подія й річ — усе викликало в Пушкіні враження діаметрально протилежне тому, яке він згодом відображав у поетичній переробці. Життя його могло бути в бруді, поті, блювотині, в нудьзі, одчаї, скаженині, злості, цинічне, суєтне, метушливе, легковажне життя, до божевілля засліплене пристрастями, а в поезії воно було чисте, незрівняно мудре й спокійне. В липні року 1825 в Трігорському Пушкін бачився з А. П. Керн. Була це "баринька" не дуже суворих нравів. У листах до приятелів шанував її Пушкін ім’ям "вавилонської блудниці", а в поезії "Я помню чудное мгновенье" він цю "вавилонську блудницю" з піднесенням називав "гением чистой красоты". В житті вона "вавилонська блудниця", а в поетовій мрії — "гений чистой красоты".

Своїй приятельці Є.М. Хітрово писав Пушкін:

— Я найбільш боюсь порядних жінок і піднесених почуттів. Хай живуть гризетки — це значно швидше і значно зручніше. Хочете, щоб я говорив з вами одверто? Може, я витончений і цілком порядний у своїх писаннях, але моє серце зовсім вульгарне.

На обіді у Погодіна навесні року 1829, де були С. Т. Аксаков, Пушкін, Міцкєвіч та інші, Пушкін тримався, за свідоцтвом С. Т. Аксакова, так гидко, так огидно, що Міцкєвіч двічі мусив був сказати:

— Панове! Порядні люди і на самоті, і самі з собою не говорять таких речей.

У листі до Дельвіга, описавши Бахчисарай, Пушкін розповідає, що він приїхав до Бахчисарая хорий, в лихоманці і відчув велику прикрість від того, що зовсім занедбаний ханський палац руйнується, а славетний фонтан описує так: "Ввійшовши до палацу, побачив я зіпсований фонтан; з іржавої залізної рурки краплями падала вода". В поезії ж своїй Пушкін описує "немолчный говор" цього фонтану, згадує, як "серебряная пыль" "кропила его" "росою хладной" і що він з відрадою слухав його плюскіт.

У людей тієї просвітительної доби, у Пушкіна, у Куліша, в Новаліса, думка стояла в центрі їхнього світовідчування, й її було захищено від будь-яких впливів зовнішніх обставин, їхня уява була відокремлена од реальности. "Думка керує всесвітом". Кохання живе в уяві людини, а об’єкт кохання дано випадком. Немає жодної ваги, на який саме предмет оберне людина ілюзії свого кохання.

Ось перед нами та, що її кохав Новаліс, 13-літня дівчинка, малописьменна, з пальцями, замазаними в чорнило, звичайнісінька дівчинка в фартушці, подібна до всіх інших дівчаток її років. Вона балакала, сміялась, чесала волосся, їла недоспілі овочі і ще продовжувала гуляти в ляльки. В зошитах Новаліса є нотатки про неї: "Вона любить суп з овочів, печення, зелені боби, пиво й вино". Вона боїться мишей і павуків. Вона боїться привидів. "Вона дуже любить усе благопристойне. Її іноді карають. Вона запальна й чутлива. Любов Новаліса часто її дратує. Вона холодна. Вона гарна господиня. Одного разу без чужої допомоги вона хотіла затримати злодія. Вона любить слухати, як розповідають. Вона надзвичайно затайлива". Так характеризує Новаліс свою наречену, дівчину, як бачимо, досить банальну.

Тимчасом вся поезія Новаліса, така глибока, своєрідна, витончена, містична й прозора, зосереджується в постаті цієї дівчини.

Писати для Новаліса було писати про неї.

Символи Новалісової поезії — символи Софії.

— Природа жінок здається нашим мистецтвом, а наша природа — їхнім мистецтвом. Вони індивідуалізують, а ми узагальнюємо! — казав Новаліс.

5

Стримані й холодні люди завжди вважають себе за надто вільних; люди дисципліновані й тверезі — за неврівноважених і сп’янілих мрійників. Алогічні ілюзорності їх ваблять якнайкраще й найпринадніше в світі. Хистка життєва безладність спокушує їх погрозою катастрофи.

— Нахаба!

— Юрод!

— Дон Жуан! — так уявляв себе Куліш.

Він певен був, що він здібний на кожний ґвалтовний вчинок, що в нього ледача й фантастична натура, що він розпусник, і для нього нічого не варто звести з пуття дівчину. Він казав про себе, що він, мовляв, ладен задля задоволення любовного бажання все кинути, з усім розірвати, життя своє й долю знищити, аби тільки довести своє. Нема, мовляв, на світі жодної химери, якої б він не вимізкував і не спробував би здійснити. Жодна нестримна необачність не спинить його. На всьому світі тільки він такий необачний, такий юродивий, такий безмежно вільний!.. Новий Кирило Тур!

Він певен був, що нема гордовитішої й химернішої від нього людини.

— Гордовитий біс! — казав про себе Куліш.

Він вклонявся перед власного гордовитістю й гонором!

Що є привабливіше для людини, як здаватись не такою, яка вона є?

Обережна, передбачлива, практична й цнотлива людина завжди бажає здаватись необачною, чудною й розпусною. Розпусник казатиме про цноту й цнотливість; семипудовий черевань, — що він схуд і худне. П’яниця запевнятиме, що його найголовніша доброчинність — тверезість.

Холоднуватий, стриманий і педантний Куліш казав про себе:

— Моя душа не знає впину!

Цієї однієї фрази досить, щоб навіки розчаруватись в самовизнаннях і ніколи на них не покладатись.

Досить хоч трохи знати Куліша, щоб не повірити йому, коли він казатиме про свої "необачні в світі", "юродиві в світі помисли".

Інша річ, що йому хтілось скидатися на юрода. То зовсім інша річ! Але він клеветав, ошукував себе, коли називав себе юродом, нахабою й Дон Жуаном.

Він не був ані юрод, ані нахаба, ані Дон Жуан!

Ніколи й ні в чому не бувши юродом, Куліш проповідував юродство як спосіб врятувати себе й всесвіт. Дарма що він сам робив не так, як думав, він припускав, що коли б він наважився зробити інакше, він досяг би повноти приступного для людини щастя.

— А ви знайте, — пише Куліш до Милорадовичівни, — що під моєю сумною поверховністю страшенна глибина душевна огнем неугасимим палала.

— Моє серце не вміє любити по-ангельськи, чую в йому дуже багато гарячої крови.

Коли він і палав, то палав, зберігаючи всі властивості криги. Почуття найбільшої пристрасти він проявляв з холодністю, що зробила б честь навіть і кардиналові.

Йому здавалось, що ніхто в світі не кохав ніколи так необачно, так сліпо, так химерно й гаряче, як він.

— Це тільки в моїй душі, — писав Куліш до Милорадовичівни, — живуть такі химери, щоб побачить десь гарну дівчину, наслухаться серцем її голосу, промовить два слова крадькома й щоб вона стала тобі рідною душею навіки.

Пишаючись з власної химерности, своє бажання побачити дівчину він вважає за необачність, притаманну тільки йому. Тільки він, Куліш, гарячий Куліш, зі своєю палкою натурою здібний на такі безглузді витівки!..

— Як там не мізкуй, а під тим артистичним поглядом на названу сестру знайдеш і сам жажду кохання… і не будь того та іншого, то, може б, і не таку повів із сестрою розмову.

Не будь того та іншого!..

У мріях своїх він був необачний, сміливий, настирливий, безтурботний і веселий нахаба з пером півня на одягненому набакир капелюсі і зі шпагою при боці. Тимчасом у житті був він мирна, лагідна й

боязка людина, що десятою дорогою обминатиме двір, де мешкає кохана дівчина.

Душу його озлиднено, й серце його спустошено.

Як характерна для Куліша ця фраза про "два слова крадькома промовлені". Його сміливости вистачало на два побіжних слова.

У світі доводилося жити зовсім не так, як мріялося й бажалося на самоті з собою. Самотні мрії не мали нічого спільного з життям і дійсністю. Між тим, що він був насправді і що він уявляв із себе в своїх самотніх мудруваннях, лежала прірва, нічим не заповнена.

З почуттям гіркости він зазначає:

— Світ живе не так, як собі мудрує на самоті душа поета.

Отже, він не був ані нахаба, ані юрод!

Він піддурював сам себе. Він лицемірствував із собою. Тартюф навпаки! Обернений Дон Жуан!

З усієї практики Дон Жуана в нього лишилося єдине почуття: холодний дотик важкої руки Командора і жах від того дотику. Побажавши жінку, він уже чув кам’яні кроки статуї. Він уже бачив розвернуту перед ним землю й полум’я пекельної безодні, що проковтує його.

Він кохав, зважаючи на обставини. Озираючись. Вважаючи на те й на те… Він зідхає: коли б не обставини… Він не наважується піти проти обставин, повстати проти умовностей людського загалу, розірвати з життєвими ускладненостями. Він увесь у владі обережної й боязкої душевної спустошености.

Цей Дон Жуан — Дон Жуан обережности.

Щиро й одверто наважується Куліш писати до дівчини, тільки зібравшись у дворічну закордонну мандрівку:

— Мені тепер легше до Вас писати, бо це пише чоловік, который збирається на два годи в далеку дорогу, з которої Бог знає чи й вернеться в Україну. От його слово твердіше. Якби не задумав далекої мандрівки по світу, може б, і не писав до Вас так щиро…

Куліш проповідує обережну любов здалеку.

— Маю я право любити Вас здалеку, дивлячись на Вас душею: а око моє таке ж грішне, як і у всякого, і лукаво воно змовлятиметься з серцем.

Куліш листувався задля листування, викликав кохання, зовсім не певний того, що коли на його слова й заклики дівчина відповість коханням, він наважиться піти назустріч збудженому, викликаному почуттю.

Вузол свого вгамованого кохання він розплутував повільно, передбачливо, обережно. Нитка снувалася рівненька й тоненька, ледве помітна, прозоре павутиння, оманний мереживний міраж.

На запитання Милорадовичівни, коли він збирається прибути в Україну, Куліш не дає певної відповіді:

— Треба б одвітить, що ніколи, бо лучче б для мене — ніколи в Україну не вертаться. Отже, ні! Знаю, що не раз пройду по тій мученицькій землі мучачись. Та й приятелів своїх жаль навіки покинути. Хочеться пісень послухать, хочеться на людський образ подивиться. Перенесу всяке невимовне горе для цього. Приїду в Україну, а коли — Бог знає, і чи надовго, чи побачу Вас, чи почую — Бог знає. Отже, як би

воно не вийшло, а знайте, єсть на все свої причини, которі один Бог тілько знає.

Одного не можна закинути Кулішеві: — полюбляв пан Куліш туманні, розпливчасті натяки. Отже, не можна сказати, щоб ми нічого про нього не знали, та, кінець кінцем, на що Куліш натякає в своїй одповіді?

Чому для Куліша лучче ніколи не вертатись в Україну? Чому коли поїхати в Україну, то для цього прийдеться перенести невимовне горе? Чому по цій землі він має йти мучачись? Про які-такі одному Богові відомі причини він згадує?

Що взагалі повинна була подумати Милорадовичівна, одержавши таку відповідь на своє запитання?

Куліш боїться спліток, що можуть викликати його взаємини з Милорадовичівною:

— Варварство кругом нас облягає, підстерігаючи всякий учинок наш, на інші учинки не схожий.

— Мені, — каже в іншому місці Куліш, — треба обходити Ваш двір далеко, щоб не побачили люди, як мої щоки горять, мов у юноші, щоб хто не підстеріг, куди мої очі повертаються.

— Хто пійме віри, що тільки очам моїм, душі моїй Вас треба, і для того приїхав би за тисячу верст на Вас подивитись, любо з Вами на самоті поговорити.

Куліш ясно усвідомляє собі ускладненість їхніх взаємин (22/II—1859):

— Хотів би на Вас подивитись — для того б приїхав до Вас. Та як же цьому статись? Боже мій!.. Чужий я чоловік усім у Вас. Воно гарно думкою приїхати, а ділом — чого? Що йому треба? Яке тут діло? Діло моє

— сестру одвідати, з сестрою любо поговорити. Хто ж тому віри пійме, що справді це брат до сестри приїхав? Скажуть: "Закохався, з великого розуму в голову чоловік зайшов". І всяке за їх руку потягне, а не за мене, не за любу сестру мою.

Ми не знаємо, чи лист Куліша до В. В. Тарновського з 13 вересня р. 1858 писаний з приводу цих чуток чи яких інших, але в кожнім разі дуже правдоподібно, що слизька й двозначна ніяковість "взаємин чудних в очах інших" Куліша та Милорадовичівни дала привід Тарновському обурюватись з Кулішевого поводження.

— Шановний друже, Василю Васильовичу! — писав Куліш до Тарновського. — Теперішній період життя мого є період самих чудних про мене чуток, відгомін яких, час від часу, доходить і до мого слуху. Ніхто краще від мене не знає, що ці чутки і найбезглуздіші з них — дуже природні за тих даних обставин, які подає світу неправильне, саме на себе неподібне життя моє, та поза тим мені боляче бачити ім’я моє іграшкою людей, що не розуміють глибше від того, що здається… Навіщо Ви десь висловили якесь незадоволення з мене? Чи й Ви сумніваєтесь в чистоті моїх душевних рухів? Як же боляче мені бачити Вас в сонмі людей, що тільки здавались друзями! Коли Ви з мене незадоволені, то пишіть до мене й попрьокайте мене по-приятельськи, мавши на те право любови й віддaности, або ж кажіть мені в вічі найрізкіші речі, коли я буду у Вас. Але мова, на яку не можна відповісти, тільки шкодить людині, відбираючи в неї душевний спокій.

6

Де ж шукає Куліш виходу з цього заплутаного становища? Милорадовичівна — дівчина; інша справа, коли б вона була заміжня!

Куліш охоче підтримує думку в Милорадовичівні про одруження, впевняючи її, що коли вона вийде заміж, то в їхніх взаєминах не тільки нічо не зміниться, а навпаки…

На нотатку в Лесиному листі, де вона зазначає, що в її житті "багато буде перемін", Куліш на відповідь пише:

— Яких же? Що Ви хотіли сказати? Може, такії будуть переміни, которих я Вам щирим серцем бажаю, і послі того хіба я Вам стану чужим або Ви мені чужою? Не було б для мене луччої радости в Україні, якби вбачити добре, гаряче серцем подружжя, которе б жило не земними тільки помислами, не так, як живе гарний метелик, который сього дня красувавсь на сонці, а завтра замер, що було до його і ще буде послі його, ні про що думкою не клопотав і серцем не горів. Ви ж, у якій би долі не були, маю в Бозі надію, що найперше Ваше, найвище в Вас діло буде оте чувство, що ми частка чоловічества, котору Бог послав у мир на добро всьому роду людському.

Рідні душі мають назавжди лишитись рідними. Почуття, що він і вона — частка людства, що їх послано на добро всьому роду людському, повинно бути за ґрунт, що створить можливість для Куліша і в дальшому, після Лесиного одруження, не рвати з нею зв’язків.

— Не тільки Ви самі, та й той, кого вибере Ваше серце, буде для мене близькою моїй душі особою.

Ці добрі побажання роблять честь шляхетності серця Кулішевого, та мимоволі виникає питання, на що вважав Куліш, коли він з листа в лист повторював те саме про прийдешню приязнь до Лесиного чоловіка?

Після фрази: "Кому ж і любить гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату" — він пише: "Обома руками оддав би я Вас заміж за хорошого чоловіка, і тоді ще сміліше любив би Вас і чоловіка Вашого, і діток Ваших".

Отже, становище Тургєнєва коло П. Віардо йому здається найпривабливішим.

В приписці до цього ж листа з 22/II-1859 Куліш ще виразніше висловлює це бажання — "тургєнєвської" коло Віардо "любови":

— Великий світ, та нігде мені дітись!.. Одрадно думати, що колись приїду до Вас замучений та недомучений, а Ви вже будете господинею гарною і дасте мені захисний притулок у своїй господі, і знаючи, що в мене всяка жилочка перестраждала багато на віку, умітимете не займать мене і других навчите мене не займати ні словом, ні поглядом.

У Куліша якась idée fixe кохання, виявленого в старості.

— І взнали б люди, як умію любити, тоді тільки, як сивим би волосом голова моя засеребрилась, і днями, а не годами вік свій останній лічив би я.

І себе і її він бачить старими.

У листі з 25 грудня р. 1857, першому інтимному листі, він пише наприкінці:

— Коли прийде до Вас старість (бо й до Вас вона прийде), дай Боже, щоб дружнії очі всяку Вашу морщинку і сивий волосочок оглядали любовно, як пам’ятку пишної Вашої весни, котора дарувала тим очам багато райських минут, годин, днів і ночей, на віки вічні незбавленних.

І в наступному листі з 20 листопада 1858 р. повторює те саме:

— Я такий чоловік, що хоть би кого й десять рік не бачив і не чув, то все однаково кохатиму. Мені б хотілось зійтись із Вами колись, як і я сам, та й Ви теж поробимось людьми старими. От тоді познається настояща ціна нашому серцю: чи справді воно щире золото, чи ледача мідь, котора блищить тілько тоді, як її вияснять, а занехай, то й потускне або ще й зеленим ядом зацвіте.

— Бачте, — додає Куліш, — яка в мене довга проба, чого чоловік стоїть. Люди мені зневірились, то й я собі віри не доймаю.

Кохання в старощах — улюблена сподіванка Кулішева.

7

У романі Куліша з Милорадовичівною можна декілька моментів накреслити:

Рік 1856—57, початок знайомства й перші листи! З вересня 1856 р. до липня 1857 — 5 листів: перший 4 вересня 1856 з хутора Баївщини, а тоді 18 лютого 1857, 6 березня, 3 травня і 19 липня.

Це листи спокійні, дружні, лагідні: листується літня поважна людина з милими й приємними панночками. Отой-о пан, видатна людина, громадська людина, що пише про свої справи, про свої погляди й наміри. Листування хороших знайомих — не більше. Куліш посилає книжки: твори Основ’яненка, Гоголя, свій "Епілог до "Чорної ради"", романи Вальтера Скотта, комедії Мольєра.

Листи ці заадресовано на ім’я обох сестер, — мовляв, щоб не виявити про людське око більшої прихильности до Олександри Григорівни, з якою тільки він, власне, й листувався.

Після першої зустрічі й знайомства в серпні року 1856 вони зустрілись удруге десь згодом у вересні року 1857.

Приїхавши року 1857 в 20 числах серпня з Петербурга в Україну до Мотронівки й провівши декілька днів із Марком Вовчком, що з 26—29 серпня гостювала в Мотронівці, Куліш на початку вересня, числа 2—3, поїхав у Качанівку до Тарновського, і в цей час він, треба гадати, саме й бачився з Милорадовичівною.

Принаймні отая коротенька на два рядки записочка до Олександри Григорівни, писана 25 жовтня 1857 р., одразу після повороту до Петербурга з України, свідчить, що вони у вересні стрівались в Україні і, швидше за все, стрівались у Тарновських.

У цій записочці з 25 жовтня 1857 Куліш запитував Милорадовичівну, що переїхала тоді до Києва й оселилась там жити на зиму:

— А що, як Вам живеться в Києві? Що бачите? Що чуєте? Чи весело на серденьку?

Коротенька записочка, як пишуть після особистого побачення, щоб дати адресатові привід для дальшого листування.

Лесину відповідь одержав Куліш на перший день Різдва і тоді ж написав до неї довгого, докладного, сповідного листа.

Цей лист відмінний супроти листів року 1856—57. Це перший інтимний, щирий, одвертий лист. До цього листа, призначеного тільки для самої Лесі, Куліш робить приписку:

— Не показуйте нікому мого листа, коли шануєте мою душу.

Деяка сумбурність листа з повністю свідчить, що Куліш писав його, захоплений поривом: він хотів сказати те, що було в нього в той час на серці. Звідсіля деяка непослідовність, неврівноваженість. Думки в листі незв’язані, одна думка перериває іншу, набігає нова, щоб за декілька рядків повернулася перша. Куліш свої листи звичайно писав навдивовижу чітко, розбірливо, не поспішаючи, і кожну літеру, кожну фразу змальовано, викреслено. Листи його ясні й розбірливі. А тут незв’язаність, розірваність, випадковість! Правда, й цьому листу не бракує готових фраз і звичайних формул. Почуваєш, що Кулішеві було важко прорвати відразу полон книжних засвоєних схем, та все ж у цьому листі він схвильованіший і простіший, менший ритор, як звичайно.

Куліш писав:

— На саме Різдво сиджу собі один у своїй світлиці, посеред німого свого товариства — книжок, аж тут подають мені Ваш любий лист, кохана сестро, Олександро Григорійовно.

Він відчуває потребу "обізватись щирим серцем".

— А Ви — чи будете на мене сердиться, чи що, не впиню свого слова. Треба ж Вам колись довідаться, що в мене на душі діється! Нащо ж ми з Вами побратались, коли не розмовлять нам так, як на самоті розмовляють?.. Коли б Ви знали, як мені хочеться з Вами розговориться! Та видно сього ніколи не буде. Так і вік ізвікуєш на тому, що зветься lieux communs.

Досить загальних місць! Хоч крихту щирости!

Його лист — лист визнань.

— Пишете Ви, що багато у Вашому товаристві дурних і багато дуже розумних. Чому ж Вам не прийде в голову, що от один у Вас тілько єсть чоловік недурний, бо в його — як би там не було — натура вища, і не дуже розумний, бо в його єсть серце, которе, посеред розумних його діл, тягне його в такі дурниці, як щира розмова з Вами, дурниці, которі піднімають душу вище од усякої філософії? Чому б Вам до такого чоловіка не прихилитись душею і його одного зробить другом своїм і іскреннім своїм.

Він для неї! Вона для нього! Друзі єдині й щирі!..

Це вона та дружня душа, якої він ціле життя шукав.

— Здавалось мені, як я Вас побачив і почув Ваш голос, що от воно те святе добро, которе чоловік на землі знайшовши, нічого більш не возжадає.

— Я Вас люблю; люблю за те, що в Вас молоде серце, що в Вас весна на душі; люблю так, як поети люблять річку в красних берегах, у садах, у пишних прохолодних левадах. Кому ж і любить гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату?..

— Ваш голос тривожить мою душу!

— Жажду Вас бачить і чуть!..

В P.S. він пише про своє бажання мати від неї фотографію.

— Не бачу я Вас — хоч би мені на Ваш портрет дивитись. Нехай би Вас фотографія зняла в рідному платті. Коли ж се трудно, а в Вас єсть готовий, пришліть мені його або посилкою, навернувши на качалочку, або — коли маленький — у письмі.

Та, зробивши крок уперед, Куліш робить два назад.

Пославши цього листа, він жалкує, що був щирий… І в наступному листі зазначає:

— Чи знаєте, моя люба панночко, що я послав до Вас отой щирий лист, та й жаль мені стало. Чи так воно прочитається, чи так воно зрозуміється, як писалось?

— Заплатив я великим смутком за ті розмови щирії, которі необачно посилав до Вас на папері.

Він не вірить собі й не вірить іншим.

— Люди мені зневірились, то й я собі самому віри не доймаю.

Попри всю свою самовпевненість, він зовсім не певний себе. Він надто горда й гоноровита людина, — отже, ця гордість робить його замкненим, ніяковим і мовчазним. У суспільстві він сидить нібито на шпичках.

— Ви не вважайте, що я такий мовчун серед Вашого товариства. Це того, що я нікому не довіряю і що десяток очей, як шпильками, проймають мою душу… В мене всяка жилочка чує гострий погляд ізбоку. Я в ту саму минуту, як любенько всміхаюсь по-панськи, розмовляючи не знать із ким, боюсь, чи не двигтить у мене на лиці судорога од німого болю сердечного!

Він людина з підпілля! За хвилину щирости й одвертости він заплатить образами й підозрами.

Коли він 29 січня 1859 р. написав свого першого щирого й інтимного листа, він до нього робить довжелезну приписку. Він боїться, що з його визнань будуть сміятись.

— Іще добавлю. Єсть у мене на душі одна важка думка, котору я таїв од Вас і досі. Тяжко, сестро, її таїти! Лучче мені з Вами розійтись, ніж казати не всю щиру правду про себе. Читайте ж. Давно вже обіймає мою душу якийсь сум, за всяким листом до Вас. У нас, чоловіків, єсть своя гордість, як у вас, жіноцького полу, своя. До кого душею тепло обернешся, то це ми за мале не вважаємо — це не те, що офіцери верзуть у мазурках — це ми зі своєї святині виносимо дари і не всякій дамо їх. Не малої ваги, по-нашому, щирії речі наші, моя сестро кохана. Що ж, як оте все марно пишеться, на один глум пишеться! Я Вас не знаю; я люблю Вас на віру. А знаєте, як важко оддати на віру душевний скарб!

Він мститься за хвилини щирости. Він ображає дівчину.

Хто вона й що вона, чого вона варта?

— Ви мені не дали ніякого поводу, що справді не схожі Ви на тисячу інших панночок! Що веселенько до мене раз чи два заговорили, це ще нічого. Улестить мене нельзя солоденькими слівцями, хто сипле мені словесні лагоминки… То Ви це все віддайте, сестрице, голубко моя, та й не впевняйтесь, що дуже мене вблажили ласкавими речами абощо…

Важко було виносити визнання такої людини, як Куліш. Великий тягар брала на себе дівчина, коли з одкритим серцем йшла назустріч коханню Куліша й його щирості.

Отже, в наступному листі Куліш після всіх цих визнань, писав:

— Тим-то виявивши перед Вами свої муки душевнії і жажду того, що зветься чистим щастям, та пославши свій лист, засумував я тяжко: нащо було мені таке писати! Що з цього вийде! Яка з цього користь буде на то мені, та й сестрі моїй, у котору я вкладаю свою душу! І що ж то за жажда! Чи вона праведна перед розумом?

Запитання, вагання й сумніви надзвичайно характерні для Куліша. Нащо? Що з того буде? Яка користь? Чи не справжнє безглуздя все те, що він робить?

І з усіх цих вагань і сумнівів він робить один висновок: кінчати…

Він рішає сказати: "Ні", перекреслити своє кохання, порвати з Милорадовичівною.

— Пора вже минулася для мене, щоб серцем до дівочого серця промовляти!

Він потяжчав, охолов, стомився. На скронях срібло, в серці гірке почуття нерадісної втоми й байдужої порожнечі.

Від кожного посланого до дівчини листа залишається не радість схвильованої сподіванки, а нерозважний тяжкий невтішний сум.

— …Отак-о в Петербурзі весняний без сонця ранок. Граніт, ґрати, вода, місток… Важкий холодний вітер. Низьке хмарне небо. Порожня перспектива кам’яниць. І в порожнечу скам’янілого простору закута самота. Отак-о: маленький, глухий завулок, гола висока сіра стіна, пустир, завалений купами сміття, уламками цегли, іржавим залізом, брудними ганчірками, рваним папером, битим склом. В завулках серця — гола порожня стіна, засмічений пустир, і тільки на мить на шматочку брудного скла затремтить, гойдаючись, весняна блакить…

У коханні Куліш ритор. Його кохання — дзвінка й пишна риторика. Він не був би письменником, коли б не любив слів і стрункіх, бездоганно збудованих фраз.

Риторичність Кулішевого листування з Милорадовичівною (в листах із Глібовою він значно простіший…) — не випадкова. Це висновок навмисної розсудливости й передбачених розрахунків.

Епістолярний стиль Кулішевих любовних листів — стиль любовного експерименту. Він експериментує й експериментуючи оголяє спосіб і манеру цих своїх експериментів. Він розкриває перед Милорадовичівною логіку своїх міркувань і висновків. Він з’ясовує їй механізм своїх душевних рухів. Куліша цікавить не тільки почуття, а й техніка почуття.

Він уподібнює себе Стендалеві, що в книзі "Про любов" сподівався на підставі логічної аналізи кохання дійти твердих і непохитних висновків у сфері любовного почуття. Оцей-от присмак "любовного стендалізму" виразно відчуваєш на кожній сторінці Кулішевих листів.

"Техніцизм" заїв Куліша: це не листи, а графіки й діаграми, пунктиром відзначені й підфарбовані риси, куби, трикутники, кола.

Він прагне кохання, він каже про "жажду чистого щастя", про "жажду кохання", але одночасно він ставить питання: "Чи праведна перед розумом ця жажда кохання?"

Чого варті його сподіванки на владу слів? Мовлено: слова!.. Красного слова мало: треба молодою красою перед милим дівочим поглядом сяяти. Тоді знайдеш любий привіт і любу відповідь, і нікому не буде дивно, що чоловік статечний до молодої краси, як муха до меду, липне.

Свідомість років отруює й нервує його. Думка, що коли б він був молодший, усе було б інакше, порушує його рівновагу.

Жаль, а не радість приносить йому звістка, що Милорадовичівна надіслала йому свою фотографію.

— Довідавсь я з жалем, а не з радістю, що Ваш портрет чекає мене в Петербурзі. Здавсь він мені од Вас милостинею старцеві: не так би Ви дали мені його в іншу пору; не з таким правом получив би я його од Вас, бувши Вам рівнею. А тепер нащо він мені? Хіба на те, щоб, поглядаючи на його, на калиновий міст озиратись та гукати мислями:

Вернітеся, літа мої, хоч до мене в гості…

— Бажав я Вашого портрета, а послі того й перестав бажати.

— Небагато вже того віку лишилося, що стоїть на межі із пониклою старістю.

— Нехай, — рішає Куліш, — нехай упливе собі тихо туди, куди давно вже попливли мої рожеві квіти. Буде й того, що серце ще раз заколотилось по-давньому і дало ознаку, що воно ще не заніміло. Подякую любу сестру мою, що приснилась мені там якось літом у молодому сні! Хіба ж цього мало? Та й за це нема в світі достойної

плати. Вона здалась мені моїм святим ідеалом: в її образі чиста неба краса ніби майнула перед моїми очима краєм своєї ризи.

— Подякую, — кінчає Куліш, — милу сестру мою за те, що вона єсть на світі, та й замовкну на віки.

Куліш так і зробив: він замовк.

Надовго замовк!

Роман урвався.

8

Подорож за кордон на початку року 1858-го перериває Кулішеве листування з Милорадовичівною.

— І так зовсім, зовсім викинув був із голови любі розмови з Вами і сподівання. Ходив я по швейцарських горах, упиваючись іншою красою — красою природи, і гнав од себе образ Ваш, серед рідної Вам країни, чудовної Швейцарії. Ангелом святим вітав він надо мною; та моє серце не вміє любити по-ангельськи… Тим-то й гамував я його довгою мовчанкою.

Після повороту з-за кордону Куліш оселився в Україні й віддався праці.

— Я тепер пишу й ціную, що можу тут писати, — нотує Куліш у листі до Каменецького і додає:

— Оглянувши Європу, я закоханий в Україну, навіть у життя її. Бажав би ніколи з нею не розлучатись.

Жити в Україні, це значило для обережного, розсудливого та передбачливого Куліша порвати з Милорадовичівною. Одне діло — тягнути роман, живши в Петербурзі, на віддалені 2000 верств, і інше — обертаючись у тому ж самому оточенні, підтримуючи зв’язки із спільними знайомими…

Ходити на краю безодні завжди привабливо! Небезпека принадна, що й казати, та Куліш волів ходити обережно, щоб не посковзнутись.

Отже, лишаючись в Україні, він перериває своє листування з Милорадовичівною.

У листі з 7 липня р. 1858 до Каменецького Куліш прохає його:

— Прошу Вас знищити одержані Вами листи відомої особи й ніколи про них не згадувати. Та виконайте це негайно. Побачившись, коли це трапиться, я скажу, що листи не одержані зовсім і цим покладу кінець взаєминам чудним в очах інших і які зовсім не лагодяться з життям і ні до чого не ведуть путнього.

Можливо, що для Куліша й не було іншого виходу, як цей. З одного боку, він не хотів рвати з дружиною, а з другого боку, він не наважувався афішувати свою любов до Милорадовичівни.

Дівчина на виданні, а про її стосунки з Кулішем ходять більш ніж чудні чутки.

Отож улітку того ж року 1858-го Куліш заїздив до Милорадовичів, але при особистому побаченні тримався холодно й стримано. До того офіційно й холодно, що в листі з 30-го жовтня, уже з Петербурга писаному, мусив пояснювати:

— Ото, що був я в Вас, то я все одно, що не був, все одно, що нічого не чув, не бачив і не промовив. То був тільки мій призрак бездушний, а я,

— додає Куліш, натякаючи, — зовсім не такий, коли б Ви справді були моєю… сестрою.

Та Каменецький Кулішевого доручення знищити листи Милорадовичівни не виконав, і Куліш, повернувшись до Петербурга, наприкінці жовтня після більше як півріччної перерви, відновлює своє листування з калюжинською панночкою.

Зима р. 1858—59 — доба особливо інтенсивного листування з Лесею. З жовтня р. 1858 до квітня р. 1859 маємо 7 листів: 30 жовтня 1858, 20 листопада 1858; 9 грудня 1858, 26 січня 1859, 22 лютого 1859, 22 березня 1859 та 28 квітня 1859, останній лист у цій групі листів, коли листування переривається знов.

У листі 30 жовтня 1859 Куліш писав:

— Більш як півроку не обертав я до Вас мого слова, кохана сестро, Олександро Григорійовно. А чом не обертав? Трудно й сказати!.. Вернувсь я в Петербург і прочитав Ваші листи, і, прочитавши, тільки зідхнув і покивав головою… І мовчав би довіку, коли б не Ваше письмо із Калюжинець. Хто Вам нашептав на те, що там написане поміж словами?

Лесин лист схвилював його. Спалахнуло його серце гарячим полум’ям. І коли досі Куліш обмежувався або ж риторикою, або ж натяками, то тепер він спокушає панночку не тільки красними словами, варіаціями Пушкінової поезії: "Я помню чудное мгновенье", а й згадкою про аромат плоті, про згагу кохання, про серце, сповнене гарячої крови.

Куліш знав смак плоті, насиченість важку тіла, бажання схвильованої густої й спрагнілої крови, важкий тягар збудженої й ненасиченої змисловости. Він знав, як пахне земля, сонце, кров і що значить бажати, коли погляд стає похмурим і тяжким, мовчазність погрозливою, руки гарячими і порив нестриманим.

— Ваш голос тривожить моє серце! — пише Куліш у листі з 30 жовтня 1858 до Милорадовичівни.

— Моє серце не вміє любити по-янгольськи.

— Чую в йому багато гарячої крови.

— Око моє таке ж грішне, як і у всякого, і лукаво воно змовлятиметься з серцем.

Одержавши портрет, він не сподобав його.

Не портрет йому потрібний, а вона сама.

— Не вподобав я Вашого портрета… Коли треба мені, то вже не такого портрета. Нехай би він до мене молодим сміхом засміявся і золотим голосом озвався: ото був би мені портрет.

Її саму, її йому треба.

І далі в тому ж листі з 30 жовтня 1858 він робить надзвичайно прозорий натяк, прикриваючи його нібито звичайною помилкою в тексті.

— Не так би Ви дали портрет в іншу пору: не з таким правом получив би я його од Вас! (коли б Ви були мо) бувши Вам рівнею.

Надто характерна, зазначає О. Дорошкевич, оця "описка", що її дуже легко зрозуміти в оригіналі: "коли б Ви були мо[єю]".

Чимало прозорих і недвозначних у своїй двозначності натяків робить Куліш і далі в цьому ж листі з 30-го жовтня, поступово переходячи від теорії платонічної й братньої любови до "звичайної", коли "щоки горять, мов у юноші".

Наприкінці листа Куліш повідомляє свою адресатку про своє розходження з дружиною:

— Пані моя нездужає і осталась у Малоросії лічитись, а тутешній холод і стукотня шкодливі для неї. За границею вона була поправилась, а вернувшись ізнов занедужала.

Після попередніх палких визнань натяк надто прозорий. Хіба потрібні будь-які крапки над цими чітко виписаними "і"? Сповіщаючи про свої родинні нелади, Куліш, — як зазначає О. Дорошкевич, — тонко грав на матримоніальних надіях повітової панночки.

Куліш одверто не пише, але коли Леся вміла читати між рядків і сполучувати окремі місця в листі, то з палких визнань, з відмовлення завітати в гості до Милорадовичів і з повідомлення про дружину, що та лишилась в Україні, Леся повинна була зробити висновок, що Куліш був би дуже радий, коли б вона в той або інший спосіб знайшла можливість сама приїхати до Петербурга.

9

Приїзд Марка Вовчка до Петербурга в січні року 1859 справив велике враження на Куліша. Незалежність емансипованої жінки, що жодної уваги не звертає на суспільні умовності, імпонувала Кулішеві. Він побачив, що забобони життєві — то тільки забобони, що жінка може бути вільна, коли вона того захоче, і може робити те, що захоче.

З приїздом Марка Вовчка до Петербурга в Кулішевих листах до Милорадовичівни забриніли нові ноти, досі в Куліша не чувані: думка про емансипованість нової жінки, якісь відгуки новітньої Герценової проповіді réhabilitation de la chair (визволення плоті), негації стриманого чернецтва. Жінка повинна бути незалежна. Гріха нема. Умовності заперечено. Все дозволено.

Марко Вовчок стає для нього за зразок і приклад. Куліш хотів, щоб і Милорадовичівна була така, як Марко Вовчок.

Куліш виразно зв’язує ім’я Марка Вовчка, як гасло, з пропозицією Милорадовичівні їхати до Петербурга. 26 січня 1859 р. він пише:

— Марко Вовчок, про которого я писав до Вас, приїхав сюди. Коли б іще Ви тут були, та можна було б узять Вас у руки та направить на добре діло, то більш нічого б і не забажав.

Далі йдуть слова про можливе щастя, трохи хисткий двозначний натяк, обіцянка віддати "половину їй щастя" — отже, другу віддавши Марку Вовчку, — чи так треба розуміти це?

— Велике буває чоловіку щастя, як є що гарно слухать або самому говорить до такого, що душею зрозуміє? Оддав би я Вам половину того щастя, коли б Ви були на сей час тут.

Знайомство з Марком Вовчком розкрило перед Кулішем нові обрії, висунуло нові перспективи. У нього з’являється думка про "жінку-гражданку", жінку-чоловіка, що живе й водиться як чоловік. Він одкидає comme il faut’ність як зниження людського призначення.

Усе неможливе здається йому можливим, усе заборонене дозволеним. Хисткий, обережний, непевний, надто передбачливий, він, у захопленні від нових вражень, стає твердим і настирливим. Коли досі він ухилявся, то тепер він вимагає!

До Милорадовичівни він звертається з ультимативним: або — або…

— Коли не почуваєтеся на кращу жизнь, ніж оте все панство проваджає, і за дурницю вважаєте високі наші погляди на чоловіка і його діло, то покиньте мене тепер. Перестаньте до мене писати.

— Сестро моя! — пише Куліш з піднесенням. — Не обманюйте ні свого серця, що воно не спаніє, ні мого, що воно од Вас не одсахнеться. Ви таке ще свіже, таке ще молоде: станьте вище самої себе. Зробіть себе заздалегідь великою жінкою. Зрозумійте тепер, що Ви таке єсть і чим повинні буть.

Розрив з оточенням, вихід на простір "вищого" життя, звільненість від панського життя, застереження, що "не спаніє", — Куліш проповідує Милорадовичівні нове визволене, незалежне життя. Від "пуританського" моралізму до цих "нігілістичних" ідей 60-х років, — Куліш простує під впливом Марка Вовчка вперед.

Через Марка Вовчка новітні ідеї 60-х років, те, що за деякий час набере назви "нігілізму" і "базаровщини", отеє порушення всіх "родинних основ", протиставлення панському суспільству нового демократичного — все це захоплює Куліша.

Від плетньовських та Квітчиних ідеалів до добролюбівсько-марко-вовчкових, до виразного жорж-зандизму, — то є великий крок уперед чи, може, для Куліша навіть збочення, ухил від сентиментального хуторянства.

Він проповідує нове щастя — щастя емансипованої жінки.

— Це буде щастя Ваше — таке велике щастя, що ніхто і ніщо не зможе його од Вас одняти.

І Куліш пояснює, чого він од неї хоче, формулює свої прагнення:

— Я хочу, щоб Ви одна у всій Україні були пані-чоловік, пані-гражданка. Не дай же, Боже, — додає Куліш, — як Ви з’їдете низенько, низенько, до comme il faut.

Отже, жінка comme il faut загубила своє реноме навіть в очах досить ригористичного Куліша.

Марко Вовчок зробилася для Куліша ідеалом жінки, і наприкінці листа свого до Милорадовичівни Куліш дописує палкі визнання:

— Дайте мені кохати Вас не недостойно, а так, щоб мені була честь на ввесь світ, що таку пані кохав я гарячим серцем і знав, за що кохав, пророчим духом зрозумів її душу, серед суєтної жизні знайшов її та й уклонивсь, познавши, що то богиня, а не панночка.

Коли досі він багато й довго вагавсь, уважавши на складність обставин, на ніяковість побачення, на розмови й сплітки, що їх могла викликати їхня зустріч, то тепер він остаточно рішає їхати в Україну, щоб зустрітись із Милорадовичівною.

— Напишіть мені, де Ви будете літом, де Вас можна бачить. Цурався я думки стрічатись із Вами, а тепер бачу, що то якесь чернецтво на мене напало; тепер бачу, що нема в тому гріха, щоб дивитись на любий образ і слухати любий голос.

Гріха нема! Усе дозволено!

— Жажду Вас бачить і чуть. Пишіть, де і як.

Він починає оперувати аргументами досить сумнівної якости, як-от: ми раз живемо; треба, мовляв, від життя взяти усе, що воно може нам дати.

— Чи родимось же ми на світ удруге? Коли ж тільки раз дано чоловіку прожити вік, то що ж він за химерна істота, коли, стрівшись із сестрою, не…

Куліш не дописує фрази, обмежуючись натяком.

Він кається, що не жив, що не взяв од життя всього, що чернецтвував.

— Каюсь я, що не вмів жить на світі по-людськи і багато стратив часу марно. Тепер уже годі чернецтвувати, побачите мене мирською людиною, таким же братом, як і у всіх сестер брати. Поїду хоч на край світу, щоб на Вас подивитись і Вашого голосу послухати.

У листі з 22 березня Куліш повідомляє про термін, коли він саме має виїхати в Україну:

— Хочеться мені дуже з Вами побачитись; байдуже й на ті перешкоди, що писав я перше — аби Ви на їх не вважали.

Він умовляється зустрінутись у Качанівці у Тарновських:

— Я виїду після Великодня в Україну, і к 1-му маю неодмінно будемо в Баївщині, моїм хуторі-пустці; а там куди Бог на мислі пошле… Перед виїздом із столиці я сповіщу Вас, щоб написали до мене в Лубні, що й як, а там уже міркуватимем, де нам побачитись. Може, Ви гостюватимете у Тарновських абощо, то це була б найкраща річ, а то мені до Галагана їхати не хочеться — не люблю я його.

10

Милорадовичівна чекала Кулішевого приїзду. Вона була ладна йти на все. Отії пафосні, патетичні листи Кулішеві справили на неї велике враження; вони загіпнотизували її.

Куліш досяг своєї мети. З Милорадовичівни він зробив слухняну сліпу іграшку в своїх руках. Вона повірила в його пророчу добірність, у його Прометеєве призначення. Вона зробилась переконаною й відданою прозеліткою "Кулішевої віри". Вона слухняно виконала б усе, що їй тільки наказав би зробити Куліш.

Те, що Куліш писав до неї, конструюючи складні комбінації, обмежуючись конструктивними витворами своєї уяви, це для Милорадовичівни було відповіддю на питання, як жити. Для самого Куліша все це залишилося не більше, як способом підготувати певний жіночий резерв на випадок остаточного розриву з дружиною та розходження з Марком Вовчком (О. Дорошкевич).

Куліш морочив лише голову дівчині і далі мороки, в якій плутався сам, плутав інших, не йшов та й не міг піти. Упевнений в ясності своєї наперед усвідомленої мети, він збивав з пуття Милорадовичівну, сьогодні не передбачаючи, що він зробить завтра.

Він пишався з виразної уявленості своїх шляхів, з непохитної своєї сталости, твердої спрямованости своєї.

— Треба вбачати ясно перед собою свою дорогу! — навчав у мудрому спокої Куліш.

Та надто велика ясність наперед накресленої мети не перешкоджала йому в особистому житті і не тільки особистому, збочувати, гаятись, іти вперед і вертатись. Замість іти він міркував, перевіряв себе!

Він не йшов, а міркував.

Шляхи Кулішеві несподівані, зиґзаґні, обірвані.

Він був людина нервова, жовчна і неврівноважена. Він завжди говорив про простоту, але сам ніколи не вмів лишитись простим і щирим. Людина розрахунків і формул, наперед засвоєних схем, він ніколи не був певний, чи він не помилився, свої взаємини з людиною, свій вчинок вклавши в ту, а не іншу формулу. Отже, він раз у раз перебільшує, гіперболізує, впадає в штучність, натягненість, ненатуральність.

— Мені прикро, — каже Куліш про себе, — що я не знаю, де межа, що відокремлює егоїзм і великодушність.

Тут джерело його страждань. "Знати" — ось основа, що на ній ґрунтується, як гадає Куліш, людська взаємність. "Думка керує світом". Думка повинна стояти на сторожі почуття. "Пізнайте". "Будьте розсудливі, й розсудливість навчить вас", — такий головний заповіт Кулішевої моральної науки. Його мораль — мораль раціоналіста і на його сентиментальній чутливості лежить певна прикмета абстрактної розсудливости.

Ми навели листа Кулішевого до Милорадовичівни з 22 березня 1859, де він запевняв її, що їде в Україну і 1 травня буде на Полтавщині; але Куліш був тоді у становищі цілком неврівноваженому.

10 квітня р. 1859 Гр. Галаган повідомляв свою дружину про Куліша: "Куліш зробився зовсім нестерпним. Вдача така самовпевнена, жовчна, заздрощна, що з усіма пересварився, і Марку Вовчку так обридає, що вона готова тікати від нього. Свою дружину кинув, і вона, бідна, дуже "жалкая". Усі приймають у ній велику участь, і я хочу її одвідати. Шевченко каже, що він чекає від Куліша, що той збожеволіє".

Чи не мав рації Шевченко? Чи віддавав собі Куліш, незважаючи на всю свою самовпевненість та гонорну твердість, ясний звіт, що він робить?

Дарма що Куліш збирався їхати в Україну задля Милорадовичівни, проте він поїхав не в Україну, а за кордон.

26 квітня він був уже в Ковні і поспішав через Кенігсберг до Берліна, де він умовився зустрітись із Марком Вовчком, яка теж тими днями лаштувалася за кордон.

28 квітня з Кенігсберга Куліш писав до Каменецького: "Проведу ніч в Марієнбурзі, потім до Берліна годин 10 їзди, а звідтіля пущусь до Саксонської Швейцарії днів на три, на чотири, поки підоспіють у Берлін спутники, з якими, може, не так відчуватиму безглузду хоробу свою — нудьгу".

"Я лишусь за кордоном не менше року", — такий був тоді план у Куліша.

Того ж 28 квітня з Кенігсберга одночасно з цим листом до Каменецького Куліш написав листа й до Милорадовичівни.

Треба було виправдуватись, виплутуватись, пояснювати свій вчинок дівчині, що нетерпляче чекала на його приїзд.

Лист до Милорадовичівни офіційний, холоднуватий, сухий. Куліш, певний у своєму романі з Марком Вовчком, і, пишаючись із успіху, пише до Милорадовичівни коротенького листа, де звалює провину на дівчину. З усіх способів виправдуватись він вибирає найкращий: він обвинувачує!

Як звичайно, так і тепер він пише про свою нещасну долю, свої страждання, свою нудьгу.

— Не наважився я їхати в Україну. До кого я поїхав би? Ви од мене одвернулись. Коли б я одержав од Вас декілька приятельських рядків, я б для Вас один поїхав в Україну. Але як важко їхати, знавши, що ніхто тебе не жде, ніхто тобі радий не буде. Тут принаймні різноманітність людського життя й природа можуть хоч трохи розважити нудьгу людини.

Як звичайно, так і тепер він пише про свою нудьгу, біль, страждання. Він дотримується своєї звичайної методи: викликати співчуття до себе. Він їде за кордон задля роману з Марком Вовчком, а

Милорадовичівні натякає на самозгубство. Чи, може, в коханні всі способи дозволені?

— Дуже мені боляче, що Ви до мене не пишете, мила сестро Олександро Григорійовно. Я в усьому світі не находжу спокою, а тут ще й такі світлі відношення, як наші, затьмарюються. Адресуйте до мене в Цюріх poste restante. Блукатиму по всій Швейцарії — чи не знайду такого водоспаду, в який було б приємно кинутись.

І тут же поруч із цим вигаданим, фальшивим, жалюгідним водоспадом — бажання піддобритись, ласки запобігти:

— Доручіть мені обдивитись те місце, що було Батьківщиною Вашої матері. Я вам опишу його.

Отже, після всього, після всіх самозгубних натяків, скарг, запобігань, двозначних пояснень він запевняє Милорадовичівну, що думка про Україну для нього назавжди зв’язана з думкою про неї. Коли вона одвернеться од нього, то Україна загубить всю привабливість.

— Ні на одному пункті я не спиню тоді з відрадою душевного погляду, ні з одною душею не бажатиму бачитись в Україні, нічия доля не цікавитиме мене, ні про кого я не гадатиму, проводячи в мовчанні цілі дні й тижні.

Він настоює на дальшому листуванні, він не хоче рвати своїх стосунків із Милорадовичівною.

— Та, певне, Ви відгукнетесь до мене й поясните причину Вашого мовчання. Прошу, висловлюйте Ваші думки й почуття просто, не бійтесь зачепити мене.

Тимчасом роман із Марком Вовчком у Куліша не витанцювався. Зустріч у Берліні призвела до повного розриву, і Куліш, що збирався

лишитись за кордоном цілий рік, несподівано повертається назад, і 16 травня ми бачимо його уже в Твері.

Куліш поїхав з дружиною по Волзі, а тоді три місяці прожив у Малинці на Хопрі в Олімпія Михайловича Білозерського аж до весни 1859.

11

Епілог роману з Милорадовичівною припадає на осінь 1860 року. З весни року 1859 листування Куліша й Милорадовичівни переривається майже на рік. Милорадовичівна гадала, що Куліш перестав писати до неї, Куліш гадав, що вона перестала писати до нього.

Як у травні року 1859 Куліш не поїхав до Милорадовичівни, так і влітку року 1860, бувши в Україні, він не зробив спроби побачитись зі своєю адресаткою.

Повернувшись до Петербурга у вересні 1860, Куліш знайшов там листа від Милорадовичівни.

Милорадовичівна мала вдачу рішучу, а до того ж вона сподівалась, що Куліш її кохає. Вона чекала, що він приїде. Чекала року 59, чекала 60. Він не приїхав.

Та вона його кохала більше, ніж він її. Вона наважується на героїчний крок: самій переїхати до Петербурга. Хіба ж сам Куліш не підтримував у ній думки про героїзм нової, звільненої від умовностей жінки, "жінки-чоловіка"?

Кулішеве гасло емансипації, заклик розірвати з отруєнням [Так в оригіналі. — Прим. верстальника], піти назустріч новому визволеному життю справили враження на Милорадовичівну. Новітні ідеї 60-х років дійшли і до провінціальних Калюжинців.

Оцінюючи становище, те, що є, що може бути, калюжинська панночка віддавала перевагу новому. Надто безперспективне було глухе хутірське життя небагатої панночки. Траплялись женихи, але заміж не вийшла, минали роки, в’яла врода, наближався 24 рік, переломний для дівчини вік: коли досі не вийшла заміж, то вже й не вийдеш. А тут отії запальні листи, отая принада незалежного життя, самостійність, трудове життя, праця, віра в себе: справді щастя нове, якого досі ніхто не знав і на яке ніхто не наважувався.

Хутірське життя — повільне, мляве, невідхильне вмирання. Залишаючись жити в селі, вона заздалегідь засуджує себе на нікчемне поневіряння.

Замість нидіти й нудитись, чи ж не краще кинути все тут — і піти назустріч долі? Віра в себе, в свої сили, в героїчне визволення збуджували бадьорість.

Жить! Жить! Жить!..

Змагатись і жить.

Краще загинути в борні, ніж в сонному багні хуторської зціпенілости.

Незалежність вабила. Бажання насмілитись хвилювало. Героїчність несподіваного кроку зворушувала: пані-чоловік, пані-гражданка!

Милорадовичівна звертається до Куліша. Він її вабив, вибив із колії, порушив спокій, отже, він і тільки він може порадити й допомогти їй.

І ось вона звертається до Куліша, щоб він написав, до якої консерваторії їй вступити в Росії чи за кордоном і як улаштуватись.

Та Куліш відповідає обережно, помірковано, коректно, може, навіть занадто коректно. Його обов’язковість вишукана, але холоднувата. У

листі з 19 вересня 1860 немає ані краплі тієї палкости, що була в попередніх листах. Та й писано цього листа не українською, а російською мовою. Отже, не тільки тон, а й мова листа мали підкреслювати коректну офіційність відповіді.

Коли раніше він говорив їй про краще життя, ніж отеє, що все панство проводжає, коли він закликав її в Петербург, то тепер він каже про риск і непевність.

— Я, — писав Куліш 19 вересня 1860 р., — цілком розумію Ваше становище і співчуваю йому. Для Вас не залишилося більше вибору, як повільна смерть у селі або ж який-небудь риск. Вступити до консерваторії — справа рискована, непевна. Хто ручатиметься за успіх? Хто підтримає Вас на цій хисткій путі? Хто обереже Вас од можливих погрозливих випадковостей?

Він застерігає Милорадовичівну, попереджає, хоча й додає:

— Але тут [у Петербурзі] буде у Вас жизнь, якої б форми не набула вона, а всяка жизнь і краща, і розумніша, і законніша смерти.

Бути піонеркою в жіночому русі, — для цього треба багато мати сміливости, більше героїзму. Куліш передбачає всі можливі ускладненості. Він умиває руки.

— Вам, як і всім, на перешкоді стоїть дівоцтво. Об цю перешкоду я не один раз розбив собі лоба, шукаючи для деяких осіб способу вийти на простір. Тільки жінка з вдачею справді героїчною може насмілитись на незалежність, та й то — які іспити стоять перед нею! Я нічого не смію ні внушати вам, ні радити. Кожна людина повинна бути творцем своєї долі.

На відповідь Милорадовичівна сповіщала Куліша, що вона наважується їхати за кордон. Куліш вітає її намір. Чи ж це не найкраще, що може вона вибрати для себе?.. Отже ж, там, за кордоном, стосунки

їхні зміняться, і роман їх увійде в нову стадію, нарешті вони зробляться близькі один до одного.

У листі з 16 листопада р. 1860 Куліш писав:

— Ви їдете з України в країну вільних переконань. Туди й я писатиму до Вас з повною одвертістю. Це дуже може трапитися, що ми побачимося в Дрездені. Мені дуже хочеться з Вами познайомитись. Ви жили до сих пір у такій країні, де й брат з сестрою не можуть бути знайомі близько. Проте це залежить од Вас.

Характерне для Куліша "проте" з’явилося на сцені. Після обіцянки приїхати до Милорадовичівни в Дрезден, після ясно висловленого бажання зійтись із нею ближче, починаються вагання, посилання, умовні попередження, запобігливі міркування. Два десятки різноманітних "але".

— Коли Вам буде совсім гарно в Дрездені, так гарно, що й додати нічого не треба, то Ви даремно не кличте мене. Та й покликавши, майте на увазі, що, може, ми зійдемося так мало, що захочемо покласти між собою тисячу чи дві верст і обернутись до колишньої дружби, яка хороша тим, що один одному не може обриднути.

Чого варті ці визнання з цими згадками про наперед передбачену нудьгу, про непевність любовного бажання?

Куліш згоджувався їхати до Дрездена, але згоду давав у такій формі, що згода ця, власне, була висловом останнього розриву.

Куліш кінчає листа закидами, докорами, уїдливостями, сарказмами й обвинуваченнями.

— Авжеж, — пише далі Куліш, — що листів можна й не читати, відповідати можна й не швидко, потім ще не швидше, а тоді й зовсім не

відповідати, як зробили Ви зі мною, мила сестрице, років зо два назад. А що? Ось Вам закид. Справді, я іноді гадаю, що Ви насправді закинули мене в куток разом з моєю дружбою, що дешево Вам дісталася, і тоді мені боляче, боляче й соромно. Та ні — гадатиму про Вас як про шляхетнішу щиру натуру.

І до листа холоднуватий і образливо-злий підпис:

— Я дуже занятий і тому пишу до Вас нашвидку. Душею Ваш П. К.

Чи треба додавати, що Милорадовичівна за кордон не поїхала? Поїхала б вона за кордон тільки задля Куліша, та, одержавши такого листа, вона мусила покинути будь-які сподіванки…

У Куліша на черзі стояли два романи: з Параскою Глібовою та Ганною Рентель, і Милорадовичівна вже давно загубила для нього цікавість.

Інші дні — інші пісні.

Року 1863 Милорадовичівна побралася з Ол. фон-дер-Флітом, а потім р. 1867 з Петром Івановичем Макаровим, якого надовго пережила і померла лише за наших уже часів, у Воронежі, де її чоловік керував колись контрольною палатою.

Розділ III. Марко Вовчок

1

Ол. Дорошкевич назвав роман Куліша з Милорадовичівною "платонічним". Він писав про "урваний" "платонічний" роман Милорадовичівни й Куліша. Та по суті платонічність цього роману аж надто умовна. До калюжинської панночки Куліш звертався з досить недвозначними натяками і зовсім не платонічними побажаннями. Він

писав про буяння крови, про хіть, про змислове прагнення, і коли взаємини їхні й лишилися, кінець кінцем, "платонічними", то мова тут може йти не про платонічну мрійність "його" та "її", а лише про "платонізм", дозволимо собі так висловитися, "зовнішніх обставин".

Платонізм увійшов у роман Куліша з Милорадовичівною як примусовий асортимент поза волею дійових осіб, що брали в ньому участь. Тимчасом роман із Марком Вовчком, що припадає на ті роки, що й роман з Милорадовичівною й тягнеться одночасно й паралельно з цим останнім, набув форм, треба гадати, з самого початку зовсім таки не платонічних.

Марко Вовчок взагалі, здається, негативно ставилася до платонізму. Вона воліла починати кохання з того моменту, на якому воно, звичайно, губить будь-які прикмети платонізму.

***

Як ми сказали, роман Куліша з Марком Вовчком припадає на ті самі роки, що й роман із Милорадовичівною.

З Марком Вовчком Куліш познайомився року 1857.

Року 1857 Куліш, гадаючи перетворити свої "Записки о Южной Руси" в "серійне" видання й видати серію томів, 12-томну енциклопедію, що охопила б усі питання історії, етнографії й літератури української, одержав і зібрав із різних кутків України від своїх кореспондентів багато різноманітних матеріалів.

Приблизно в квітні того-таки року 1857-го з Немирова від Опанаса Марковича, колишнього кирило-мефодіївця, спільника й приятеля, Куліш одержав зошита. Поглянувши побіжно на зошит і перегорнувши декілька сторінок, схопивши деякі фрази й деякі рядки, Куліш відклав зошита набік до іншого часу.

Йому здалось, що це були звичайні, на кшталт його власних зроблені, етнографічні записи переказів та оповідань із народних уст. План чергового тому "Записок" було вже складено, зміст розроблено, матеріали розподілено й підібрано, і навряд щоб у них знайшлось місце для цих немирівських записів.

Лежить зошит у Куліша на столі тиждень і другий. Нарешті, якось гаючись і без діла, взяв у руки. Читає…

— Читаю — і очам своїм не вірю: у мене в руках чистий, непорочний, повний свіжости художній твір.

У листі з 3 травня р. 1857 Куліш писав Олександрі Милорадовичівні про Марію Олександрівну Марковичеву — Марка Вовчка:

— Одна пані родилась у Московщині і вже замужем почала писати по-нашому. Що ж? Недавно написала чотири маленькії повістки із речей селянок. Чи поймете ви мені віри, — додавав Куліш, — що як читав я їх, то дух у мене займавсь: так зрозуміла вона красоту нашого слова і наче піснею заговорила.

— Що то за дорогії клейноди! — закінчує в захопленні Куліш свою мову про оповідання Марковичевої.

З першого ж разу, з першого враження причарувала Марковичева Куліша.

У ту понуру пору, нудьгуючи й недугуючи, розійшовшися з дружиною й не зійшовшися з Милорадовичівною, в самотній пустельній порожнечі, в сумбурній метушливій утомі Куліш зустрів оповідання Марковичевої як божественне пророче одкриття, як відповідь на внутрішню тривогу.

— Це вона! Це й є та жінка, що творча її обдарованість може поставити її поруч із Шевченком.

Куліш не був ще тоді особисто знайомий з Марковичевою, але відчував, що їхні шляхи збіглись. Це було ясно для Куліша, ясно й для Марковичевої. Сидівши в глухому провінціальному Немирові, Марко Вовчок виразно уявляла собі, що їй потрібний впливовий приятель, який би простяг їй руку й поміг висунутись із натовпу, розвинутись, розкритись, вибратись із провінціального містечка. Такою людиною міг бути для неї за тих часів тільки Куліш.

Ще не знавши один одного, — вони вже були певні, що їм треба йти вкупі.

Марія Олександрівна продовжувала надсилати свої оповідання до Куліша, і в червні, 12/VI—1857, Куліш сповіщає свою дружину:

— Одержав я від жінки Марковича нове оповідання з народного життя. Чудо! Чудо! Нічого подібного ще не було в літературі нашій. Яка мова! Які форми! Чудо, чудо! Я навіть нікому не читав, боячись, що не зрозуміють так, як я розумію, а це образливо. Важливо тут те, що нема вигадки; все було, все трапилося і розповідано саме так, як було й трапилось. Коли надрукую — хай тоді розуміє кожен по своїм силам.

— Отже, кажу, що це золоте дно для прийдешніх письменників українських. Оце етнографія — оце вона! Так треба оповідати про народ! Так треба співчувати народу! Жінка Марковича — це геніальна актриса, котора приймає на себе образ молодиць та бабусь наших і лицедійствує з них так, що не скрізь угадаєш, що взято з натури, а що створено в пориві акторського захоплення. Але, головне, як відчуто повагу характеру народного.

— Самі тільки пісні краще цих речей!.. Шевченко, я знаю, — додає Куліш, — заздритиме їм і зробить їх зразками для себе. Не здумай,

проте, щоб це був великий талант: це смак найчистіший, найшляхетніший такі чудеса робить і велике співчуття народові. Талант з’явиться, може, згодом. Але й ці твори самі зроблять їй ім’я. Самі пісні тільки кращі від її речей.

Зверніть увагу на цю Кулішеву оцінку: "Найкраще в нашій літературі", "зразки для Шевченка" і водночас цілком протилежні твердження: "Не думаю, щоб це був талант. Талант, може, з’явиться згодом".

Нема таланту — і найгеніальніша письменниця.

Нема вроди — і надзвичайний успіх у чоловіків.

"Мовчазна та конфузлива" — і найпривабливіша, найчарівніша жінка.

Як письменниця і як жінка, Марко Вовчок та сама. Її твори такі звичайні, що в них "не скрізь пізнаєш, що взято з натури, а що створено". Важливо тут те, що "нема вигадки — усе було, як трапилось, і розповідано саме так, як було й трапилось". Її твори прості, як життя. Отією простотою життєвою вона й приваблює.

***

У Куліша був антиіндивідуалістичний погляд на мистецтво. Ще року 1846 він писав до Шевченка:

— Ваші твори належать не самим Вам і не самому Вашому часу; вони належать всій Україні і говоритимуть за неї вічно. Це надає мені право втручатись в діла вашої фантазії й творчости і вимагати від них твердо, щоб їх було доведено до найможливішого ступеня досконалости.

Цей погляд на творчість поета як на всенародну власність, і на своє право вдосконалювати, а тому й втручатись, вимагаючи змін і поправок, — погляд цей зберігся у Куліша й року 1859.

— Коли в тебе, — писав Куліш до Тараса в листі з 22 грудня р. 1859, — є гарні вірші, то пришли перше мені, щоб пішло воно з моєї руки.

Куліш культивував ідеал безособової, всенародної творчости, — в згоді з цим він і на поетичну діяльність письменників, своїх сучасників, дивився як на спільну, колективну, громадську справу. Дивився так, як сліпі кобзарі, як народ дивиться на пісні: пісня не належить нікому особисто, вона належить загалові, вона безіменна.

Народна творчість не знає особи автора, авторського "я", а тільки спільне, колективне, безособове "ми".

Твори письменника, на думку Куліша, належать не тільки авторові, вони належать Україні й вічності. Вони — громадське діло, діло всього народу, здобуток нації, а тому й він, Куліш, не тільки має право, але це його невідмінний обов’язок "втручатись і вимагати".

Оповідання Марка Вовчка теж пішли з Кулішевої руки. Публікацію її оповідань узяв Куліш на себе.

У червні р. 1857 він одержав був усі 12 оповідань Марка Вовчка і засів їх правити: дав, за власними словами, "зразки художньої редакції".

У липні "Оповідання" були переписані в Немирові, причім з багатьма композиційними і стилістичними поправками Куліша Марко Вовчок не згодилася. Потім цей рукопис переписав Данило Каменецький, відновивши первісний їх текст, тоді їх знову помалював Куліш і аж тоді оповідання пішли до друкарні.

19-го липня 1857 Куліш писав до Милорадовичівни:

— Печатаю я, мої сестриці-голуб’ята, "Народні оповідання" Марка Вовчка.

А до цього повідомлення додає:

— Побачите, що це за диво, що за краса нашої мови, що за слава нашому сільському людові. Всі повісті написані так, як народ розказує — видумки нема: іменно такії случаї були з народом, іменно так він живе, мучиться і серцем обертається до Бога (19/VII—1857).

У першу збірку Марковичевих оповідань увійшло всього 11 повісток: "Сестра", "Козачка", "Чужак", "Одарка", "Сон", "Панська воля" ("Горпина"), "Викуп", "Свекруха", "Знай, ляше" ("Отець Андрій"), "Максим Тримач", "Данило Гурч".

Оповідання, що їх надіслала Марко Вовчок до Куліша, були в сировому вигляді — без заголовків, без розділів. Куліш зредагував їх, скомпонував, підготував до друку і тільки одне оповідання "Чари" відклав надалі. ""Чар"", — написав Куліш на оригіналі, — зовсім не містити, все з дійсности, а це з фантазії: кидає тінь недовір’я на все". Згодом Куліш видрукував "Чари" в своєму альманахові р. 1859 "Хата".

У розмові з Марковичкою Куліш поясняв свій погляд.

Мовляв, він і в предисловії писав, що це факти етнографіческьки списані, то ця повість й не йде туди, а, проте, він каже, що дуже, дуже добра.

***

Літо року 1857 — червень — липень — серпень — Куліш сидів у Петербурзі.

Петербург. Літо. Вапна [Так в оригіналі. — Прим. верстальника]. З-під воріт великих петербурзьких кам’яниць вогкий, гнилий петербурзький сморід.

Як інституці, Кулішеві рідко щастило прогулятись десь на дачу, а, повернувшись годин за три-чотири додому, він уже знаходив листи, на які треба відповідати, пакети, які треба читати, книгарів, що їм треба видавати книжки, а іноді кажуть, що в його відсутність заходив такий-то в такій-то справі, і вже йому стає прикро, що його не застали вдома.

Сам! Увесь час сам, і самотнє життя його, ніби чернече.

— Я сам, вічно сам, і чернече життя починає стомлювати мене нестерпно. Нема в душі сил, щоб вічно підіймати все нові й нові праці без сердешного відживлення, без родинного животворчого елементу.

— Надто вже я подібний на архієрея і іноді радий був би змінити свою рясу на свитку селянина, та обставини примушують мене бути подвижником супроти моєї натури.

В петербурзькій літній нудьзі, перервавши листування з дружиною (Олександра Михайлівна жила в Мотронівці, взаємини її з чоловіком загострилися, між Кулішем і нею позначилася певна холодність, і вона нічого не писала до чоловіка. "Чому ти не пишеш? — запитував Куліш дружину в листі з 18/VI—1857. — Як пояснити твоє мовчання? Хоч з’ясуй мені сенс твого упертого мовчання"), Куліш розпочав жваве листування з Марковичкою та Опанасом Васильовичем з приводу першої збірки і з приводу дальшої роботи. Листування й заочне знайомство викликало в Куліша та Марковичевої бажання особистої зустрічі й особистого знайомства, що й здійснилося тоді ж, у серпні року 1857.

2

У серпні р. 1857 Куліш виїхав із Петербурга в Україну, наперед списавшись із Марковичевою й умовившись зустрітись із нею в Мотронівці Борзенського повіту, на Чернігівщині, маєткові Білозерських, де в матері жила й дружина Кулішева.

Тоді ж, у 20 числах серпня, Марковичева вдвох із малим своїм сином Богдасем виїхала через Київ та Чернігів до Борзни.

— Недалечко вже й до Куліша мені! — писала з Києва до чоловіка Марковичева. — Не журись же бо, мій друже, піжди, я напишу тобі усе чисто, то й світ тобі угору підійметься.

Дарма що Марковичева поїхала з Немирова, маючи на увазі одвідати родичів в Орлі, там спочити й полікуватись, — така була офіційна версія подорожі, — за головну мету її подорожі була зустріч із Кулішем. З Немирова до Орла вона їхала через Мотронівку.

Об одинадцятій годині 26 серпня 1857 виїхала Марко Вовчок із Чернігова і того ж дня о дев’ятій увечері була вже в Мотронівці.

— Ніжин минули, найняли собі у Жукові вольних за сім рублів. Уже затемно приїхали до Мотронівки.

— Стрів мене пан Куліш. Я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько.

А тут і Василь Тарновський:

— Здорові були, землячко! — любезно привітав Марковичеву Василько, "благий юноша", "козак лейстровий", як звав його Куліш. Був цей козак лейстровий у козацькому вбранні: у синіх шароварах, в сорочці вишиваній та в чемерці. Тоді саме входило в моду носити селянське вбрання.

Познайомилася Марковичева й з усіма Кулішевими родичами, братами дружини, Білозерськими. З одним із них, Миколою Михайловичем, вона була ще раніше знайома, за тих ще часів, коли Марковичі жили в Чернігові, а Микола Михайлович був там за помічника редактора "Черниговских губернских ведомостей".

— Побачилась з Миколаєм Михайловичем та аж заплакала, так-то згадалося багацько.

Молоду авторку зустріли в Мотронівці з ентузіазмом.

— Усе-то так дивиться, наче на щось добре, на мене. А всі вже знають, що я переслала в Петербург Пантелеймону Олександровичу дещо. Все-то вже читано і перечитано.

Микола Михайлович Білозерський, що збирався тоді їхати чумакувати в Крим з чумаками, казав:

— Я, — каже Микола Білозерський, — "Сестру" читав та думаю, народна, записана від народу.

Куліш пишновеличною павою розпускав свій райдужний хвіст риторичного захопленого піднесення перед Марком Вовчком. Пишався сам зі своїх компліментів, ніби сам себе він уславляв. Був Куліш отака людина, що любив говорити широко, розлого, вишукано, з прикрасами. Милувався зі своїх слів. Любив, щоб його слухали. Кокетував…

Він справив якнайкраще враження на Марковичеву: такий милий!.. І Марковичева закидала Опанасові в одному зі своїх листів:

— Чому ж ти, чоловіче, не сказав мені, що такий він той Куліш? Чи я була дурна, що не зрозуміла, що це за душа мила.

Микола Данилович Білозерський, брат у других Кулішевої Олександри Михайлівни, приятель Гоголя, антиквар, бібліофіл, колекціонер, просив сповістити, як приїде Марковичева, і другого ж дня раненько приїхав до Мотронівки.

Причепилися з проханням до Марковички — читати. Та була Марковичева мовчазна, ніякова, легко конфузилася. І на всі умовлення: ні та й ні…

— Стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мені було. Єй-богу, як туман пав мені на очі — не можу, та не можу.

Удень Микола Данилович запросив усіх до себе в маєток, хутір Миколаїв, на обід.

У Миколи Даниловича в маєткові було що подивитись. Бачила Марковичка тут і сорочку ту, що в ній стяли голову Кочубеєві, бачила старовинні парчеві кунтуші, бачила портрет пана Тараса і його поезію, вугіллям писану, і багато іншого рідкого та цікавого бачила.

Обід у Миколи Даниловича був знаменитий: і борщ гетьманський був, і вареники гречані були.

— Мабуть, — жартувала Марковичка, — чи й вареники не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не їли таких.

Богдась сидів поруч із матір’ю, та, як хотіли взяти від нього тарілку з борщем, то аж заплакав:

— Отеє, — каже Куліш, дивлячись на Богдася, — краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.

Дають вареники і питають, чи добрі.

— Не знаю, — каже Богдась, — ще не знаю, дайте мені сметани.

Втішив Богдась усіх своєю мовою українською та поважністю. Ходить і говорить ніби цілий вік із панами був.

Микола Данилович, господар, цілий обід коло нього простояв, і різав, і годував його, а Богдась по обіді "спасибі" сказав і поцілував Миколу Даниловича. А що вже Микола Михайлович Білозерський утішавсь їм…

Був чотирилітній Богдась веселий, здоровенький жвавий хлопчик, червоненький на личку, свіженький, як сповнене яблучко. Ходив він у червоних штанях широких, як Чорне море, а в чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками з червоною випусткою, — одно слово, сказано: справжній запорожець.

— Маленький Кирило Тур! — казали за обідом.

А інші:

— Маленький Черевань.

А після обіду ходив Богдась дивитися на пасіку Миколи Даниловича.

— Роздивився, Богдасю, так, щоб татові було що розказати? — питає мати хлопчика.

А він:

— Е ні, — каже. — Піду ще подивлюся, тоді вже розкажу.

Сподобався всім малий хлопчик.

Наступного дня, коли Марковичева призвичаїлась до своїх нових знайомих і до всього товариства мотронівського, після довгих і настирливих благань вона, нарешті, згодилася прочитати щось зі своїх ще не відомих рукописних оповідань.

Читала "Чумаків".

А після, вислухавши, Куліш і каже:

— Чого б то я не дав, — каже, — за ці слова "еге, каже чумак, еге". Так, — каже, — бачиш того чумака, що йому і німець приївся, і степи він бачить безкраї.

Читаючи, Марко Вовчок відчула, що "Чумаки" ще не виписані, недописані, що, "мовляв, що буде щось добре, а тепереньки ні ще, тільки догад на добре". Тому й просила Куліша заждати й не друкувати їх у тій збірці, яку на той час був друкував Куліш.

У розмові торкнулися, між іншим, також і справи про переїзд Маркевичів з Немирова до столиці. Куліш тягнув Марковичку до Петербурга переїздити, на широкі шляхи виходити. Він хотів, щоб вона коло його була, щоб він міг керувати нею, художній умілости навчати.

— Нехай поживете ще в Немирові, — раяв Куліш, — поки я заведу типографію у столиці, а цього не довго дожидати, бо я не хочу, щоб ви нужду терпіли. Якже я заведу, то тоді зараз і Опанаса Васильовича до себе перетягну, будемо печатати і іздавати і погодимось вже із ним так, щоб добре було.

Отже, Немирів кинути. І втішно було думати про широкий шлях життєвий, що стелився перед нею, і разом якось смутно ставало на серці.

— Мені й подумати невесело, що на Москву заберемось. Хіба щороку їздити в Україну будемо.

Куліш заспокоював, що все, мовляв, гаразд буде.

Перебування в Куліша було для Марковички тим приємніше, що вона тут, у Мотронівці, вперше побачила видрукувані аркуші своїх "Народних оповідань".

Чоловіка свого вона сповіщала:

— Бачила "Сестру" надруковану, ти получиш усе на тому тижневі або пізніше ще трохи, бо вишле Каменецький з Петербурга.

І в наступному листі з 1 вересня запитувала:

— Напиши, чи получив уже з Петербурга те, що тобі мусив Каменецький вислати?

І ще далі 11 вересня:

— Чи получив ти книжечку од Білозерського? Там всього одинадцять повісток, бо ту, що птиці літали, не помістили, чим мене дуже звеселили за тим, що вона з фантастичеського роду.

В середині Марка Вовчка все співало: мріяне здійснено. Таки вона авторка, письменниця, та ще й не абияка. І доля української Жорж Занд уже носилася перед її очима.

Є почуття, що їх не можна забути; до таких почуттів належить і свідомість свого визнання, своєї письменницької обраности, нових шляхів, переродження, росту.

Авторське самолюбство Марковичевої було заспокоєне:

— Поправок зовсім нема, щоб там що було вставлено, ні, тільки де, то зчеркнуто, бо, каже Куліш:

— Ви, Маріє Олександрівно, дуже сиплете богатствами — треба надалі берегти.

І ще каже:

— Це тілько ваша проба пера…

Отже, чимало він казав.

Погостювавши в Мотронівці днів зо два, на третій день Марковичева рушила далі на Борзну й Орел…

— Попрощалась з Пантелеймоном Олександровичем, і так мені сумно стало. Коли то ще побачу. І на небі ясно, й люди добрі до мене, а все-таки чогось сумно мені, що й не сказати.

Із собою повезла Марковичева портрет Куліша — "такий як живий він", "Епілог до "Чорної ради"" та 5 екземплярів "Проповідей" Гречулевича для роздачі.

Оцінюючи свою подорож, Марко Вовчок казала:

— Хоч і журила мене дорога і розлука, та все добре, що я поїхала. Якось лучче тепереньки, ясніше мені.

З Кулішем у неї зав’язуються найкращі стосунки. Як і з Немирова, так і тепер з Орла вона посилає до нього рукописи своїх нових оповідань.

Чоловікові вже з Орла пише:

— Скінчу "Гайдамаку" (здається, буде по-іншому) та й тобі перешлю одного екземпляра і Пантелеймону Олександровичу другого.

11 вересня 1857:

— Сподіваюсь у слідующу пошту тобі дещо вислати і до пана Куліша тож.

20 вересня:

— Чи одібрав уже лист од Пантелеймона Олександровича? Повістки од Каменецького?

У двадцятих числах вересня:

— Напиши мені, не забувай, чи одібрав ти лист од Каменецького, а при листу й "Повістки"? Чи одібрав лист од Пантелеймона Олександровича?

Сидівши в Орлі, Марковичка працювала.

— Потроху робота моя іде. Те, що почала в Немирові, уже скінчила зовсім. Починаю друге.

Збиралась Марко Вовчок уже й додому вертатись до Немирова, нудьгувала за чоловіком, за немирівськими приятелями своїми, Іллею Петровичем Дорошенком, про якого ввесь час в Орлі турбувалась, чи пише він свою географію, Гаврилом Петровичем Барщевським, та гаялась усе в Орлі, бо чекала на лист від Куліша. Марії Олександрівні хотілось ще раз побачитись із Кулішем перед тим, як роз’їдуться вони остаточно, може, на цілий рік, а то й більше: вона до Немирова, а він —

до Петербурга. Отже, й сиділа Марко Вовчок в Орлі, ждала на лист від Куліша з Мотронівки. Куліш мав попередити її, коли він виїде з Мотронівки.

— Жду листу од пана Палія[26]. Коли б його ще побачити хоч раз єдиний!.. Та що це я говорю, побачу та побачу, це певно, аби живі ми були, то побачимось, а мені жадалось би побачити його от тепер, їхавши додому! — писала Марковичка з Орла 27 вересня 1857 до свого чоловіка.

Марко Вовчок та Куліш умовились виїхати одночасно числа 10—11 жовтня, щоб зустрітись їм не в Орлі і не в Мотронівці, а десь у дорозі, на одній з поштових станцій, так що нікому й на думку не спало б їхнє побачення.

Батурин, Кролевець, Кроми, Орел — так було їхати Кулішеві на Москву, а Марковичевій вертатись з Орла до Немирова.

9 жовтня Марковичка писала чоловікові з Орла:

— Чого це ти сумуєш, мій друже, хіба хочеш, щоб я знов нездужала? А я тепереньки зовсім здорова, зовсім здорова, нічого не болить. Виїду, може, завтра (10 октября). Сподіваюсь, що завтра вже дещо буде укладено й наготовлено. Сьогодні їду попрощатися з добрими людьми.

А Куліш 11 жовтня з Мотронівки повідомляв Миколу Даниловича Білозерського:

— Їдеться в Петербург у неділю рано-вранці, на Батурин, тому ласкаво прохається взяти не таку багатоверстну подорожну — до станції перед Кромами. Виїду з Миколаївки [маєток Миколи Даниловича коло Мотронівки], де буду ночувати на неділю або ж обідати в неділю. Та conditio sine qua non звільнити мене від коней Віктора Миколайовича.

Віктор Миколайович Забіло був за смотрителя поштової станції. Куліш і Забіло не терпіли один одного.

Перше побачення й знайомство в Мотронівці на людях не задовольнило ані Куліша, ані Марковичеву. До того ж натягненість і ніяковість першої зустрічі зникла не відразу. Марія Олександрівна була конфузлива, сором’язлива й мовчазна. Їй треба було звикнути, примусити, перемогти себе, щоб на людях вийти за межі ніякових і порожніх "так" і "ні".

Отже, дорожню зустріч на поштовій станції вибрали Куліш і Марковичева як найзручніше місце, щоб побачитись удвох на самоті й уникнути будь-яких зайвих розмов. Коли Марковичева й не робила з цієї зустрічі будь-якого секрету від свого чоловіка, то Куліш, як завжди обережний і передбачливий, волів своє побачення з молодою письменницею зберегти не розголошуючи.

3

Після цієї дорожньої зустрічі в жовтні року 1857 Куліш побачився з Марком Вовчком знов лише в січні 1859. Ентузіазм Кулішів щодо Марковичевої зростає. 26-го листопада 1857 він писав до Шевченка в Нижній Новгород:

— Хотів я послать тобі, мій друже шановний, Тарасе, дещо з нових книжок, которі в мене друкуються, та трудно набрать по листку з-під великих куп друкованого паперу. Нехай як доведеться все до ладу, тогді й пришлю.

— Побачиш, — додає Куліш, — які дива в нас творяться: уже й каміння починає вопіяти. Де ж пак не диво, московка преобразилась в українку та такі повісті вдрала, що хоч би й тобі, мій друже, то прийнялись би в міру. Ось побачиш, що на світі степові квітки.

Грудня 22 Куліш послав був Шевченкові зброшуровані "Оповідання" Вовчка.

— Посилаю тобі, брате Тарасе, з цією поштою "Оповідання" Вовчка. Як то ти їх уподобаєш? Пиши щиро, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну.

Але чомусь Тарас Григорович Вовчкових оповідань не одержав.

20 січня 1858 Куліш у листі до нього нотує:

— Вовчка тобі давно послано. Яке твоє буде про його слово?

Першого лютого 1858 послав книжку вдруге:

— Посилаю тобі, брате Тарасе, удруге Вовчка. Як прочитаєш, то, далебі: помолодшаєш. А до мене зараз пиши твоє щире про його слово.

У своєму журналі 18-го лютого р. 1858 Шевченко занотував:

— Яке високе творіння прекрасне оця женщина (Марковичка). Треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її надхненна.

У березні року 1858 Куліш виїхав за кордон і після закордонної своєї подорожі на початку червня повернувся в Україну, де в Мотронівці й оселився.

Тимчасом 7 травня 1858 Опанас Маркович надіслав був листа до Данила Каменецького, Кулішевого дорученого в Петербурзі, і в цьому листі торкався справи перевидання Шевченкового "Кобзаря" та художньої редакції творів Марка Вовчка, причому прохав Каменецького звернутися щодо цього за порадами до Тараса Григоровича.

Опанас Маркович писав Каменецькому:

— Шановному добродієві пану Тарасу дякую за милу його пам’ять, навіки дякую. Нехай милосердний Бог його обереже серед кам’яниць петербурзьких так, як заховав своєю небесною ласкою серед пісків кайсацьких — щоб прожив він довго у теплі душевному і спокої тілесному на спожиток, на користь вишню людям.

— Коли нам доведеться, — писав далі Маркович, — ще що переслать вам у друк, показуйте теє п. Тарасові, нехай він провірить своїми очима, справить своєю рукою, особливо коли це станеться без п. Куліша, бо цей і сам удається до ради "великого характерника", мовляв п. Пантелій (Куліш). Добре, якби він [тобто Шевченко] коли-небудь на гулянці і надруковане вже провів через свою руку, а ви б переслали той екземпляр Вовчкові, на науку йому й найвищу нагороду. А я б казав не одкладаючи друкувати п. Тараса: для обживання, мовляли ви, могли б полежати книжки у печатні вашій; да вже були б видрукувані.

Опанасового листа зі своїми додатковими міркуваннями Каменецький переслав був, як видко, до Куліша.

На це Куліш і відповідав з Мотронівки 7 липня року 1858-го Каменецькому:

— З Тарасовими творами нема чого спішити: хай спочатку дозволять. А коли дозволять, хай Тарас однесеться до мене сам, бо я набиватись з виправками не хочу, мавши в себе багато роботи.

А щодо другої частини Опанасового листа, де Маркович висловлював побажання, щоб Тарас Григорович узявся редагувати Вовчкові твори, то Куліш, як і треба було на те сподіватись, образився й розсердився. Для Куліша не могло бути більшої образи, як взяти під сумнів його права керівника й метра.

Шевченко — перший і найвеличніший поет на всю слов’янщину, це так, — але права ідеолога й метра в українській літературі належать в кожнім разі не Шевченкові, а йому, Кулішеві, і тільки йому, і більше нікому, і ніхто не сміє претендувати на його керівничу роль[27].

Отже, Куліш жорстоко образився на Опанаса Марковича, коли той попрохав Шевченка "провести через свою руку" те з Вовчкових творів, що вже пішло з Кулішевої руки. Самолюбство Кулішеве було зачеплено. Більшої образи не було для нього, як сумнів у його безапеляційній авторитетності.

Роздратований Куліш на відповідь писав до Каменецького в тому ж таки листі з 7 липня р. 1858:

— Щодо Вовчка, то рука моя більше його не торкнеться. Хай рівняє мій друк зі своїми оригіналами й виправляє за зразками художньої редакції, що я їх там дав. Коли ж у собі сумнівається, то хай їй допоможуть інші люди зі смаком.

— Я, — каже Куліш, — зробив для нового письменника так багато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому невідомого. Цього з нього досить. Не вік же розриватися мені з великодухости!

Тут в ображеному самолюбстві Кулішевому причина розходження й деякого розхолодження, що сталося між ним і Маркевичами[28]. Куліш не заховує своєї образи і не криється зі своєю роздратованістю.

Коли при першому побаченні він і обіцяв Марії Олександрівні, що перетягне її й її чоловіка до столиці, то тепер, після Опанасового листа, Куліш рішуче відмовляється брати будь-яку участь щодо улаштування дальшої долі родини Марковичевих. У тому ж таки листі до Каменецького Куліш, посилаючись на свій намір остаточно оселитись в Україні, відповідав:

— Писати до Опанаса Васильовича про переміщення не буду, бо перебуваю зараз не у діл. Та гадаю, що для нього дуже шкідливо з’являтись до столиці вперед, не маючи нічого певного й без коштів. А проте, як знаєте і як інші знають. Я тепер хуторянин і в подібні справи не втручаюсь [7 липня 1858].

Куліш сидів у Мотронівці і, спочивши після закордонної подорожі й розважившись, багато й уперто працював, писав і читав. Написав повість "Липові пущі", написав низку статей: "Про народну поезію", "Переписка Гоголя з Івановим" (на 4 друкарські аркуші), "Гоголь як автор повістей з українського життя й історії", загадував написати велику критичну розправу, — очевидячки це ті проектовані критичні нариси, що згодом за деякий час Куліш опублікував в "Основі". Працював різноманітно й плідно. За літні місяці року 1858 після повороту з-за кордону написав Куліш більше, як десять друкованих аркушів.

За травневий лист Опанасів Куліш ще й у серпні не пересердився і, посилаючись на свою переобтяженість, відмовлявся брати на себе художню редакцію Вовчкових творів:

— Вовчком, — писав Куліш у серпневому листі до Каменецького, — займатись мені ніколи. Василь Михайлович Білозерський дає досить смаку. Він може повикидати, що слід, а це чи не головніше в редакції. Шевченка можна покликати на раду. Але, право, страшно було б припинити мені свої праці, щоб знов вести письменника, якому вже відчинив широко двері й показав дорогу.

Та, сердившись на Опанаса Марковича, Куліш продовжував листування з Марією Олександрівною, і, коли в "Русском вестнике" з’явилися переклади її народних оповідань, він послав до неї в справі видрукуваних перекладів листа.

Каменецькому Куліш писав 8/VIII—1858:

— Я послав Вовчку зауваження на його переклад в "Русском вестнике".

Отже, як видно з цього, Кулішеве листування з Марією Олександрівною не переривалося, і дружні стосунки їхні, що налагодилися після особистих побачень у Мотронівці та в дорозі на поштовій станції восени року 1857, не псувалися. Не дурно ж при новій зустрічі в Петербурзі в січні року 1859 взаємини Куліша й Марії Олександрівни обернулися відразу на палку пристрасть.

У жовтні р. 1858 Куліш поїхав до Петербурга, де й оселився. Друкарня, намір видавати "Хату" ("журнал с малороссийским направлением") — все це вимагало його особистої присутности в столиці. Дружина його лишилася в Мотронівці в Україні; вона знову почала хворіти: "тутешній петербурзький холод і стукотня шкідливі для неї. За границею вона була поправилась, а вернувшись знов занедужала".

Зійшовшись на деякий, правда, недовгий час із Олександрою Михайлівною і навіть мавши думку назавжди лишитись на хуторі, Куліш швидко не витримав і знов роз’їхався з дружиною.

Романічне приятелювання з Милорадовичівною та сподіванка на успіх у Марка Вовчка не могли сприяти налагодженню родинних взаємин Кулішевих. Олександра Михайлівна, малописьменна, з провінціальними манерами, годилася для хутірського життя, але не для столичного.

Це надзвичайно характерно для Куліша, що періоди лагідного й мирного співжиття з Олександрою Михайлівною припадають на часи хуторянських захоплень Кулішевих, а періоди розходження — на часи переїздів до Петербурга.

Не дурно ж іще напередодні шлюбу 26 грудня року 1846, перед подорожжю за кордон, Куліш писав у листі до Плетньова про Олександру Михайлівну.

— Повернувшись з-за кордону, я муситиму ввести дружину в найкраще столичне суспільство. Провінціальна її мова, поводження й недостатність освіти примусили б її в такому разі грати незавидну роль.

У Петербурзі Куліш соромився хуторянської провінціальности своєї дружини. Для столиці він мріяв про іншу жінку або ж принаймні про блискучу й ефектну коханку. Будь, що будь, попри всю обережність Кулішеву, проти репутації Дон Жуана він не мав нічого.

Що взаємини Куліша з Марією Олександрівною не псувалися, — видко хоча б із того, що Куліш у Петербурзі знов узявся правити Вовчкові твори.

13 листопада 1858 Оп. Маркович писав у листі до Куліша, дякуючи йому, що той "потрудився" коло "Панночки":

— Дякую вам, — писав Оп. Маркович, — з усії душі і зо всього серця за погляд щирий "Панночки". Щоб не було мені стидно, я вам правду скажу, що знав, що вона не мине ваших золотих рук...

Дякуючи, просив:

— Чи не могли б ви зробить велику ласку перегледіть виписуємий од "Руського вісника" Курочкіним для "Искры" перевод "Козачки Одарки" і "Горпини"?

— Як ви уподобали "Мотрю" і "Ворошка козака"? — запитував Опанас Куліша в тому ж таки листі.

Тимчасом у Маркевичів виразно оформилася думка кинути Немирів і з провінціального містечка переїхати до Петербурга. Марії Олександрівни не задовольняло немирівське життя, її тягло в світ, до культурних центрів, і вона зі співчуттям приймала численні заклики своїх петербурзьких приятелів.

У вересні чи що року 1858 Опанас писав до Шевченка: "Думка в декабрі самим приїхать до вас, щоб розгледіть вас віч-на-віч, подякувать за зроблене і порадиться за себе надалі".

А в листі до Куліша з 13 листопада він призначає й термін — 15 грудня.

— Я б хотів пожить коло боку вашого: багацько б дечого пізнав невідомого мені, а коли, то й сам би доладу що зробив або хоч сказав — не по силі моїй, а по щирості.

З формуляра видко, що 15 грудня Маркович узяв у немирівській гімназії відпустку і, очевидно, — зазначає Ол. Дорошкевич, — десь у тих днях рушив разом із дружиною й сином.

4

Не пізніш 16 січня 1859 Марковичі були в Москві[29].

У Москві Марко Вовчок познайомилася з деякими видатними письменниками, що вже високо цінили її твори: Максимовичем, Аксаковими. Максимович саме тоді редагував слов’янофільський орган "Русская беседа" і був у найщільніших зв’язках із московськими слов’янофілами, зокрема з родиною Аксакових, відомих своїм приязним ставленням до української літератури. Через Максимовича, як гадає Ол. Дорошкевич, Марко Вовчок і познайомилася з Аксаковими. Це припущення Ол. Дорошкевича має цілковиту рацію, але, взявши на увагу близьке приятелювання Куліша з Аксаковими, цілком ймовірно

припустити, що саме через Куліша Аксакови довідались про Марка Вовчка, про її "Народні оповідання" та, може, навіть і про її намір приїхати до Москви.

21 січня Марко Вовчок із чоловіком і сином одвідали Аксакових. Віра Аксакова в своєму листі до Марії Карташевської з 22 січня 1859 р. переказує про ці одвідини:

— Вчора в нас був Марко Вовчок, тобто письменниця. Обличчя дуже добре, але просте; вона повинна бути дуже недурна, але дуже конфузиться. Сьогодні вони вже їдуть до Петербурга, там, певне, їм буде приємніше… Обставини ж їх дуже кепські, сумно було це бачити: дуже жалько, що ми не встигли з нею ближче познайомитись[30].

22 січня Марко Вовчок виїхала з Москви і десь коло 23 прибула до Петербурга.

Українська колонія, яка ще рік тому піднесла їй "золотий наручник", зустріла її як свого члена, як найближчого приятеля. 29 січня Марія Карташевська переказувала Вірі Аксаковій свої перші враження про Марка Вовчка:

— Українська колонія в захопленні від Марка Вовчка, справжнє enrichement, навіть од Вовченка.

На це Віра Аксакова 2 лютого одписувала:

— Ваша українська колонія, мабуть, зіпсує Марка Вовчка, закрутять їй голову й зіб’ють з глузду, а поки вона мені здалась жінкою простою, без авторської самовпевненості, навпаки, дуже конфузилась… [не розібрано, певне — Богдась] дуже милий, справжній степовий хохльонок.

Шевченко побачився з Марком Вовчком 24 січня, бо саме цьому дню присвятив він свою знамениту елегію "Марку Вовчку".

Світи на мене, і огрій,

І оживи моє побите

Убоге серце, неукрите,

Голоднеє. І оживу,

І думу вольную на волю

Із домовини воззову.

І думу вольную... О, доле!

Пророче наш! Моя ти доне!

Твоєю думу назову.

— Марко Вовчок, — як описував згодом Ів.С. Тургєнєв, — була за окрасу й осередок невеличкої групи українців, що зібралась тоді в Петербурзі і захоплювалась її творами. То були: Шевченко, Куліш, Костомаров, Гр. Галаган, М. Макаров, Вас. Білозерський, Лазаревські, Ан. Маркевич.

У листі з року 1859 писав Куліш до Ол. Огоновського:

— Тут закурили перед Вовчком фіміам із десятьох кадильниць. Втішався Маркович жінчиною славою... Жінка ж його була мовчуще божество серед хвалебного гімну: приймала наше славословіє, яко дань достойну й праведну; ніщо її не зрушало, не дивувало. Як хто приходив

до неї з літературною візитою, бідаха Опанас не смів сидіти з гостем у жінчиному кабінеті.

Брала участь Марко Вовчок і в сходинах українських та російських літераторів, що відбувалися в будинкові чернігівської українки Варвари Яковлівни Карташевської (уродж. Макарової) на розі Ямської та Малої Московської.

Раз на тиждень сходилися сюди побалакати, погуляти в карти й повечеряти товариство, що його членами були: Тургєнєв, Пісемський, Некрасов, Ф. Тютчев, П. В. Анненков, Т. Шевченко, Жемчужніков, Костомаров, Білозерський, Куліш, М. Макаров.

На одній з вечірок читала Марковичка свою "Інститутку".

"Добродетельные малороссы, — розповідав з легкою іронією Ів.С. Тургєнєв, — брались за голову при имени "Институтки" и умиленно твердили: Шекспир! Шекспир!"[31]

З перших же днів після приїзду Маркевичів до Петербурга найближче став до М. Вовчка Куліш:

— Чу-дес-но! Це буде щось високо естетичне. Але, як Ви дали мені прочитати, то, щоб не псувати мені цієї "приємності" прошу Вас сховати десь далі до скінчення... Яка красавиця Ваша муза! — звертався Куліш до Марковички, прочитавши якийсь із її рукописів.

26 січня 1859 Куліш з піднесеною радістю повідомляв Милорадовичівну:

— Марко Вовчок, про которого я писав до Вас, приїхав сюди. Велике буває чоловіку щастя, як є що гарне слухать або самому говорить до такого, що душею зрозуміє.

Марко Вовчок уміла його слухати, уміла "до його душі промовляти". Куліш, завжди меланхолійний, сумний, відчував себе бадьорим, радісним і живим.

— Тепер Марко Вовчок коло мене… Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає. Він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує.

Голубом, голублячи, приголублюючи… Соловейком щебечучи…

Задля Марка Вовчка ладен був Куліш порвати й з Милорадовичівною.

— Знаєте що? — писав Куліш до Милорадовичівни 26 січня 1859, захоплений своїми новими враженнями від Марка Вовчка. — Коли не почуваєтесь на кращу жизнь, ніж оте все панство проваджує, і за дурницю вважаєте високі наші погляди на чоловіка і його діло, то покиньте мене тепер. Перестаньте до мене писати. Це мені не велике ще буде горе; бо тепер Марко Вовчок коло мене.

Усе, увесь світ замкнувся для Куліша в Марку Вовчкові. В ній, саме в ній він знайшов ідеал нової "емансипованої", незалежної жінки і перед Милорадовичівною ставив категоричну вимогу: або ж порвати з панським оточенням і піти слідами Марка Вовчка, або ж порвати з ним, Кулішем. Йому здавалось, що все, чого бажав, шукав, прагнув, він знайшов у Марку Вовчкові.

— Ecce femina!

Для нього більш нічого не треба було.

Альфред де-Мюссе й Шопен не знали більшого щастя коло Жорж Занд, як він коло Марка Вовчка.

Минали тижні.

Куліш був завжди Куліш. І в своїх взаєминах із Марком Вовчком він залишався такий же, як він був і з усіма жінками: вибагливий, нестерпний, виключний, з надзвичайними вимогами, з дивовижною самовпевненістю.

Отую манеру ставитись до жінок — з пихою й зневагою — він зберігає і в своїх взаєминах із Марком Вовчком.

У своїх коханнях він ніколи не був здібний все віддати, нічого не взявши для себе. Він не розумів цього слова віддатись. Йому завжди здавалось, що коли він щось дав, то він дав дуже багато, а одержав надто мало.

Не можна сказати, що він не захопився Марком Вовчком. Ні, очевидячки, це справді було божевільне захоплення. Так він сам оцінює своє почуття, так оцінювали й інші особи, його приятелі й знайомі.

5

Закохавшись у Марка Вовчка, Куліш пережив величезне зворушення душевне, яке могло навіть і цю самотню й холодну душу справді притулити до іншої душі, оновити її й спопелити на жар у захваті палкого кохання, — як каже С. Єфремов про почуття Куліша до Марка Вовчка.

Кохаючи жінку, Куліш вимагав од неї, щоб вона цілком заперечила себе і всю себе віддала йому. Самозаперечення Куліш вимагав од Олександри Білозерської, од Милорадовичівни, вимагав і від Марка Вовчка.

Говорячи про пристрасть, він казав про користь. Він хотів бути корисним, і йому здавалось, що жінки не досить цінять ту користь, яку він може їм принести.

У коханні він змагався, сподіваючись перемогти. Та Марко Вовчок і в коханні була тією самою, що і в житті: ніщо її не зрушало й не дивувало, — вона залишалася спокійною до байдужности. Вона здавалась холодною, і її спокійна мовчазна рівність дратувала Куліша до безглуздя, до несамовитости.

Куліш закидає Марковичці її холодність, її нездібність покохати палко.

Він пише:

— Ви справді любите мене в малій мірі. Схилити Вас на щось для Вас корисне я не сподіваюсь більше, а захопити Вас на те, що власне мені потрібне, не можу, та й не хочу. Даючи надто багато, я не хочу одержати надто мало. В Вашій душі холод, що ледве допускає й ту близькість між нами, що існує. Досить мені катуватись божевільним захопленням до жінки, нездібної любити палко… Слава Богу, я відчуваю якийсь гордовитий спокій, освідомлюючи себе вартим іншого кохання, палкішого, самозапереченішого.

"Увесь Куліш тут, — зазначає С. Єфремов з приводу наведеного листа ("Без синтезу. До життєвої драми Куліша"), — з його черствим позерством, безкрайнім егоїзмом та егоцентризмом, з його нещирістю й нахилом до фрази. Поки що бачимо тільки понад усяку міру ображену людину, яка силкується стати в горду позу. Але дедалі образа, сама образа, розростається, і вже зовсім не горда людина стає перед нами".

Дедалі в коханні Куліша до Марковичевої все більше й більше проступає жовчности, роздратованости, хоробливої нервозности й розгубленої неврівноваженості.

"Нещирість, починаючи з надуманого звороту: "Милая, далекая сестро!" — б’є, з кожного рядка дальшого листа — з цього обраховано підкресленого страждання, з уданого сентименталізму, з роблених

порад і понижених проханнів. Ця нещирість виступає ще виразніше, як рівняти з листами до Марковичевої Кулішеві листи до Каменецького, якого зробив Куліш повіреним у цій сердечно-інтимній справі. Тут "милая" чи "безідейная сестра" обертається вже в "жалкую женщину", а з-під пера самоотвержено закоханого зриваються не тільки різкості на адресу свого кумира, але й цинічна фраза про знайомих, що "думают: завладел, бестия, Марком Вовчком""[32].

Кажучи про Кулішеві романи, звичайно доводиться говорити про його розсудливість; його власну фразу повторювати, що в нього "на сторожі почуття стоїть думка". Це все, безперечно, так, — але хіба розсудливість, обережність і стриманість можуть завжди врятувати людину від катастрофічности й зривів?..

Марко Вовчок, згадуючи згодом про своє знайомство з Кулішем, каже, що їхнє приятелювання припало на часи важких моральних переживань і турбот. "Куліша досить зм’яло життя, був він тоді надзвичайно знервований і проявляв прикмети психозу"[33].

***

Взаємини Куліша з Марковичевою були складніші, як це може здатись на перший погляд. Щодо Куліша, то він справив велике враження на Марка Вовчка своєю енергією, своїм чистим паланням, своїм ентузіазмом, любов’ю до діла, працьовитістю, запальністю, любов’ю до України й українського простого люду.

Куліш прийшов до Марка Вовчка як людина, що в особистому житті своєму не знала щастя. Його кохання до Марка Вовчка розквітло в атмосфері стомленої зламаности, хорої знервованости, болю від багатьох ран, внутрішньої глибокої гіркої зм’ятости.

Протягом часу і досить, треба додати, недовгого в коханні Куліша до Марковичевої все "менше й менше" залишалося й залишилося кохання і

все більше визирало самовпевненості, жовчности й роздратованости. Куліш губив увесь свій глузд і всю свою розсудливість, з якої він так пишався. Він божеволів. Кохання оберталось у біль, у крик, страждання, безсоння, хору стурбованість.

Що ж до Марка Вовчка, то, приїхавши в січні до Петербурга, вона найближче зійшлася з Кулішем, з яким одним з усієї петербурзької громади, окрім хіба ще Данила Каменецького, була вона досі знайома. До Куліша вона ставилася досить спокійно, стримано, без особливої палкости, навіть холоднувато.

Куліш скаржився на холодність Марії Олександрівни:

— В Вашій душі холод, що ледве допускає й таку близькість між нами, що існує.

Своє палке захоплення він протиставляє її байдужості. Він визначає її як "жінку, нездібну кохати палко".

— Я, — пише Куліш далі в тому ж листі, — молю Бога про одне: дарувати мені частину того холода, що не дав Вашій душі запалитись таким коханням, як моє.

Очевидячки, холодність, спокій, байдужість були дуже помітні риси в Марку Вовчкові, бо багато її сучасників повторюють про неї те саме.

— Вона вміла викликати кохання, сама залишаючись холодною.

— Холодна, — каже про неї Н. О. Огарьова.

— Ніяк її не розворушити, — додає К. Юнге.

— Взагалі я помітила в ній, — пише Ап. Суслова, приятелька Ф. М. Достоєвського, познайомившись із Марком Вовчком за кордоном, — якусь холодність, обережність, вона якось вдивляється в людей. Видко, що це жінка розсудлива, холоднувата, захоплюватися вона не буде.

Ніжність, сентиментальність, чутливість не були властиві Марку Вовчкові.

Ніжному, чутливому, сентиментальному Опанасові Маркевичу Н. Огарьова протиставляє його дружину, підбираючи для неї протилежні епітети: "розумна, метка, на вигляд холодна". "Скільки в Марковички, — казав Куліш, — було запеклого егоїзму, стільки в Опанаса — саможертвування й любовної щирости".

Холодність Марка Вовчка дратувала Куліша до божевілля. Він обридав і обрид. Не минуло ще й двох з половиною місяців з того моменту, як приїхала Марко Вовчок до Петербурга, а Гр. Галаган уже 10 квітня 1859 в листі до дружини писав: "Куліш зробився зовсім нестерпним. Характер до того самовпевнений, жовчний, заздрісний, що з усіма пересварився і Марко Вовчкові так обридає, що вона ладна тікати від нього".

Куліш вимагав од Марковичевої "самозаперечливого кохання". Та коли в перший час після приїзду до Петербурга Марія Олександрівна, конфузлива провінціалка, скромна дружина гімназіального вчителя, й "співала соловейком" коло Куліша, то протягом ближчих місяців становище змінилося, і ніякова жінка з провінціального містечка обернулась в "мовчуще божество", набалуване успіхами, похвалами, залицяннями, тиміямом.

Шевченко, Тургєнєв, Костомаров — ціла плеяда імен, убожувань, культів…

Ім’я одне одного імпозантніше і блискучіше.

Успіх Марковичевої подобався й не подобався Кулішеві. Йому було приємно, що це він одкрив і вивів у люди таку надзвичайну жінку, що він керує нею. Йому було приємно чути говірку:

— Заволодів, бестія, Марком Вовчком.

Та не обійшлося й без ревнощів. Усі ці залицяння й похвали дратували Куліша. Заздрісному Кулішеві здавалось, що Марко Вовчок кохає його надто байдуже. Він обридав Марковичевій своїми попередженнями, порадами, застереженнями.

Серед української громади почалася боротьба за переважний вплив на Вовчка.

Коли ще в серпні 1858 Куліш почував себе ображеним, що Опанас Маркович звернувся до Шевченка, то тепер це почуття образи збільшилося.

Справа доходила до одвертих сварок.

Тарас Григорович гукав:

— Нащо вона дає своє писання Кулішеві? Він те опрозить.

Куліш хвилювався. Слова Тарасові називав "п’яним кричанням". То, мовляв:

— Гукав неборак поп’яну, а про те й забув, що я не опрозив "Наймички", "Назара Стодолі" і "Неофітів", дороблюючи недороблене... Може, — згоджувався згодом Куліш, — я й опрозив твори Марка Вовчка, поправляючи їх, та як перестав поправляти, перестав і Марко Вовчок путнє що появляти[34].

На думку Ол. Дорошкевича, цитата належить М. Симонову-Номису.

Та, незважаючи ні на що, привілей переважного впливу на Марка Вовчка зберігав за собою, хоч і не без боротьби, Куліш. Він мріяв про щастя вдвох; він сподівався, що коли б йому пощастило вирвати Марка Вовчка з Петербурга, ізолювати її од цих небезпечних знайомств і впливів, він міг би зберегти Марка Вовчка тільки для себе. Отже, він почав складати плани закордонної подорожі з Марією Олександрівною й дальшого спільного життя за кордоном.

Куліш сподівався: за кордоном, де вільніше дихати, він заспокоїться в своїх тривогах і буде щасливий.

Марко Вовчок ставилася аж надто стримано до Куліша. Куліш ревнував, метушився, скаржився, обвинувачував, нарікав, улаштовував сцени, рвав і мирився, тікав і повертався, — одно слово, обридав... Він обридав Марку Вовчкові своїми ревнощами. Він претендував на єдність почуття, але цієї єдности в Марка Вовчка саме й не було. Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі. Він важив те, що було дано йому, й те, що було віддано іншим, і заздрив: надто мало йому й надто багато іншим. Йому здавалося, що його не тільки зраджено, а й обдурено.

Кінець кінцем, історія була звичайна: Марко Вовчок, приїхавши до Петербурга, спинила свою увагу на Куліші, щоб за деякий час віддати перевагу Тургєнєву. Мова йшла про двох!.. Історію року 1859 Куліш викладає так: "Марія Олександрівна спочатку захопилася мною як людиною, що стоїть вище за інших, але коли зустріла людину, що здалася їй ще вище, вона охолонула до мене та, охолонувши, тримала й далі мене, Бог зна чому й для чого, дуже близько коло себе. Вона ніколи не давала мені "разувериться" в її любові... але... її легковажність та зрадливість згубили мене".

Марко Вовчок була надто жінка, щоб розв’язати ускладнену ситуацію відразу й остаточно, двох — хіба це не найкраще? Міняючи захоплення на захоплення, вона мріяла зберегти перше, не відмовляючись від другого. Їй здавалося, що в її взаєминах з Кулішем все лишилось, як раніше, і Куліш даремно турбується, даремно скаржиться, даремно хвилюється. Хіба він не бачить, що вона його кохає, що вона його, що він ввесь час завжди з нею, щодня й декілька разів на день? Навіщо скарги?

Вона не кидала його, дарма що це — розрив — був тепер єдиним бажанням Куліша.

Куліш вагався. Коли в січні він ладен був зрадити Милорадовичівну задля Марії Олександрівни, то тепер він ладен був порвати з Марією Олександрівною, щоб повернутись знов до калюжинської панночки. Він вагався: Марко Вовчок чи Леся? Захід чи Україна? Вирішивши їхати з Марком Вовчком за кордон, він перерішає: він поїде в Україну.

Досить! Досить катувань, страждань, досить з нього цих зрад легковажної жінки. Досить!

Годі! Він не хоче страждати, кохаючи жінку, не здібну на кохання. Треба кінчати!

Він пише Марії Олександрівні:

— Я їду в Україну й щонайшвидше, як тільки дозволить "Народное чтение". Сьогодні зроблю першу спробу самопанування. Треба одзвичаюватись од Вас. Завтра прийду разів зо два на короткий час і так аж до від’їзду — єдино, щоб не дати поширитись історії про раптовий розрив… Хай усе пояснять обставинами, які не дозволили нам їхати вкупі. Сподіваюсь, що час і нове життя, коли Вас самих уже не буде, допоможуть мені порозумнішати.

Але все ж він поїхав не в Україну, а за кордон. Після деяких вагань, повагавшись між Милорадовичівною та Марковичкою, Україною та Європою, вирішивши спочатку їхати в Україну і призначивши навіть термін для своєї зустрічі з Милорадовичівною в Україні в Качанівці у Тарновських — 1 травня, — Куліш, кінець кінцем, змінив свій намір і рушив за кордон, умовляючись за кордоном у Берліні зустрітись із Марком Вовчком.

26 квітня 1859 Куліш був уже в Ковні і з Ковна писав Каменецькому:

— Добре я зробив, що не поїхав в Україну. Для хорого духом дуже багато важать вигоди, що дозволяють бути, як хочеться, й їхати, куди хочеться. З Берліна ви одержите звістку, як я улаштую дальше життя своє. Гадаю, що воно з'їде на мандрівку пішки, з довгими спочинками в наймальовничіших місцях. Сподіваюсь багато писати. Плани, що їх я давно покинув, з'являються в голові з живими особами. Навряд чи я сидітиму довго в Дрездені та Мюнхені. Швейцарія дуже приваблює мене до себе. Вона одна і за тієї подорожі заспокоїла мою нудьгу.

З Ковна Німаном на пароплаві Куліш приїхав до Кенігсберга, звідкіля й писав 28/IV—10/V—1859 до Каменецького:

— Проведу ніч в Марієнбурзі, тоді в Берлін годин 10 їзди, а звідтіля вирушу в Саксонську Швейцарію днів на три, на чотири, поки підоспіють у Берлін спутники, з якими, може, я не так відчуватиму безглузду хоробу свою — нудьгу.

Куліш збирався довго жити за кордоном.

— Я лишусь за кордоном не менше року, — писав він у тому ж таки листі до Каменецького.

— Бог знає, — повторював Куліш у листі до Милорадовичівни, — коли я повернусь до Росії, та й чи повернусь коли!

У Берліні він мав зустрітись із Марком Вовчком і тоді оселитись спільно з нею в Дрездені. Каменецькому Куліш доручав:

— У шафі на третій полиці праворуч лежать брошури матеріалів для України та Бубнівська сотня між ними. Одберіть од непотрібних брошурок і вручіть Марії Олександрівні. Коли вийде 1 том Пушкіна в травні, віддайте його Макарову для приставки мені або ж Марії Олександрівні.

Чекаючи Марка Вовчка, Куліш перебував у надзвичайно напруженому душевному стані.

— Я в усьому світі не находжу спокою, — казав Куліш про себе. — Буду блукати по Швейцарії — чи не знайду там такого водоспаду, в який було б приємно кинутись. Усе в моїй душі перетормошено.

У листі до Каменецького він розмовляє про смерть, готується до неї, складає духівницю, робить усе, що робить людина, готова розпрощатися зі світом. Він припускає, що драма закінчиться трагічно.

Він прибільшував і прибільшує. Людина в сорок років поводиться як хлопчик. У 1859 році він повторює фрази Ґетевого Вертера. Стиль Кулішевих розмов про самозгубство — це стиль "Страждань молодого Вертера".

— Природа людини має свої межі: радість, страждання й біль вона здібна витримати до певної міри, і гине, коли цю міру перейдено. Тут питання не в тому, чи слабка ця людина, чи дуже міцна, а в тому, чи може вона витримати міру свого страждання, морального або тілесного.

Пристрасть одбирала будь-яку здібність спокійно міркувати й призводила до загибелі. Кулішеві здавалось, що він у своїх хвилюваннях дійшов міри людського страждання. В його хворій уяві знервованої людини почали з’являтись різні гадки й припущення: то, мовляв, може,

Марія Олександрівна захворіла, то, може, вона "расстроилась" чи, може, в неї якісь інші плани й наміри виникли, — мало що могло з нею статися?.. Дарма що жодних підстав для турботи поки що не було, але чи потрібні будь-які підстави, щоб вивести з рівноваги неврівноважену людину?

Усе, що робилося з Кулішем, було безглузде: були безглузді його одчай, його духівниця, його думка про смерть.

"Ця роль, яку напустив на себе Куліш, — нотує С. Єфремов з приводу тодішнього становища Кулішевого, — не дає нам перейнятись жалощами до його, справді жалісного тоді, становища. Навіть розмова про смерть, приготування до неї, навіть і це лишає читача холодним: не віриться, що драма закінчиться трагічно, і, навпаки, зростає певність, що все обійдеться благополучно й духівниця та передсмертні накази будуть зайві: Куліш сам, видимо, почував, що йому не вірять, і в листі до Каменецького зривається у нього навіть докір:

— Ви все вважаєте за жарти, що робиться в моєму серці!

Усі одчайдушні настрої тодішні Кулішеві були навмисні, вигадані, безпричинні й безглуздо безпідставні. Він мандрував у реально неіснуючому.

Але що це змінювало?

Одчай залишався одчаєм, трагізм залишався трагізмом, біль залишався болем. Безглуздий і безпричинний, уявлений біль можна переживати так само гостро, як і фізичний біль, а може, ще й гостріше.

Є актори, що, виконуючи на сцені трагічну роль, після вистави гублять свідомість і почувають себе остаточно виснаженими, неначе те, що вони грали на сцені, пережили вони справді.

Трагічні ілюзії наповнювали Куліша героїчними почуттями й патетичними переживаннями. Йому здавалось, що його неспокій перейшов усі міри й усі межі. Дні, що їх провів Куліш за кордоном у Кенігсберзі та Берліні, чекаючи на Марка Вовчка, він прожив у напруженому стані, як у гарячці.

Він послав телеграму до Каменецького, запитуючи його про Марка Вовчка, але, приїхавши з Кенігсберга до Берліна, відповіді на свою телеграму не дістав. Це його страшенно стурбувало.

— Припустімо, — писав Куліш у листі до Каменецького з Берліна 30 квітня 1859, — що Марія Олександрівна була хора чи схвильована, чи що б там у неї не було в душі, то Вам треба було негайно передати її слово або ж Ваше власне про неї. Як можна не відповідати на телеграфічну депешу? Я в повному одчаї. Я бачу, що тільки сам я для себе друг, а більше ніхто не хоче. Ви вважаєте за жарти, що відбувається в моєму серці… Ах, як Ви підірвали мене своєю мовчанкою на депешу.

Чи варто жити? Чого варте життя?

Куліш дає Каменецькому останнє розпорядження:

— Духівниця моя в столі разом з іншими документами. Коли прийде звістка про мою смерть (а я зроблю, щоб поліція повідомила формально), то Олександра Михайлівна одразу повинна ввійти в володіння друкарнею, а Вас прошу бути за її повірника — постарайтеся звести кінці так, щоб не було сорому на моєму ймені. Тарновському 3500. Продайте або ж віддайте в заклад друкарню чи як хочете, тільки щоб відразу було відомо Тарновському, що борг йому буде заплачено. Надії Михайлівні [сестра Олександри Михайлівни] щось і Василю Білозерському. Ось і все. Сподіваюсь, що після моєї смерти Кожанчиков [петербурзький видавець] або ж хтось інший заплатить щось за мої твори. Це забезпечить хоч трохи Олександру Михайлівну.

Так! Життя не витанцювалося. Життя склалося надто безглуздо, надто холодно, надто непривітно!.. Куліш підбиває підсумки своєму життю.

Він пише:

— Не таїть справжньої причини моєї смерти: я не соромлюсь її, і один дурень буде з неї сміятись. Згага любови була в мене від самого юнацтва, але кепське виховання та злидні не дали мені змоги найти по собі жінку. Я вибрав Олександру Михайлівну навгад, я покохав її на віру. Її безглузда мати не давала мені з нею зблизитись і пізнати її, а їй дати себе пізнати. Звідсіля вічне моє прагнення, вічне почуття незадоволення життям. В Марії Олександрівні та сама омана, тільки з іншого боку. Вона спочатку захопилась мною як людиною вищою від інших, а коли зустріла людину, що здалася їй ще вище, вона охолонула до мене, але, охолонувши, тримала мене й далі, Бог зна чому й для чого, дуже близько коло себе. Вона ніколи не давала мені "разувериться" в її любові… Але Ви все знаєте. Її легковажність і зрадливість загубили мене. Життя мені обридло. Я холодно вирішую припинити його. Нічого не бачу втішного в прийдешньому, окрім надмірних мук душевних.

— Остання моя думка й останнє піклування моє про Олександру Михайлівну, що глибоко мене любила, та не могла задовольнити своїм коханням. Ревнощі її були надто природні: я вічно прагнув якоїсь іншої любови. Коли це гріх, то мене за нього покарано надто жорстоко. Ви були за свідка моїх страждань, але ті страждання — ніщо в порівнянні з холодною мукою, що затьмарює мені все, все на світі.

Отже, смерть!

— Обручку Марії Олександрівни й хрестик унесу з собою.

— І, вмираючи, люблю цю жалю гідну жінку, що для неї готується найнещасливіше прийдешнє. Як гаряче бажав би я одвернути це від неї, принісши в офіру всього себе, всього!

Куліш не витримує тону.

— Але, може, я ще лишусь жити; може, я переможу свою тугу й полегшу свого часу страшну долю Марії Олександрівни.

1/14 травня Куліш одержує нарешті сподівану телеграму від Каменецького з Берліна.

— N’espérez rien.

— Не сподівайтесь ні на що!

Одержана телеграма, попри всю свою остаточну безнадійність, заспокоює його.

Є натури, що не виносять невизначеності. Вони ладні прийняти найгірше, але їх катує непевність. Знати — то є для них найкращий вихід зі становища. Куліш належав до таких натур. Він казав про себе:

— Найприкріше для мене становище — невизначеність.

Телеграма Каменецького з’ясувала ситуацію й розв’язала сумніви.

Лист Куліша з 1/14 травня цілком лагідний, стриманий і поміркований. Гаразд!.. Він приймає все! Він пристосується до обставин.

Куліш умів зважати на факти й рахуватись із ними. Усе, що єсть, єсть. Те, що єсть, розумно.

Каменецькому Куліш пише:

Берлін 1859, травня 14 н. ст.

Нарешті, я одержав од Вас телеграфічну відповідь.

Лінію було занято політичними депешами, а тому я ждав 26 годин. Ви не сподіваєтесь на це, але Ваші слова заспокоїли мене. Марія Олександрівна багато разів прохоплювалась із визнанням, що може близько зійтись з Тургєнєвим. Тому Ваші слова: N’espérez rien, не були для мене несподіванкою. Найголовніше для мене у Вашій депеші, що вона виїхала. Відповісти їй на мою першу депешу було важко. В листах моїх я прохав її про одне: виточити наші стосунки, тобто мої до неї та її до Тургєнєва.

Куліш вимагав неможливого: людина простих ліній, визначених формул, усталених схем, Куліш вимагав того самого й від Марка Вовчка, ніби для жінки існує визначеність і схема?.. Куліш хотів знайти "формулу стосунків"; кінець кінцем, він міг би згодитись і на Тургєнєва, на "любов утрьох", але для цього йому потрібно було наперед це знати, умовитись, погодитись, — сформулювати.

— В Ковно, — пише Куліш далі до Каменецького, — передадуть Марії Олександрівні мого листа найпримиреннішого. У листі я кажу, як про безсумнівне, про те, що вона не моя, і бажаю їй щастя, а для себе прошу тільки одного — не одбирати в мене можливости простягнути їй руку в тяжкий для неї час, що без сумніву швидко прийде. Коли б вона віддалась мені без пристрасного захоплення, це була б жалюгідна історія. Хай же перенесе вона гарячку кохання, не катуючи мене без глузду. Найприкріше для мене становище — невизначеність. Коли нею заволодіє Тургєнєв, я буду втішений принаймні з того, що вона живе з людиною, а не з твариною. Зв’язок цей буде в кожнім разі корисний для її таланта. Тургєнєв має всі способи поширити обрій її душі. Я йому не заздрю; я майже радію з їх зближення. Може, в цьому зближенні — мій

порятунок од найбільших нещасть, що припали б на мою долю при її вічно загадковому душевному стані.

Чекаючи в Берліні на приїзд Марка Вовчка, Куліш спочатку мав намір проїхати з Берліна в Дрезден, щоб помандрувати в горах Саксонської Швейцарії і повернутись до Берліна, коли приїде туди Марія Олександрівна. Але, одержавши телеграму від Каменецького, Куліш змінив свою думку, згадавши про зайві витрати.

— Дождусь їх в Берліні, а потім ще буде час мандрувати по художніх пустелях.

Куліш не хотів повертатись, не побачившись із Марком Вовчком. Він не губив сподіванки на примирення; на бажане для нього розв’язання любовного конфлікту.

У тому ж листі до Каменецького Куліш писав:

— Виїхати, не побачившись з нею, нема для чого: між нами залишилось би щось вороже. У мене ж її білизна, у неї мої гроші. Ми зустрінемось і розлучимось друзями. Я можу залишитись з нею в Берліні одну годину. Добре, що Ви мене попередили. Листа од Вас ще нема. Відповідь на цей пошліть в Дрезден. Мені дуже цікаво знати всі подробиці другого її роману. Певне, й вона сама розповість мені багато цікавого вільно й невільно. Стежити за нею завжди буде для мене цікаво. Доля цієї жінки рідкісна. До того ж я кохаю її, незважаючи на всі її хиби і на все те, що з боку кожної іншої жінки щодо мене можна було б назвати підлотою.

У ревнощах багато важить цікавість. Цікавість одна зі складових частин у ревнощах, що іноді може заповнити все. Є вища втіха роз’ятрювати рани подробицями визнань, стежити за жінкою, що кохає, в найдрібніших деталях її зрад. Куліш, як найсолодшу мрію, плекає в

собі хоробливе бажання випити до дна вщерть повний келех ревнивої цікавости: наситити ревнощі цікавістю.

— Кожен рух і кожне її слово, — визнається Куліш Каменецькому, — тепер для мене буде предметом психологічного розгляду. Ніхто так не зробить в даному випадкові, як вона. Це буде або ж повна одвертість, або ж жалюгідна скритність, жалюгідна через огидне для мене лукавство та двоєдушність.

І Куліш кидає Марку Вовчку декілька обвинувачень:

— Вона звикла обманювати й навряд, щоб раптом кинула цю звичку багатьох років. Фальшиве її становище щодо чоловіка знівечило її вдачу. Я бажав би, щоб вона жила одверто з Тургєнєвим. Це відродило б у ній багато. Соромно буде Тургєнєву, коли він допустить її до двозначної ролі! Цікаво знати, скільки добра й фальшивости в цій людині. Жалько, коли він такий матеріаліст, як казали мені. Та годі — побачимо![35]

Марія Олександрівна виїхала з Петербурга не сама, а разом з Тургєнєвим. Тургєнєва урочисто випроводжали в закордонну подорож петербурзькі літератори, улаштувавши обід у Дюасо. На обіді були Гончаров, Некрасов, Панаєв, Ребіндер, Нікітєнко та інші.

Виїхала Марковичка з малим сином Богдасем та Тургєнєвим вранці 29 квітня, бо вже, як зазначає Ол. Дорошкевич, 30 о 6 годині вечора Тургєнєв пише з-під Пскова (мало не 270 верстов від Петербурга) листа до графині Лямберт, де занотовує:

— Я вам напишу з Берліна, відправивши пані Маркович до Дрездена. Я вам розповім про нашу мандрівку. — І далі додає про Опанаса Васильовича: — А чоловік її нестерпна людина з породи доброчинних, роздратованих і чесних дурнів.

П. Анненков переказує про цю подорож зі слів Тургєнєва: "Тургєнєв був із Марією Олександрівною в дуже приятельських взаєминах і подорожував з нею та малим її сином Богдасем до Берліна в поштовій каретці, де вони сиділи втрьох. Залізниці до Берліна тоді ще не існувало. Тургєнєв із веселим гумором розповідав потім, як жвавий хлопчик сидів у нього всю дорогу на руках, на ногах і спав на шиї".

В одному з червневих листів до Марка Вовчка того ж таки року 1859 Тургєнєв із приємністю згадував про ті "довгі, довгі й хороші розмови, що їх вони вели під час мандрівки". "Особливо, — пише Тургєнєв, — залишилася у мене в пам’яті одна розмова в маленькій каретці між Ковном та кордоном тихої й теплої весняної ночі. Я не пам’ятаю, про що власне ми розмовляли, але поетична спільність збереглась у мене в душі від тієї ночі. Я знаю, що ця подорож нас зблизила і дуже цьому радий".

***

Травень року 1859, подорож Кулішеву за кордон і тодішні взаємини його з Марком Вовчком Ол. Дорошкевич змальовує так: "Після невдалого освідчення перед Марком Вовчком його (Куліша) опанувала страшна нудьга; бажаючи її розвіяти, він несподівано виїхав за кордон, хоч збирався в Україну. 26 квітня він був уже в Ковні і поспішав через Кенігсберг до Берліна. Можна гадати, що саме в Берліні він чекав на Марка Вовчка, яка тими ж днями лаштувалася за кордон".

Ми дозволили б собі не погодитись із цим викладом подій і фактів року 1859, як їх оце змальовує Ол. Дорошкевич.

Кулішева хандра не мала безпосереднього зв’язку з невдалим його освідченням перед Марком Вовчком. Навпаки, Куліш сподівався, подорожуючи за кордоном укупі з Марією Олександрівною, розвіяти свою, як він пише в листі до Каменецького, "безглузду хоробу — нудьгу". Щодо самого освідчення Кулішевого перед Марком Вовчком, то

знов-таки, чи було воно таким уже й невдалим!? Це ж про Марка Вовчка писав Куліш, що вона коло нього "голубом гуде і соловейком співає", "з великої туги визволяє". Не могло бути це освідчення невдалим саме ще й через те, що їхав Куліш задля Марка Вовчка, наперед умовившись із нею про спільне співжиття в Дрездені. І термін для цього закордонного перебування призначив Куліш не менше року.

Отже, умовившись зустрітись із Марією Олександрівною за кордоном та оселитись із нею "надовго" в Дрездені, взявши з собою її білизну й віддавши їй свої гроші, Куліш виїхав за кордон рівно на тиждень раніш перед виїздом Марковички, певне, щоб уникнути зайвих розмов. Але чи знав Куліш, виїжджаючи за кордон сам, що Марковичка згодилася їхати до Берліна з Тургєнєвим, чи, може, Марія Олександрівна сховала від Куліша свій намір, і тільки вже за кордоном з телеграми Каменецького він довідався про цей "зрадливий" вчинок Марковички?..

Можливе перше, але можливе й друге.

Ми не знаємо причин, що призвели до розриву за кордоном між Кулішем та Марією Олександрівною і чому так швидко супроти початкових планів повернувся Куліш до Росії. Цей розрив можна було б з’ясувати, може, тим способом, що Куліш, довідавшись про спільну подорож Марка Вовчка з Тургєнєвим, почув себе ошуканим. Його гордість було ображено. Ті суворі інвективи й обвинувачення, що їх звертав пізніше Куліш до Марка Вовчка, можна було б пояснити саме цим епізодом.

Але…

Хіба ж ми не досить знаємо Куліша, обережного, хиткого, розсудливого, двозначного?

Попри всю свою ревниву самовпевненість і гордість, він був здібний не тільки протестувати проти спільної подорожі Марка Вовчка з

Тургєнєвим, а й охоче на те пристати. Це так в’яжеться з обережною вдачею Куліша. Цим способом він міг уникнути якнайкраще будь-яких підозрінь щодо справжніх намірів своєї закордонної подорожі. Мовляв, Марко Вовчок поїхала за кордон не з ним, а з Тургєнєвим. А він в сторінці…

Хіба ж мало макіавеллівської двоїстости, юродної химерности, двозначної протиставленості уявленого й справжнього було в Куліші?

Думка стояла в нього насторожі почуття, розсудливість попереджала пристрасть, обережність перемагала ревнощі.

Юродна вигадливість дозволяла йому обернути ревнощі в свою протилежність і з уданим уїдливим знущанням із себе, Тургєнєва й Марка Вовчка, цинічно й настирливо штовхати Марка Вовчка в обійми до Тургєнєва.

У кожній людині багато темного, плутаного й несподіваного. Отже, в щоденникові Кулішевому ми маємо сентенційну нотатку:

— Человек, стремящийся к высшим целям, на женщину должен смотреть более как физиолог, нежели как поэт…

Ми знаємо одне: Куліш обмірковував цю можливість: Марко Вовчок — Тургєнєв… Коли Куліш збирався їхати в Україну, відмовляючись од подорожі за кордон з Марією Олександрівною, він радив їй взяти собі за супутника Івана Сергійовича Тургєнєва.

Куліш писав:

— Остання моя порада: ради Бога, їдьте з Тургєнєвим! Не кидайте хоча й цього способу стати вище за той жалюгідний погляд на своє життя, що в нього Ви тепер заглиблені, що ним пригнічені. Це одне може розважити мене в моїх гірких думках про Вашу долю нещасну.

Куліш розподіляв романи Марка Вовчка на приймовні й неприймовні. В цьому питанні про романи Марії Олександрівни він був гонорніший од неї самої. Були романи, що для них він вибирав епітети "гіркі" й "жалюгідні", і були такі, проти яких він не міг нічого заперечити. Коханець, ревнуючи, бачивши, що його зраджено або ж буде зраджено, кінець кінцем, починає піклуватись про те, щоб жінка, що він її кохає, вибрала собі людину, гідну її. Самолюбство й пиха відограють певну роль навіть і в ревнощах.

Але безперечно: штовхаючи Марка Вовчка до Тургєнєва, Куліш почував себе аж надто ображеним, що вона обрала за приятеля Тургєнєва, а не його.

Ми не знаємо безпосередніх причин, що призвели до остаточного розриву між Кулішем та Марком Вовчком. Нам бракує документів і матеріалів. Ми нічого не знаємо, яка сцена відбулася між ними при особистій зустрічі в Берліні чи Дрездені.

Біографи висловлюють думку, що "побачення не дало жодних авансів Кулішеві", що Куліш одержав від Марковичевої гарбуза, що, мовляв, "Марковичева дала Кулішевому залицянню одсіч"[36].

Тимчасом, яка може йти мова про успіх чи неуспіх, про одсіч, про аванси, коли все наперед було зважено, розраховано, вирішено й здійснено?.. Самий факт закордонної подорожі — фанфара безсумнівного Кулішевого успіху. Куліш виїздить за кордон тільки задля Марка Вовчка, наперед маючи від неї згоду оселитись із ним надовго в Дрездені.

Тургєнєв був остільки певний сталости налагоджених взаємин Куліша й Марковичевої, що його аж надто здивував цей для нього цілком несподіваний розрив.

Справа не в приводі для розриву, може, для цього остаточного розриву ніякого й приводу не було; справа не в одсічі, яку важко припустити, знаючи Марка Вовчка та її жорж-зандизм, — справа тільки в Кулішевій вдачі, "в совершенной невыносимости и невменяемости Кулиша". Коли ще 10 квітня взаємини Куліша й Марка Вовчка Гр. Галаган описував, що "Куліш Марку Вовчку так обридає, що вона ладна тікати від нього", то за якийсь місяць було досить двох-трьох днів, проведених на самоті вдвох, щоб обриднути один одному остаточно.

Ми ладні розглядати згоду Марковичевої оселитись разом із Кулішем у Дрездені, як останню виблагану в неї поступку, та вже перші дні вкупі довели їм надто виразно повну неможливість їхнього спільного життя.

Звичайний напад важкої хандри, так властивої для Куліша, його постійні скарги, сумбурні обвинувачення, галасливі обурення, гуркання дверима, сльози, гістеричні вигуки повинні були з першого ж дня отруїти будь-яку приємність жити вкупі за кордоном. У хандрливій гістеричній нудьзі кожна життєва дрібниця виростала до розмірів світової катастрофи.

Марко Вовчок — не Олександра Михайлівна. Коли Олександрі Михайлівні треба було вісім років, щоб нарешті не витримати й кинути чоловіка, то Марку Вовчкові треба було тільки п’ять місяців.

Вони роз’їхались.

У прощальному листі своєму Куліш писав Марку Вовчкові:

— Ми повинні бути вищі від звичайних людей, що розходяться.

Куліш висловлював побажання, "розлучитись з нею в таких взаєминах, щоб вона завжди могла звертатись до нього в години суму або ж безпомічности".

16—29 травня Куліш був уже в Твері і звідтіля поїхав із дружиною по Волзі, оселившись на літні місяці в с. Малинівці на Хопрі в брата Олександри Михайлівни Олімпія Михайловича.

З Парижа, розлучившись із Марковичевою в Берліні, Ів. Тургєнєв писав до неї 22 (н. ст.) травня, запитуючи:

— Чи знайшли Ви Вам квартиру, як Ваше здоров’я, що робить Богдан, які звістки з Росії, чи з’явився Берлінець [тобто Куліш], як Вам подобається Дрезден? — Я в усьому цьому беру найживішу участь, бо я Вас щиро покохав; не так, як Куліш — але не менш сильно, хоч і зовсім в іншому роді.

Марковичева відповіла Тургєнєву, сповіщаючи його про від’їзд Куліша і висловлюючи турботу з приводу можливих розмов. На це Тургєнєв 31 травня 1859 відповідав:

— Приємно знати, що Берлінець зник із обрію, а від розмов петербурзьких друзів не вбережешся. На те й друзі, щоб розмовляти сюди й туди.

Тимчасом до Дрездена приїхав і Опанас Маркович і привіз звістку, що Куліш не тільки помирився з дружиною, а й поїхав із нею на Кавказ.

Одержавши листа про це від Марковичевої, Тургєнєв писав їй 21 червня з Віші:

— Отже, Куліш поїхав Волгою з дружиною на Кавказ. От тобі й раз! — Це не в риму сказано, а з подиву. — Проте — діло його; він зробив добре — щасти йому, Боже.

Та все ж з Петербурга йшли не зовсім втішні звістки. І Марковичева турбувалася. Іван Сергійович заспокоював її, як міг.

18/30 червня 1859 року з Віші Тургєнєв писав:

— Звістки з Росії не дуже веселі — та що ж робити? Цьому горю нема чим помогти. Проте заспокойтесь: Шевченко не повіситься, Куліш не застрелиться… Куліш, може бути, кинеться в воду — та, повторюю, що ж робити? Він жив Вами й для Вас. Ви тепер далеко — життя пішло сіре, пласке, дрібне, нудне; він не з таких людей, що вміють піддурити свій душевний голод, поповнюючи себе будь-якою іншою їжею… Лишається сподіватись, що він схаменеться перед тим, як стрибати. По суті кожній людині більше чи менше погано; за молодих літ цього не почуваєш — тому молодість і здається нам такою чудесною.

***

Згодом якось, уже значно пізніше — року 1869 Куліш писав Барвінському:

— Оце ж і пані Марковичка (що я переложив на Марко Вовчок) добуялась до того, що сталась притчею во язиціх і покиванням глави в людіх. Я їй це пророкував, всяк остерегав її — чого я не робив! Та "мир навісний", а з ним разом і той, хто ці два слова сказав, звели з ума хваленням без критики, розбалували в столиці провінціалку і тим зробили з неї європейську потаскуху".

Року 1890 у своїй поемі "Куліш у пеклі" він повторює негативну характеристику Вовчка:

І вовк… ні, се була вовчиця,

А тільки прозвана Вовчком!..

І не вовчиця, а лисиця

З єхидним ницим язиком…

Тихесенько, як тінь, ступала

І кралася не до курей,

А до сердець прихильно-щирих,

До розумів святих-правдивих,

Губила між людьми людей[37].

А 20 липня 1889 в листі до Ом. Огоновського додав такі пояснення:

— Марка Вовчка вигадав я по созвучному слову Марковичка, та й не помилився, приложивши такий псевдонім: сей-бо вовчок, той, що росте диким паганцем на плодючому дереві, висисав так само живі соки з людей, що держали його на світі.

З приводу наведеного уривка з Кулішевої поеми Ол. Дорошкевич зазначає: "Здається, в цій непристойній характеристиці виступає, як на долоні, вся мстива, себелюбна натура Панька Куліша".

Справді, непристойна!.. Справді, був Куліш мстива й себелюбна людина!.. Але в своїх взаєминах з Марковичевою чи вже й був Куліш такий відмінний од інших, та от хоча б і від Тургєнєва? Тургєнєв мав значно м’якішу й лагіднішу вдачу, але й він пише Марку Вовчкові "свирепые письма", і він читає їй нотації, застерігає, попереджає.

Коли року 1861 Марія Олександрівна поїхала з Парижа до Рима вкупі з Олександром Пасеком та Єшевським, Тургєнєв написав їй досить сердитого листа, в якому ущипливо зазначав: "Використайте принаймні з користю Ваше перебування в Римі. Не млійте, сидячи годинами бік-коло-боку з Вашими, проте, наймилішими приятелями; дивіться, вчіться, ходіть по церквах і галереях" (1/III—1861). А в наступному листі (4/III—

1861) застерігав: "Поміркувавши з приводу мого листа, Ви самі впевнитесь, що Вам не можна йти далі тією самою ж доріжкою".

Отже, в попередженнях Тургєнєва той самий зміст і сенс, що і в словах Кулішевих, коли той "остерігав Марковичеву".

А 2 січня року 1861 Герцен писав до М. К. Райхель:

— Марія Олександрівна збалувалась зовсім і пішла писать, та не повісті, а "были".

Куліш назвав Марковичеву лисицею. Це не його самого думка. Тургєнєв 22 травня 1861 р. писав Марковичевій:

— Ви не без хитрощів, як самі знаєте... Ви химерна істота, й Вас розібрати дуже важко.

У листі до Тургєнєва з 1/III—1861 Герцен нотує про Марка Вовчка:

— Хай вона має хоч десять інтриг — мені діла немає і, розуміється, я не кину каменя, але загальна фальшивість — інша справа.

Отже, справді, як розібратись в усій її поведінці? Вона їде з Пасеком до Рима та не тільки з самим Пасеком, а ще й з Єшевським, а в листах до Тургєнєва запевняє його, що вона "віддана йому назавжди". "Віддана назавжди", з одного боку, і роман з Пасеком та Єшевським, з іншого. Як сполучити це? Чи це тільки надзвичайний цинізм, єхидство, лисячі, жіночі, двозначні хитрощі, чи, може, таки і справді "відданість назавжди", велике кохання, коли можна все дозволити й на все піти, мати ще десять романів, інтриг, закоханостей і все ж зберегти в собі цнотливу й піднесену ілюзію кохання єдиного й назавжди незмінного?

Щоправда, "свирепость" Тургєнєва не така гостра, не така пристрасна, не така поривна й палка, як у Куліша. Незважаючи на всі

зрадливі хитрощі Марка Вовчка, Тургєнєв намагається захищати її від закидів Герцена; взагалі у своїх взаєминах із Марком Вовчком, у своїх почуттях до неї Тургєнєв був лагідний, іронічний і поміркований: "барственный"!.. Оцієї "барственности" й бракувало різночинцеві Кулішу з його неврівноваженістю й різкістю. Тургєнєв у своїх почуттях ішов на компроміс там, де Куліш рвав.

Якось Толстой казав Тургєнєву:

— Я не можу визнати, щоб те, що Ви кажете, було Вашим переконанням. Ви намагаєтесь заховати суть Ваших думок і звете це переконанням.

Такий був Тургєнєв і в своїх громадських поглядах і в стосунках із жінками.

Чергові романи Марка Вовчка набували ваги якоїсь сенсації й приносили їй, як зазначає Ол. Дорошкевич, авреолю оригінальної, експансивної жінки.

Герцен писав Тургєнеєу про Марка Вовчка 1 березня року 1861 з приводу чуток про плутані її романи, про її мандрівки, про її зустрічі й знайомства:

— Ти на неї маєш вплив (мабуть, вона на тебе — більше) і, коли ти хочеш бути їй корисним, постав її на ноги і виплутай із світу поганих спліток, подвійних кохань, кокетства й брехні. Бо Жорж Занд не через те велика письменниця, що багато капостей робила.

Мандрівки й поети стали звичайні в житті Марка Вовчка, і слава проходила в мандрівках через поетів. Марко Вовчок належала до жорж-зандівської доби жінок-письменниць. Письменниця почуттів, вона робилася приятелькою письменників.

— Марко Вовчок така ж симпатична й мила — така ж оригінальна!.. — писав про неї Тургєнєв. — Мені здається, що їй зовсім не легко жити на світі; але в неї багато характеру, вона мовчазна й уперта — і сама себе їсть "с ожесточением"[38].

У Марку Вовчку є багато незрозумілого. "Московка", як її назвав Куліш, — вона за якихось чотири роки, живши до того в великих містах — Чернігові і Києві, — опановує якнайкраще українську мову, з усіма характерними її особливостями, з усіма відтінками народного стилю, складні, проявляє глибоке знання селянського побуту, соціальних і родинних взаємин народу.

Звідсіля роблено висновок, що не вона авторка "Народних оповідань", що її авторство — то легенди й міф.

Олену Пчілку обурює навіть саме припущення, що Марко Вовчок могла так швидко й легко засвоїти українську мову. Здемаскування цієї "вигаданої постаті" в українській літературі Олена Пчілка ставила в особливу заслугу Ом. Огоновському.

— Ви вважаєте, — писала Ол. Пчілка в листі до Ом. Огоновського, — пані Марко Вовчок за міф, і за це Україна повинна складати Вам велику подяку.

Отже, хто вона, на думку Олени Пчілки, ця міфічна Марко Вовчок?

Вона — "нахабна кацапка, що вкрала українську личину, почесний вінець прекрасного українського автора", — каже про неї Олена Пчілка і в тому ж таки листі до Ом. Огоновського з обуренням продовжує:

— Бо справді, яке то колись було неславне для української мови й літератури переконання, що нібито якась перша-ліпша кацапка, зроду не чувши української мови, ледви захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтонкішими її власностями й почала писати по-українськи — та

ще як? — краще всіх українських повістярів. Далебі, це зневажало українську мову: що ж то за така осібна, характерна мова й письменність, коли всякий чужосторонець возьме й зараз писатиме, та ще як досконало.

Листові Олени Пчілки до Ом. Огоновського можна відмовити в патетичності.

Пафос обурення був тільки оберненим проявом здивування перед надзвичайністю її літературного таланту.

Марка Вовчка лаяли, бо їй дивувались, але коли її вславляли, то її твори протиставляли творам Пісемського, Грігоровича, навіть самого Тургєнєва, і такий тонкий естет і знавець стилю, як Конст. Леонтьєв, віддавав перевагу творам Марка Вовчка.

Ів. Стешенко у рефераті, читаному року 1908 на засіданні Київського наукового товариства, так само, як і Олена Пчілка, відмовляв Марії Марко Вовчок у тім, що вона могла внести в оповідання щось своє, окрім хіба фабули. Вона, на його думку, не була знавцем українського народу. Це не вона надала душу оповіданням, не вона зробила їх блискучими малюнками селянського життя, не вона створила з них шедеври мовної розповіді.

У захопленні перед творами Марка Вовчка Стешенко проголошував самий факт авторства Марії Олександрівни за міф. Її буття було таке ж сумнівне, як і буття богів.

Така є властивість людей, що вони вславляють нездар, висовують пересічні здібності, обороняють "другосортних". Здивовані творчою надзвичайністю генія, вони заперечують його існування, щоб його заслуги застосувати на рахунок нездари. Зневажаючи Марка Вовчка, вславляли недоладного, обмеженого, малоталановитого Опанаса Васильовича.

У Маркові Вовчку багато незрозумілого; її успіхи в літературі були такі ж незрозумілі, як і надзвичайні успіхи в чоловіків.

Приблизно те саме, що Олена Пчілка писала про місце й роль Марка Вовчка в українській літературі, те саме писала й К. Юнге, дочка графа Толстого, приятеля Шевченкового, про дивовижні успіхи Марка Вовчка в найвидатніших чоловіків того часу.

— Що є такого в цій жінці, що всі нею так захоплюються? — запитує К. Юнге. — Зовні — проста баба, відбиток чогось commun; гидкі ("противные") білі очі з білими бровами та віями, пласке обличчя; в громаді мовчить, ніяк її не розворушиш, відповідає тільки "да" і "нет".

— А всі мужчини сходять від неї, — каже К. Юнге, — з глузду: Тургєнєв лежить коло її ніг,Герцен приїхав до неї в Бельгію, де його мало не схопили, Куліш через неї розійшовся з жінкою,Пасек захопився до того, що кинув свою працю, свою кар’єру, змарнів увесь і їде з нею, незважаючи зовсім на те, що брат тільки видужав після гарячки, а мати захворіла з горя...

— Марковичева вміє так зробити, що її прихильники скрізь обстоюють її, вона кинула чоловіка, чудову людину, — кажуть: "він її не вартий"; кинула хлопця, тримала його, як собаку на кухні, — кажуть: "її душа надто велична, щоб задовольнятись життєвими дрібницями". Як мене обурює ця жінка! Де ж справедливість, коли такі створіння живуть на землі, щоб іншим життя псувати?

Запитання нездари Сальєрі, в зміненій рецепції, повторене знов і прикладене до Марка Вовчка, цього Моцарта любовних історій 60-х років.

Нічого привабливого і — "чоловіки сходять із глузду". Безрадна, мовчазна, конфузлива і — життя людей, що в неї закохуються, обертає вона в трагедію, ламає, розбиває, псує, губить, вивертає людину.

Н. О. Огарьова, Герценова дружина, каже про Марка Вовчка:

— Тургєнєв[39] мав рацію — вона була негарна, тільки її сірі великі очі були непогані, в них світились розум та український гумор: крім того, вона була струнка і вміла вбиратися зі смаком.

— Обличчя дуже лагідне, але просте, — описує її Віра Аксакова.

— Блондинка з сірими очима, рівними, плавкими і спокійними рухами, русявими косами, — згадує за неї Дм. Маркович.

Про "невродливу її фізіономію" каже також і Ап. Суслова ("Годы близости с Достоевским". — М., 1921).

Славетний фізіолог проф. Сєченов у своїх мемуарах так розповідає про своє знайомство з Марком Вовчком у родині Пасеків:

— Т. П. Пасек нерідко запрошувала Дм. Ів. Менделєєва й мене до себе то на чай, то на московський пиріг або ж щі, і в її родині ми завжди зустрічали пані Марка Вовчка, яку рекомендовано було в вічі як письменницю, а за очі як бідну жінку, що страждає від суворої вдачі свого чоловіка. Чи то не звертала вона жодної уваги на нас, чи то ми не доросли до розуміння душевних її скарбів, але в мене принаймні не лишилося жодних вражень до неї щодо цього. Нічого більше: білява, невродлива, не дуже молода і досить огрядна дама, без усяких прикмет змученості на обличчі.

— Проста до пошлости — ось яке враження справляла Марко Вовчок у житті.

Марія Карташевська у листі до Віри Аксакової з приводу оповідання "Игрушечка" писала: "Що за величезний талант у цієї жінки! Ні, вона, певно, прикидається, являючись такою простою, ледве-ледве не пошлою жінкою в звичайному житті".

Отже, це й була така Марковичка. Така вона була не тільки у враженнях інших від неї, а й у своїй власній автохарактеристиці. 16-літньою дівчинкою й 30-літньою жінкою. Завжди однакова байдужа, рівна, спокійна. "Ніщо її не зрушало, ніщо не дивувало". 16-літньою дівчинкою вона вже відчуває в собі отую Ґетеву олімпійську споглядальну незворушеність: дивний спокій, незрівняну байдужість; ніщо її не хвилює, не зачепить, не зацікавить.

Чудесна насиченість, наповненість, достиглість.

— Мовчуще божество! — як назвав її Куліш.

4-го вересня року 1850-го 16-літньою дівчинкою Марія Олександрівна писала своєму нареченому Опанасові Марковичу:

— Через що в мене така дивна вдача? Усе, мені здається, я пережила, про що б я не чула й не бачила. І ніщо, здається мені, мене не лякає, як інших. Усе нібито надто звичайне. Чи це байдужість, чи це сподіванка, що все, що трапиться, обернеться якнайлучче, чи я надто певна в собі, що зможу все витримати. Я уявляю собі іноді всі нещастя, які можуть трапитись — нема жодного, якого б я не могла перенести. Мені здається, я перенесла б усе спокійно і, сказати — з радістю, викупляючи всі помилки неповерненого минулого, навіть прийдешнього.

На забуваймо: це лист 16-літньої дівчинки!..

— Багато, — пише юна про себе далі в тому ж таки листі, — багато є такого, чого я не можу сама розтлумачити словами. У мене так багато думок, що я нібито завжди думаю. Іноді, розмовляючи, я відчуваю раптом, як прилинуть думки найрізноманітніші: добрі, лихі, порожні, важливі, усе так перемішано, і все здається так дивно. Коли я буваю на самоті з природою, мені здається, ми вкупі, разом думаємо, але я не можу розповісти. Не можу… Чи ж бачив ти, як тіні набігають на горби

після півдня? — Мені здається, всі думки в мене також одна за одною минають швидко, швидко, не встигаєш за ними стежити.

Безкрає синє, забарвлене чистим індиго небо. Горби, що відходять у блакитну далечінь. Темно-сині ліси. Ввесь світ насичено цією синьою блакиттю. У синяві неба, в далечині ультрамаринових лісів тануть думки, такі ж ясні й прозорі, як і хмарки на небі. Навколо синій спокій, блакитна тиша.

Після півдня!

Лежати на землі, дивитись на небо й думати.

Навколо й на душі божественна спокійна байдужість всепізнаности й всепевности… Та переповненість думками, та мудрість, що вища від слів, що вже не знає слів, що її не можна виявити в словах. Тільки мовчазність може бути варта цієї мудрої насиченості буттям і думками.

Розділ IV. Параска Глібова

1

Рік 1860 приніс для Куліша два нові знайомства й два нові романи — чернігівський роман з Параскою Федорівною Глібовою, дружиною Леоніда Івановича Глібова, відомого байкаря, та полтавський роман з Ганною Павлівною Рентель[40].

3 червня 1860 р. Куліш писав до Петербурга А. С. Каменецькому:

— В Чернігові я вже другий тиждень і проводжу тут час з такою приємністю, як ніколи й ніде.

Весело! Весело! Весело!

— В Чернігові люди живуть так гарно, як тільки можна бажати од невеличкого провінціального міста.

Тож таки коло нього ходили, його слухали, розважали. Купання, катання, прогулянки, подорожі за город кашу варити, сало на шпичках смажити, пісень співати, козачка танцювати… Не Чернігів 60-х років, а справжня Січ Запорізька. Тут тобі й скоки, й викрутаси, та через голову та колесом, а до того ж ще й найпривабливіше кохання, найніжніший флірт.

— Який великий поет серце людськеє! — проголошував Куліш.

Проза життєва оберталась в поезію серця, і все життя здавалось чудесним, таємничим і радісним.

Найближче зійшовся Куліш в Чернігові із Леонідом Глібовим та зі Степаном Даниловичем Носом.

Про Глібова Куліш писав Каменецькому: "У Глібова є хороші вірші. Приміром:

Доле моя, нене моя, де ти, отзовися?

Ой навіщо ж ми любились, нащо ж розійшлися?

Ніхто більше Глібова виглядом, манерою й читанням не скидається на поета. Його призначення було високе, і в іншому суспільстві, за інших обставин він був би незрівняний естетичний критик і поет. Але гниле життя в панському нашому суспільстві згубило його. Він не живе, а одживає, хоча й сама руїна прекрасна в цій особі, яку задумала природа в найщасливішу хвилину".

Та в особливому захопленні був Куліш від Носа:

"Дуже приємна людина — Ніс… Це ім’я буде в нас безсмертне. Це така людина, якої й історик, і поет найбільше потребують. Між народом він — свій, без найменшої натягненості. Супроти його я вже джентльмен, тобто відрізнений від народу недостатністю народного виховання. Він учиться в народу і чудесно вчиться. Вищого за нього немає етнографа, і деяка навіть обмеженість розумових дарів допомагає йому черпати матеріали для етнографії в усій їх чистоті, без сторонньої домішки".

То була найвища похвала для людини й письменника, коли її називав Куліш етнографом…

Український гурток у Чернігові був міцненький. Було тут багато молоді, настроєної також романтично, як і Ніс. Отже, явочним порядком заснований був так званий "Носівський курінь", щось подібне до українського клубу. До "куреня" вступити було вільно кожному, аби тільки він одягавсь у народне вбрання та розмовляв народною мовою.

Було й так, що всією громадою виїздили за город, розкладали багаття, смажили на шпичках сало, пили, співали народних пісень, декламували поезії Шевченкові й вертались додому.

Гостинність самого Носа була в такій "широте беспредельной", що, не питаючись, спинявсь у Носа кожен, хто хотів, так що Ніс не бачив іноді й господаря речей, хто він і що він, тільки бачив кого валізи. Обідав у Носа теж хто хотів, і тільки по обіді кидано гроші в карнавку, прибиту на стінці. Члени "куреня" неабиякої ваги надавали народним звичаям стародавнім і за Носовим приводом прагнули реконструювати козацьке запорізьке життя колишнє в своєму побуті.

Отак, як Куліш у своїй "Чорній раді" запорізьке життя та Кирила Тура змалював:

— У нас на Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий, хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А ці городові кабани усе мають за власне, що перше забрались у баштан.

Уставши з-за столу, Кирило Тур подякував за хліб-сіль по-своєму:

— Спасибі Богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру, — та й потяг із подвір’я, не сказавши нікому й прощайте, наче зі свого куреня.

Своєю щирою вдачею, широкою, надто експансивною "запорізькою" натурою, також через свій непоганий баритон та оригінальний зовнішній вигляд Ніс був дуже популярний не тільки в Чернігові. Принаймні Ніс згодом писав про себе:

— На мене в Україні дивилися, як на міф. Знаю, що чомусь у чернігівському бутті моєму, як на диво, хотіли поглянути на мене всі проїжджі, навіть і за 300 верст, а може, й дальні странніє. Навіть були й такі, що уявляли мене диким вершником і побоювались трохи, особливо вночі, та ще темної, недовірливо позираючи на віконце. Одне слово, були такі щасливі фантазії, що зробили з мене новітнього Гаркушу.

Як належало справжньому запорожцеві, носив Ніс і козацьке вбрання, що ним він епатував чернігівське панство й муляв очі місцевому начальству[41].

У запорізькому — "чесному курені" Носовому Куліш відчував і себе справжнім запорожцем. У Чернігові Куліш ходив у червоних шовкових штанях і в вишиваній сорочці.

Фантастичний театральний костюм Кулішів привертав до себе увагу чернігівських хлопчиків, і вони, побачивши Куліша на вулиці, бігли за ним юрбою й гукали:

— Турчин! Турчин!..

3 червня року 1860 Куліш писав Данилові Каменецькому до Петербурга:

— У Чернігові я вже другий тиждень і проводжу тут час з такою приємністю, яка ніколи й ніде.

А з приводу своїх шовкових штанів, ніби трохи й виправдуючись, додавав:

— На півдні аж ніяк не можна ходити в панталонах, і я вже пошив собі шовкові шаровари, а до них потрібні й українські сорочки.

У Чернігові зав’язався в Куліша роман з панею Параскою — Параскою Федорівною Глібовою, дружиною Леоніда Івановича Глібова.

Кохання починалося "гаряче й сліпо", як каже сам Куліш. Він почував себе бадьорим, свіжим і піднесеним. Він був щасливий, як ніколи й ніде. Він говорив про "ніжне й глибоке почуття".

— Ви зробили мене юнаком! — казав Куліш Глібовій.

— Ви мене помолодили в Чернігові! — писав Куліш згодом 12 жовтня 1860. — У Вас в Чернігові якось молодо живеться.

— Молодість зникла для мене. Ви бачили останній її відблиск (1860, 23 грудня).

Лист досі не опублікований, записка, де призначається побачення, якнайкраще змальовує Кулішеві настрої в Чернігові, де урочисті бенкети, обіди й вечері, музика, тости, шампанське приходили на зміну принадним годинам, проведеним на самоті з Глібовою:

"Вчера был день беседы шумной,

Вчера был Вакха шумный пир,

При кликах радости безумной,

При звоне чаш, при звуке лир…

В самом деле был вечер веселый у Цвита[42], одной Вас мне не доставало. Но у меня на груди были Ваши цветы, а в сердце Ваши слова — я не мог тосковать о Вашем отсутствии. Музыка подействовала на меня сильнее обыкновенного, потому что Вы сделали меня юношею. Между прочим я читал "Катерину" Шевченка и не мог удержаться от слез. Мне живо представилась Ваша легкая юность. В лице Катерины я видел Вас игрушкою людей, которые не знали Вам цены и, как неразумные дети… но довольно: я много уж говорил об этом. Все, что Вы переиспытали, все, что Вы утратили, так [сильно] живо представилось мне при чтеньи "Катерины", что я перервал его, выбежал в другую комнату и, упав на софу, дал волю слезам своим. Тут-то я убедился, как нежно и глубоко я Вас люблю. Если и никогда уж мы больше не свидимся после нашей разлуки, я всегда буду любить Вас и с благодарностью вспоминать грустные и вместе восхитительные часы, проведенные с Вами наедине. Если желаете сегодня ехать со мной в сад около одиннадцати часов, то отвечайте посланному только — хорошо; а если не хотите, то оторвите лоскуток от этого письма и напишите, в котором часу приехать посидеть к Вам перед обедом, который будет у Милорадовича. Я не хочу озабочивать Вас длинным ответом. Я знаю, что Вы меня любите больше, чем может выразить записка.

Весь Ваш П. К.

[Адреса] Ее Высокоблагородию Прасковье Федоровне Глебовой — от Кулиша".

Куліш, як завжди, чутливий і сентиментальний. Він ллє сльози над долею Параски Федорівни, що йому нагадує долю Шевченкової Катерини.

Пані Параска його кохає, щиро звіряючи йому всі свої таємниці, про які вона мовчить навіть і своєму чоловікові.

І, як завжди, передбачливий і обережний, Куліш навіть і в цій записочці, клопотавшись про побачення, не забуває нагадати пані Парасці, щоб вона не робила з його "ніжного й глибокого" кохання будь-яких дальших висновків. Мовляв, їхні чернігівські взаємини, то тільки на "тепер"; цим "тепер" усе й повинно обмежитися.

Тонкий і недвозначний натяк, що він на себе жодних не бере зобов’язань.

— …Коли ми й ніколи не побачимося після нашої розлуки…

Прогостювавши в Чернігові тижнів зо два, Куліш рушив до Ніжина. По дорозі 16 червня він писав з Козельця Глібовій, умовившись наперед побачитись із нею в Ніжині, куди й вона збиралась поїхати одвідати своїх батьків, Ніжинського панотця Успенської церкви Федора Бордоноса:

— Я їду в Ніжин і буду там або ж раніше од Вас, або ж відразу після Вашого приїзду.

Куліш розрахував, що поважний панотець з прихильністю поставиться до його взаємин з Глібовою, і в тому ж таки листі писав:

— Волітиму сподобатись Вашому панотцеві. Сподіваюсь, що він згодиться на все те, на що згодився й Леонід Іванович, а любов усе може; нема нічого в світі, перед чим би спинилась справжня любов.

У Ніжині Куліш прожив у родині пані Параски з тиждень і в двадцятих числах червня приїхав до Києва. В Київ Куліш приїхав червня, певне, 23 й лишався тут тижнів зо два до 5 липня.

— Мені весело в Києві, як і в Чернігові! — писав Куліш Каменецькому 28 червня. — Передо мною здійснюються чудеса.

А в листі до Леоніда Івановича Глібова з 24 червня так змальовував своє київське життя:

— Спинився я в Європейській гостинниці, No. 25, і вперше, після виїзду з Петербурга, маю незалежну й тиху кімнату. Я так від цього зрадів, що хочу обернутись до свого звичайного й правильного життя. Дніпро від мене дуже близько, і я вже пірнав у ньому, а під боком — Царський сад для прогулянок. Здається, я проживу в Києві не менше 10 день, а може тижнів 2 чи 3, коли я буду спокійний.

Тимчасом до Києва приїхала й пані Параска, і Куліш з нею проводили ввесь час укупі. Куліш почував себе цілком щасливим: він жив. Він почував, що живе, як ніколи, повним, напруженим життям.

— В Києві, — писав Куліш згодом 25 лютого 1861 до Глібової, згадуючи їхнє спільне життя, — Ви найшли дружбу, що незмінно тягнеться до цього часу і тягтиметься вічно.

І в листі до одного зі своїх приятелів Глібова писала:

— За одну просту дружбу Кулішеву можна віддати і все і ніколи не покутувати.

Які далекі, сірі, мізерні уявлялись Кулішеві нікчемні дні минулого! "Погане минуле", — казав Куліш в листі до Каменецького. Тепер нарешті він міг забути його.

— Я, — писав Куліш до Каменецького 25 червня 1860 з Києва, — задоволений зі свого внутрішнього миру… До Петербурга відчуваю огиду і ніколи не хотів би до нього вертатись. Мені здається, що я тільки два тижні, як виїхав з цього скопища нечестивих. Але я зовсім не грубшаю, бо живу напружено й іноді не сплю від нервового роздратування. Вивчив багато нових пісень. В Петербурзі в мене не було голосу, а тепер є. У Петербурзі я був такий пригнічений, що дуже рідко просив навіть вас заспівати щось, а тепер співаю або ж насвистую без перерви. Душевне здоров’я моє поправилося.

— Обмеженість понять або перешкоди з боку побічних осіб псували нам діло, а все-таки воно було ділом і залишиться ним назавжди для головних дійових осіб[43], — каже Куліш, розповідаючи Каменецькому про свій чернігівський роман та взаємини з Глібовою. — Один з моїх романів, — додає він, натякуючи на роман з Милорадовичівною, — розлагодився надовго, а може, й назавжди; зате інший — тобто з Глібовою — входить у блискучий період розвитку.

— Скільки, — каже Куліш, — я пізнаю таємного, чого не знають люди, які живуть усе життя з моїми героїнями. Який ясний стає для мене механізм нашого родинного життя — на різні лади й тони. І скільки чудесного одкрилося мені.

— Я, — визначає себе Куліш, — романіст переважно. Все інше для мене більш чи менш — сторона.

Куліша надзвичайно втішає цей чернігівсько-ніжинсько-київський епізод з панею Параскою. У листі до Данила Каменецького він писав:

— Я дивуюсь: які трапляються в житті явища! Яких чудесних тайн повне прозаїчне життя, що рухається перед нами! Який великий поет людське є серце!

— Але досить, — додає Куліш, обриваючи свої визнання й обмежуючись натяком, — усе одно ви нічого з цього не зрозумієте. А розповідати все — труд не під силу та, може, й даремний труд.

Знов і справді вже востаннє в ці роки розкрилася перед Кулішем поезія сердечного життя, за життєвою прозою — таємничий любовний ліризм.

Тверезий, ригористичний, поміркований і обережний Куліш під враженням звичайнісінької, найбанальнішої адюльтерної історії, ладен вважати себе за Дон Жуана, розпусника, великого грішника, пишатись, проголошувати, вийти на перехрестя й усім, усім, усім прокламувати фанфарами гонору свою сміливість, свою надзвичайну розпусту, свій виключний успіх у жінок.

Він у владі міфологічних образів: він удає з себе то Прометея, то Месію, то Дон Жуана.

Тимчасом усе було простіше, звичайніше, "міщанніше". Він мислить гіперболами й метафорами і не помічає свого нахилу до міфологізації та прибільшень.

У листі з 4 липня 1860 Куліш писав:

— Я уже писав Вам [Каменецькому], що зі мною тут трапляються чудеса. Жінки залицяються до мене, як до Дон Жуана. Це є щастя мого життя. Щастя тому, що я приємно занятий і забуваю своє погане минуле… Між тим людина одкривається мені в жінці дивовижно. Пізнаючи щодня, що таке жінка, я водночас зрозуміваю краще й нашого брата чоловіка… Але ніколи не вважатиму зближення з жінками за неварте високого характеру. Це то й єсть саме життя; а те, що називають життям учені та ділові люди, то — надвірня робота. Справжнє життя в хаті й під хатою, на виду жінки. Усе, що віддалік від неї, — епізоди, що в’яжуться з головним.

"Важко яскравіше виявити з себе невдалішого Дон Жуана!" — занотовує Петро Чубський з приводу наведеного листа Куліша до Дан. Каменецького. "З перших слів: "Жінки залицяються до мене, як до Дон Жуана" — цілком перекручено образ Дон Жуана: таки ж не жінки залицялися до нього, а він до жінок… Бувало, жінки навіть жахалися Дон Жуана, а він, знаючи секрет "переможного благання", знаходив шлях до серця й таких жінок".

І знов — додамо зі свого боку — що це за Дон Жуан, який в коханні цінить не пекельні провалля пристрасти, не піднесення, падіння, страждання, погрози, злочини, пахощі крови, дзвін шпаг, палкі захоплення й гіркі каяття, а тільки можливість приємно розважитись та забути погане минуле? Це — викладений Дон Жуан, пародія на Дон Жуана!..

Коли Куліш згадував подробиці свого перебування влітку року 1860 в Україні, в Полтаві, Чернігові, Ніжині, Києві, Одесі, свій для нього самого цілком несподіваний успіх у жінок, він згадував про все це не інакше, як про добу самого справжнього щастя. Куліш почував себе — якось особливо екзальтованим, афектованим, і серце його огортала наївна гордість. Пишаючись з себе, він відчував свою виключність і надзвичайність.

У тому ж таки листі до Каменецького Куліш, згадуючи слова Василя Михайловича Білозерського ("Василя Блаженного"), писав своєму повірникові:

— Колись, в часи оні Василь Блаженний висловив мені, що за моїх років не можна сподіватись на кохання з боку жінки. Але тепер я впевнився, що мені треба було пожити на світі й тільки зберегтись у такій мірі, як я, щоб у жінок, морально розвинених, мати повний успіх. З жодним юнаком вони не можуть бути так швидко свої, як зі мною.

Він певен був, що йому залишилося вибирати пригоди найпіднесеніші й найтрагічніші. Він переживав надзвичайні пристрасті, несподівані тріумфи, небезпечні й погрозливі катастрофи.

— Я був, — розповідає Куліш про себе, — дійовою особою в таких сценах, що досі зустрічав тільки в найсміливіших і поетичніших романістів. Скажу більше: в моїх романах брали участь батьки, матері, брати, сестри моїх героїнь — творили волю мою.

І хоч він і каже, що "інтрига, спокуса ніколи не були і не будуть моєю метою, я хотів тільки жити", але він не був би Куліш, коли б, ствердивши принадність жити й кохати, відчувати радісну насиченість життя, не завважив в другій половині фрази свого менторства й менторського вчительства:

— Я хотів тільки жити і навчав інших, як треба жити.

Недосвідний і ніяковий, вперше вступивши на шляхи дон-жуанізму, він не може відмовитись від думки про своє вчительське призначення.

2

Роман із Глібовою не залишився, розуміється, секретом для Леоніда Івановича, та, здається, ані Куліш, ані Глібова й не робили зі своїх взаємин особливої таємниці.

Куліш, скинувши сурдута, в своєму фантастичному вбранні театрального турчина-запорожця почував себе так безтурботно і в такому ентузіастичному радісному стані перебував, що все на світі, навіть прикрості й ускладненості роману з Глібовою, заміжньою жінкою, він сприймав легко і лагідно.

Між чоловіком, жінкою та Кулішем сталася розмова, як і завжди в таких випадках, важка, прикра, напружена й навмисна.

Парасці Федорівні довелося вибирати й вирішувати, визначати свої наміри, оформляти свої взаємини з чоловіком і коханцем… Вона вагалась у своєму виборі, не наважаючись спинитись на чомусь остаточно. Порвати з чоловіком і піти назустріч новому коханню? Чи не значило це піти назустріч невідомому й непевному, отже, певність усталених зв’язків і звичок, сталість шлюбу змінити на непевність першої-ліпшої романічної пригоди? Чи не краще піти на компроміс і лишити любовне шумування шумуванням і сталість шлюбу шлюбом?

Куліш, не знаючи, в який спосіб розв’яжеться справа, тримався шляхетно: "благородно, но на удачу", як визначав він сам свою поведінку під той час. З одного боку, він у середині себе сподівався від Глібової на сміле й гаряче почуття, і його дратувало, що вона вагається. Гонорній його гордості приємно було б переконатись, що Глібова в критичний момент, вибираючи між ним та іншим, проявила не помірковану розсудливість обережної жінки, а палку пристрасть відданої коханки, раптовий порив, сліпу рішучість. Його уяві мріялась зворушлива сцена: зі сльозами кинувшись у його обійми, вона крикне:

— Задля тебе — на все!

Куліш ніколи не був щасливим коханцем, ніколи не вмів викликати в жінок пристрасти, й це зачіпало його самолюбство. Два попередні романи з Марком Вовчком та Милорадовичівною обірвалися для його самолюбства безславно, конфузливо й майже ганебно.

Роздратований і незадоволений чоловічий гонор викликав у ньому бажання, бодай хоч на цей раз, сліпого пориву.

— За Вашу нерішучість я на Вас сердився, — казав Куліш Глібовій.

Але це було тільки випадкове почуття, не почуття власне, а лише наростень на почуття, легке шумування живої й радісної любовної примхи.

Несмілива й боязка обережність перемагала химери гонору. Чи варто ошукувати себе самого безглуздістю смішних і непотрібних примх? Отже, Куліш досить турбувався, щоб ця жінка з долею Шевченкової Катерини справді не наважилась на рішучий крок і не порвала з чоловіком. Кохання коханням, шляхетність шляхетністю, самолюбство й гонор самолюбством, але прикрість залишається прикрістю, і Куліш почував себе ніяково, невиразно й хистко. Він не мав жодного наміру розлучатись з Олександрою Михайлівною й брати шлюб із Глібовою. Пристрасний запал з його боку був тільки плинним настроєм.

Щодо Леоніда Івановича Глібова, то коли родинні його взаємини з приходом третьої особи заплуталися і вузол треба було якось розв’язати, він пішов на компроміс. Глібов в усій цій історії поводився коректно й стримано. Як джентльмен. Без гістерики, лагідно, чемно.

Чи не є в родинному житті коректність єдиною основою родинного щастя?

Леонід Іванович знав легку примхливість своєї дружини й не надавав великого значення її захопленню.

Шукаючи виходу, він попереджав і застерігав свою дружину. Він висловив сумнів, чи буде Параска Федорівна щаслива, коли б вона наважилась порвати шлюб і змінити обставини. Він передбачав небезпечність розлуки. Поза сумнівом він недовіряв серйозності почуття Кулішевого і не сумнівався, що "сліпе й гаряче" кохання Кулішеве — то тільки хвилинний настрій. Та разом із тим він давав своїй дружині повну свободу вибирати й робити, що хоче й як хоче.

Наслідком сцени було те, що Параска Федорівна одержала від Леоніда Івановича повну волю. Вона вільна робити, що хоче й як хоче. Леонід Іванович нічого не заперечував і нічого не забороняв. Він не заперечував проти її наміру їхати з Кулішем до Києва й Ніжина.

Отже, Куліш міг уважати, що він досяг того ідеалу бути "третім" в родині, що з такою підкресленістю він проповідував у своїх листах до Милорадовичівни та Рентель.

Куліш був надзвичайно задоволений, що через шляхетність Леоніда Івановича він виплутався з усієї історії гаразд. Справа могла обернутися зовсім інакше, коли б Леонід Іванович уперся, а пані Параска рішуче сказала так.

Куліш не може сховати свого задоволення:

— Тільки людина, що перегоріла, як я, в огні пристрастей, і до того людина чесна, може не захоплюватись до безглуздостей, що ведуть за собою даремні жалі, — писав Куліш у листі до Каменецького.

— Романи мої, — каже Куліш, — загрожують мені новими нещастями. Але, — пише він, — доля береже мене до цього часу чудесним способом. До цього часу я не зробив ані кроку, за який міг би гірко каятись. Думка в мене стоїть на сторожі почуття, а тому я не поринаю в "преисподнюю любви". Разів два я ледве-ледве не наробив дурниць, та саме — іменно доля врятувала мене. Тепер я обережніший.

Кулішеві бракувало чутливости й делікатности. Він мав повну рацію, коли казав про себе:

— Я не знаю межі, що відокремлює егоїзм від великодухости.

Прояв одвертого егоїзму він здібний був прийняти за прояв щирої й глибокої великодухости. Упевнений у високій моральності своїх вчинків, він зовсім не помічає свого цинізму. Він губить межі, що відокремлюють щирість від цинізму. Треба бути остаточно зі шаною [Так в оригіналі. — Прим. верстальника] натурою, морально деморалізованою людиною, щоб проповідувати ту егоцентричну безпринципну принциповість, що її прокламує Куліш.

Куліш завжди Куліш, — він завжди безтактний. Хто дав йому право в усій цій "адюльтерній" чи "напівадюльтерній" історії після тяжкої сцени між ним, чоловіком і чужою жінкою звертатись до чоловіка з такими фразами:

— Я приходжу в жах од власної "предприимчивости" і смотрю на Вас як на благодійного генія мого життя. Будьте ж завжди самим собою. Ніколи й ні для чого не змінюйте таких чудесних поривів серця, що Ви, може, проти власної волі, висловили своїй дружині перед розлукою. Я не все пишу, що тепер здіймається з дна моєї душі: я боюсь надто яскраво освітлити справжні пружини всієї цієї історії. Досвіди життя навчили мене "вонзать" душевний погляд в чужу душу глибше від того, що в ній грає на поверхні. Але краще таїти про себе похмурі одкриття, що нас карано за невтомну згагу дошукатись голої істини.

Так писав Куліш у листі до Леоніда Івановича! Вдячність є вдячність, але вона аж надто цинічна в даному випадкові.

Чи, може, справді Куліш так глибоко впевнив себе в своїй пророцькій добірності, в штірнеріянському "все дозволено", в своїй високій прометеїстичній надморальності, що навіть після паскудненької переляканости, коли після всього, нашкодивши й наблудивши, нарешті трохи заспокоївся, він не може бути іншим, як тільки Прометеєм та Ісаїєю?!..

Прометеїстичне хлестаковство — це друга натура в Куліша. Те, що не раз багатьох обурювало в Гоголі, те саме дивує нас і в Куліші. Зовнішній прокламативний моралізм і поруч того личина, маска. Пишновеличний, гордий, самовпевнений, хлопаючи по плечу Глібова, Куліш пише до нього листа зайвого, непотрібного й недоречного, де з піднесенням великодушної егоїстичности аналізує поводження Леоніда Івановича.

— З нас трьох, Ви, Леоніде Івановичу, поводились краще від усіх, коли тільки правдиві побоювання Ваші, що Параска Федорівна не буде щасливіша, змінивши обставини й місце свого перебування. Я діяв, розуміється, шляхетно, але на удачу. Вона хиталась між двома крайностями, і це цілком зрозуміло для мене. Ви одні, знавши її здавна, робили, як слід робити шляхетній людині, тобто давали особі свободу і в той же час застерігали її від небезпеки, що полягає в ній самій. Може, Ви врятували всіх нас від багатьох великих страждань, примусивши постраждати кожного потроху.

Оскільки тактовно було писати до Леоніда Івановича такого листа, оскільки чемно й чутливо було обмірковувати в листі до нього його поведінку, на це питання міг би відповісти тільки сам Куліш.

Після того, як справу було налагоджено і Куліш почував себе цілком певним, що події не обернуться проти нього, він робить найсміливіші жести:

— Так!.. Поміркованою прихильністю з боку Параски Федорівни я б не задовольнився; тільки повна самопожертва була б для мене відрадна в житті.

Леонід Іванович поводився в усій історії надзвичайно стримано, лагідно, прихильно. Він не образив Куліша. Отже, для Куліша цього було досить, щоб він почав був нав’язуватися до нього з дружбою, дарма що це для Глібова повинно було здатись занадто прикре.

У Герберта Велза є надзвичайно цікавий твір, з тонкою іронічною пародійністю писаний, де він змальовує "янгола", що опинився раптом на землі, в звичайній буржуазній "котеджній" обстанові. "Янгол" зберігає на землі всі погляди, думки, манери, звички, засвоєні в "янгольському світі", які в цьому людському світі викликають безліч непорозумінь, прикростей, безглуздостей і нетактовностей. Використовуючи традиційний спосіб "переключення" гіпотетичного світу ідеальних

янгольських істот у план буржуазних понять і поглядів, — Велз досягав надзвичайного пародійного ефекту.

Отже, й Куліш, може, він був і бездоганним пророком, але дуже мало чутливою людиною і зовсім не джентльменом. Йому бракувало банальности. Поза сумнівом, він трохи юрод, в ньому надто багато від Кирила Тура. Його поводження — то парада юродивих пародійностей.

Отже, Леоніду Івановичу Глібову він довіряє свої визнання з наївною безпосередністю, що зовсім чужа будь-чого людського.

— Такі люді, як я, — пише в тому-таки листі Куліш, — не можуть бути щасливі в іншому; вони повинні задовольнятись з власної душі. Я багато робив спроб — і жодна з них не вдалась. Остаточний висновок мій такий: чи в мене нема стільки життя, щоб цілком оволодіти чудесною душею жінки, чи я ніколи не зустрічав жінки такої піднесеної, щоб співчувала моїй душі в кращих її рухах.

Ці його визнання, як і взагалі ввесь лист Куліша до Глібова, бринять, як ляпас. Кожне слово його розсудливих міркувань і визнань сприймається як образа. А Куліш розмовляє ніби чужа людина про чуже й байдуже, стороннє; експериментатор, вчений дослідник, лікар, суддя, "янгол", "пророк", "юродивий".

"Спроба" — зазначає з приводу останнього наведеного в нас уривка Петро Чубський, — торкалася також і Параски Федорівни, жінки Леоніда Івановича, якому все, це й писалось, і від того ввесь тон листа набирає дивовижного, щоб не сказати — принаймні нетактовного характеру...

У нас і в Куліша різні мірки, різні погляди, різні оцінки. Куліш завсіди Куліш. Безпосередньо після рядків про марність усіх його любовних "спроб" він пише: "Прошу Вас, Леоніде Івановичу, не розлучайтесь зі мною на життєвій путі"... Прохає, звичайно, не для себе: "Може, Ви за

моєю співучастю зробите зайвий крок вперед в розвиткові Вашого таланту".

— Я, — пише Куліш далі, — бажав би перевести Вас на службу до Києва, де більше людей розумових і більше засобів для розумового розвитку. Чи згодні Ви будете, як я знайду Вам приймовне на перший раз місце? Відповідайте на ім’я Ів. Пилип. Хильчевського, старшого доглядача загальних квартир при 2-ій гімназії. Я проживу в Києві до Вашої відповіді.

Що це? Одвертий, голий, неприхований цинізм? Бажання піддобритись? Чи, може, схований намір улаштувати можливість зручніше стріватись з панею Параскою, не викликаючи зайвих розмов? Ні! Ні! Ні!.. Це Куліш, такий, як він єсть. Петро Чубський закидає Кулішеві тверезе резонерство, але, попри всю свою розсудливість, а може, й через цю саме розсудливість, Куліш надзвичайно безпосередній. Людина найщирішої безпосередности. Він нездібний стримувати добрих поривів своєї душі. Він дякує Глібову, що той урятував усіх їх від багатьох страждань, і схоплений почуттям вдячної доброзичливости, він хоче віддячити свого щирого й доброго приятеля. Не через інше що, як тільки через почуття щирої, глибокої приязні. Не всі ж такі добрі, лагідні, як він, Куліш: не людина, а янгол во плоті.

Єлей, миро, хліби, офіри, туркотіння голубів, тиха вечірня молитовність, аромати степових трав… Сріблясто-сиві струмки тиміяму здіймаються вгору і в непомітних коливаннях тихо тануть в ясній прозорості вечірнього неба. На душу лягла лагідна спокійна незворушна тиша небесних серафічних споглядань. Злий гомін життєвої борні зник, згас, розтав…

У душі його співають янголи, принаймні він сам запевняє про це.

…"Боятись" його щодо жінки — Глібову немає чого:

— Не бійтеся мене щодо Параски Федорівни. Вона задовольниться простою дружбою моєю, тому що такої любови, якої я прагну, вона не розуміє, да й я не здібний вірити в те, в чомузневірився раз.

Навіть і для неї він може бути корисним:

— Я люблю її настільки, щоб стежити з участю, що буде далі з цією зіпсованою дитиною і, на випадок потреби, зробити їй корисну послугу.

Але найкраща остання фраза в цьому листі до Глібова.

Куліш в Ніжині спинився в родині батьків Параски Федорівни і в листі до Леоніда Івановича приписує: "Скажіть панотцеві Федорові та Марії Павлівні, що я їх дуже полюбив, та і вся родина мила й добра. Я сам, — додає Куліш, — на Вашому місці одружився б у такій родині".

Навіть у цій своїй "мопасанівській" історії, смакуючи приємність легкого любовного успіху, Куліш зберігає позу пророка, людини "не од мира цього", що живе високими ідеалами. Отеє протиставлення високого себе й мізерної її, пані Параски, "зіпсованої дитини", Куліш зберігає і в цьому разі.

Вівши роман на очах у чоловіка з його дружиною, докрутившись до того, що жінка збиралася кидати чоловіка, він каже про перевиховання жінки, про свої високі ідеали. У листі до зрадженого чоловіка він зневажливо пише про його дружину як легковажну жінку, про її непевність, про брак у неї високих правил, про те, що вона не гідна його, Кулішевої ідеальної піднесености.

Куліш намагається впевнити Леоніда Івановича, що його дружина не варта Куліша…

— Вам краще знати, чи можна здійснити мої великодушні мрії щодо перевиховання жінки, уже сформованої під іншими впливами. Вам

краще знати, чи є в ній "жажда знань і праці", чи вона більше була б задоволена з безтурботного життя, чужого всяких суворих планів. Іноді я нудьгую, як людина, що опинилась на безлюдному острові; мені жалько моїх надій; але коли згадаю, на якій невизначеній основі я будував свої чарівні сподівання, то жахаюсь од власної вигадливости і дивлюсь на Вас як на благодійного генія мого життя…

Він дає доброзичливі поради Глібову. Він радить йому залишатись і надалі таким, який він був досі.

— Будьте завжди самим собою. Ніколи і ні для чого не змінюйте таких чудесних поривів серця, що Ви, може, проти власної волі, висловили своїй дружині перед розлукою…

Можна дивуватись, можна обурюватись з такої самовпевненості Куліша. В своїй гоноровитій піднесеності Куліш доходить до таких ступнів, коли з нього вже не можна навіть іронізувати!

Кінець кінцем, хто йому дав право копирсатись у душі Глібова, аналізувати його почуття, ставати в стороні і, як з найближчим і найінтимнішим приятелем, обмірковувати й оцінювати його поводження, дарма що, може, в даний час Глібов переживав найболючіші муки?

3

4 липня р. 1860 з Києва Куліш писав до Каменецького:

— Виїжджаю з Києва завтра сам, але, проїхавши 200 верст, матиму попутницю…

З приводу тодішнього свого життя писав:

— До вас доходитимуть безглуздії сплітки про мене. Вони доходять і до мене. Я сміюсь із них без будь-якої гіркости. Як мало люди здібні прозирати в істину навіть і тоді, коли перед ними не ховаєшся. Що простіше чинимо, то глибокодумніше вони здогадуються, в чім справа. Тут фантазія в різнокаліберних моїх суддів розігралася до того, що мене вважають за якогось урядового агента. Кому з них прийде в голову, що така людина, як я, шукає тихого притулку, як підстрелений птах? Мій веселий жвавий вигляд, сердешна радість, що визирають з моїх слів про різні різниці — зводять моїх спостерігачів з глузду, і вони не можуть розв’язати, який саме біс чи які біси сидять у цій людині. А в ній тихо співають янголи, але тільки нікому не переказує він, про що співають вони. Та й як перекажеш? І хто цього вартий?

У Києві Куліш прожив коло двох тижнів, а тоді 5 липня виїхав у Корсунь, де гостював у брата Тарасового Варфоломея Григоровича Шевченка.

— Тут мені добре, — писав Куліш Каменецькому 9 липня 1860 р. з Корсуня. — Купаюсь гарно в каскадах, і брат Шевченків дуже розумний і гарний чоловік.

Із Корсуня Куліш проїхав через Богуслав, зробив дві станції й спинився в Лисянці, де знайшов чудесний сад, річку, мінеральні джерела, незрівняну тишу, спокій, радісну самоту, в якій ще виразніше, ще принадніше здавалися згадки про кохання, про кохану жінку, про внутрішній інтимний зв’язок…

— Чудесний сад хороший не тільки річкою Тікичем, не тільки скелистими берегами, а й своєю пустинністю. Власники давно вже покинули його, і тільки рибалка та сторожа володіють ним.

— Вчора я купався, кидаючись зі скелі в трисаженну глибину. Потім пив чудесну воду з чудесної кам’яної криниці, потім слухав плюскіт мінеральних джерел, що линуть у скелисту й де-не-де огорнену

високими бур’янами річку. Дерева тихо шуміли. Здалеку гуркотів грім. Хмари велично насовувались і затемнювали водне дзеркало.

Куліш вирішив провести декілька днів в цій "картинній самоті".

Від управителя він одержав дозвіл оселитися в маленькому будинкові, подібному на хатину, коло якого була напівзруйнована будівля для мінеральних ванн, що в ній, як казали, по ночах несамовитствують чорти. У декількох кроках — станція і дорога через городи.

Куліш віддався всім насолодам буття: брав у будівлі ванну залізуватої або ж сірної води, або ж купався в річці.

— Тут же ловлять рибу, і я вибираю першу-ліпшу для юшки, що варить рибалка-дід у казанку.

Навколо — поля, усіяні копами й женцями. Земля була вогка від дощів, і дні минали урочисто — сонні, ясні й свіжі.

— Так де в чому щастить і нашому братові! — казав Куліш.

В цей час він одержав листи від Глібової, і ці листи від коханої жінки наповнили його радістю. Життя здавалося оновленим, солодким і бажаним.

— Як приємно, коли Вас люблять, — Боже, як це приємно. І пустиню заселено тоді розкішними мріями, і самота — зовсім не самота.

— Нещодавно, — пише Куліш у листі до Каменецького з Лисянки 16 липня 1860,— я одержав такі листи, що винагороджують за багато в минулому. Тепер тільки я починаю жити, і на це в мене найвідрадніші докази.

Роман із Глібовою після деяких початкових ускладнень, що розв’язалися на користь Кулішеві, був найвідрадніший з усіх. У романі з Милорадовичівною на перешкоді стояло дівоцтво Лесине. В романі з Марком Вовчком Куліша надто турбували ревнощі, й тільки в романі з панею Параскою, "зіпсованою дівчиною", що вміла задовольнятись з "безтурботного життя без суворих планів", він не тільки досяг "повного", як зазначає сам, "успіху", а й зазнав почуття оновленості, збудженості, життєвої ясности.

Проходили грози, гуркотів грім, перепадали дощі, над річкою в зелених берегах кучерявилася сріблясta пара, і в самоті лисянського парку Куліш заглиблювався в дрімотний плюскіт джерел.

Очищений в прозорості ясного почуття цей роман з Глібовою здавався таким чистим, таким романічним і надзвичайним.

— Але, — писав Куліш своєму довіреному Каменецькому, — не уявляйте якоїсь пошлої історії. Душа надто занята, надто багате відчувають обидві сторони.

Як гарно не було Кулішеві в Лисянці, він висидів тут не більше трьох діб і уже 22 липня 1860 був в Одесі, звідсіля збирався проїхати в Крим.

З Одеси Куліш писав Глібовій 26 липня 1860, розповідаючи про Одесу й своє одеське життя:

— Що таке Одеса? Одеса — море куряви, що не дає добрій людині вільно дивитись і дихати. Садів тут майже нема, а коли єсть, то наймізерніші. Зате морські купання незрівнянні. Повз берега побудовані на стовпах галерейки, де роздягаються, а з галерейок спущені східці в море. Дно морське таке пологе, що пройдеш сажнів десять і більше, аж поки води стане по шию. Вода теплувата, густа й прозора така, що на дні видко пісок і камінці. Дамські купальні — коло чоловічих. Їх закрито

від наших грішних поглядів; але дами своїми святими очесами можуть у щілини милуватись із наших фігур, скільки душа схоче.

— У бурхливу негоду хвилі підкидають купальників, ніби легке пір’я, і, коли не постерегтись, можуть ударити об дерево. Та тимчасом, яка втіха гойдатись на волі. З синьої морської далечіні біжать незліченні ряди хвиль з білими гребінцями на прозоро-зелених горбах своїх, і кожен ряд підхоплює Вас, заливаючи киплячою піною. Навколо все реве й плюскоче. Ударившись об високий бар’єр, хвилі розбиваються в цілу хмару білих бризок, що скачуть на трисаженну височінь на галерею. Сидіти й дивитись на пливців, що змагаються з хвилями, — справді цікаво.

— Море, як малюють його на малюнках, також мало подібне на справжнє море, як людина мовчазна на людину, що задушевно палко розмовляє. Авжеж що як задушевно, як палко розмовляє море своїми ревучими хвилями! Слухаєш і не наслухаєшся.

— Життя в Одесі мені подобається менше від київського і саме через те, що бракує свіжої багатої рослинности та ще надто багато прикрої вапняної куряви. Зате музику чуєш безнастанно в різних кутках міста. Одесу наповнено приїжджими торговими негоціантами, людьми різних націй. Ці пани звичайно люблять поїсти й розважитись. Вони підтримують в готелях порядний смак, вони сприяють музиці, й на них тримається тутешня італійська опера.

— Я був разів два в опері, а більшу частину часу нудьгував, бо дію опери звичайно пов’язано з музикою штучно, примушено. У Петербурзі мені доводилося проводжати дам у ложі з задніми кімнатками. Так я, було, беру з собою книжку й лягаю на софі в цій задній кімнатці. Звідтіля не видко сценічного, оперового псування, і музика давала мені, сама по собі, більше втіхи, як з’єднана з цією різнобарвною, блискучою, ляльковою комедією.

4

Повернувшись восени до Петербурга, Куліш одразу ввійшов у свою звичайну колію й віддався праці.

12 листопада 1860 він писав до Глібової:

— Ваш милий і дорогий лист застав мене за найважкішою працею. Я робив виписки з рукописів XVII століття, писаних тодішнім скорописом. Я захоплений цими рукописами так, що не хочу ні їсти, ні спати, ні з людьми говорити.

Задля рукописів він навіть залишається вдома і не йде на вечірку ("рукописи красномовніші від людей"), дарма що на цій вечірці Шевченко читатиме свої вірші. Згадавши про цей публічний виступ Тарасів, Куліш нотує:

— Для нас важливий факт, що українські поезії читатимуть перед столичною публікою. Ідея бере своє, рано чи пізно. Наша ідея ще в сповиточку, і навіть такі люди, як Ви, сумніваєтесь, щоб вона не загинула в пелюшках. Але з нас досить, що вона народилась і існує.

Наукові студії, свідомість, що українська ідея росте, приносять йому втіху; але він нездібний скинути з себе сумних осінніх настроїв. Його лист з 12/XI—1860 до Глібової пройнято осіннім елегійним почуттям:

— Я зовсім старий в душі своїй, і мені більше за все потрібна мовчазна самота, як тим запорожцям, що під кінець життя робилися пасічниками й умирали на самоті. Ви мене помолодили в Чернігові, але, коли я поринув у свою сферу, знов зробився таким, як був раніше. У Вас в Чернігові якось молодо живеться, але так не можна жити завжди.

Иные, хладные мечты,

Иные, строгие заботы

И в шуме света, и в тиши

Тревожат сон моей души.

Під час мандрівки я пережив багато, і тепер мені здається, що то був не я. Я повернувся старіший звичайного до Петербурга і сумніше, як будь-коли, дивлюсь я на життя.

Куліш згадує за осінь в Україні.

Повторюючи Пушкіна, він каже про свою любов до осени:

— Вітер шумить у Вас тепер так чарівно, а в нас і шуму вітру не чути за гуркотом їзди. Я дуже люблю осінній час в Україні, і що більша негода, то краще. Але приємно погуляти й на осінньому сонечку. Це все одно, як старі друзі згадують свою колишню веселу добу. Особливо приємно, коли теплий колорит сонячний засяє на рідких почервонілих листях. Згадайте за мене, коли це побачите. Та ще, щоб листя було вогке й блищало, тремтячи на сонці.

— Так, — закінчує Куліш свого листа, — так оживлене серце хоробливо тремтить в теплому світлі кохання, що його осяяло.

Цим порівнянням Куліш визначає ліричний тон своєї любови до Глібової. Його кохання — осіннє почуття, останнє тепло, останній промінь сяйва. На його коханні лежить прикмета вмирання. Чи не тому воно таке принадне й втішне?

Праця, історичні наукові студії, творчість — тут знаходить Куліш спокій і задоволення своїх прагнень, тут насичується згага життя, відроджується його молодість. Він щасливий.

Щастя в знанні. Знати — ось щастя.

В одному з листів своїх року 1860 Куліш пише:

— Знать — це єдина втіха без отрути. Ось воно — щастя. Кращого нема на світі. — Знати, знати й знати — ось що може наповнити душу, w której bóstwo żyć nie chce, a ludzie nie śmieją.

Отже, на питання, що таке щастя, Куліш відповідає, як "просвітник", який вірить у міць думки, що керує всесвітом. Щастя в пізнанні…

— Я хапаюсь за напружену працю, як за дошку, що залишилась після катастрофи з кораблем. Моє життя давно зіпсовано, і нема як його полагодити.

Погасший пепел уж не вспыхнет,

Я все грущу; но слез уж нет,

И скоро, скоро бури след

В душе моей совсем утихнет.

У цих осінніх листах року 1860 до Глібової, осінньо-інтимних, простих і щирих, — оскільки Куліш умів бути щирим, — якнайкраще відбивався Кулішів погляд на любов, життя й щастя.

Кінчаючи листа з 12 листопада, Куліш нотує:

— Обіймаю Вас і міцно цілую. Любіть мене, скільки я цього вартий. Я не вартий великої любови: я надто розкидаюсь в усі боки. Тепер я закоханий всією душею в XVII вік. Що ж за рація в цьому для дружнього серця?

Листи до Глібової, може, найінтересніші з усього "романічного" листування Кулішевого. Вони простіші, вони найменше риторичні, до того ж у них Куліш намагається з’ясувати дуже цікаве питання про взаємини між почуттям кохання і творчими прагненнями.

Коли тільки пізнання може сповнити людину, коли для кохання не залишається єдиної зосередженості і заперечена одкидається думка про "велику любов", одкидається думка, що кохання може замінити для людини все в світі, то чи не краще зовсім заперечити кохання? Бо — справді, що ж у такому разі залишається для дружнього серця?

Одкиньмо думку про Кулішеву позу, і тоді в листах до Глібової ми знайдемо гіркі визнання. Куліш визнає, що він не вартий великого кохання, бо почуття любови він зраджує задля творчих прагнень. Творчість для нього вища від кохання.

Кохання до коханої жінки він поєднує з творчою закоханістю в XVII вік. "А там захочеться XIV віку, а там кину все й помандрую межи люди, вивчаючи їх, як ботанік рослини". І що ж для дружньої душі? Нічого!.. Відданий творчості, він нездібний віддатись коханій жінці. Я не вартий великого кохання".

Можна іронізувати з невдалого донжуанства Кулішевого, можна обурюватись з його безтактовної любовної нездарности, — але що винен він у своїх заплутаних неполагодженостях незваженого життя?

— Одна відрада, — каже Куліш, — що всьому цьому буде колись кінець і що моє серце перестане нарешті відчувати. Ах, коли б Ви знали, які страждання переживає це, здавалось би, "легкое, ветреное сердце"[44].

— Щастя нема: є тільки захоплення. І розуміється, за це треба дякувати Богові. Коли б не це — залишилось би тільки даремно гинути. Я з життям у великому розладі. Куди не зверну погляд — усе не по мені.

Це моє нещастя, що від життя вимагаю багато того, чого в ньому нема або ж є надто мало. Усе це жене мене в мій куток і садовить за безперервну працю. Тільки тут я досягаю того, чого прагну в житті, тобто істини й красоти.

Дні йшли, як і раніше. Куліш працював, робив виписки з рукописів, нагромаджував матеріали.

— Нагромаджую матеріали, — писав Куліш Глібовій 23 грудня р. 1860. — Коли б ще звільнитись мені від мого серця, тоді б справа моя пішла б певніше. Але без серця небагато зробиш і в історії, і тут треба "мыслить и страдать" — інакше все буде холод і смерть.

Отже, творити — зраджувати життя серця, але не жити серцем — загубити творчі здібності. Куліш свідомий еротичних підвалин творчости.

— Жити стає для мене все гірше й гірше; я охолов до всіх принад життя і в усьому бачу кінець або ж зворітний бік. Сумно. Тільки й втіхи — зробити щось для пам’яті про себе. Цього дуже хочеться.

І коли до Параски Федорівни дійшли чутки про Кулішеві залицяння та про пані М. (Марка Вовчка), Куліш відповів, сміючись із того:

— Пані М. (я тільки одну пані й знаю, прізвище якої починається з М.) два роки вже нема в Петербурзі.

— Що ж до Вашого запитання "про волокитство", то я бажав би, щоб якийсь дух показував Вам щодня кількість мною прочитаного, писаного, редагованого, коректованого; тоді б думка про залицяння здалась Вам такою ж смішною, як коли б стосувалось до коня, що пробігає разів п’ять на день від станції до станції. Коли ж тут залицятись? (16 березня 1861. СПб.)

Його любов не "волокитство", його Афродіта не Афродіта пандемос, а Афродіта уранія, — небесне кохання.

І в дальшій частині свого листа Куліш розвиває теорію Sehnsucht-а, романтичного прагнення до ідеалу, нудьги за недосяжним, ероса, що змагається високих творчих досягнень.

— Проте, — пише Куліш, — я завжди залицяюсь до однієї особи, і ця особа — мій ідеал. Оце вже вірна прихильність! Як не мало відповідає моє життя цьому ідеалові, а все не можу розчаруватись в ідеалі і рідко, рідко не почуваю себе закоханим.

Еротичний пафос творчого Sehnsucht-а — ось джерело й природа його нудьги.

— Сама нудьга моя стосується до нього: вічно змагаюсь спрагнілою душею свого ідеалу, і коли його зраджу, не вважайте мене за живого. Чи знаєте: мені все хочеться заспокоїтись, щоб почати писати щось дуже гарне й тим самим бути щасливим, та ніяк не можу. Кожен день приносить нову тривогу й піклування, і сили витрачаються на такі речі, що їх робити тільки чорноробам. Засинаю з думкою, що завтра рано я буду ввесь на лице, тобто не стурбований, не стомлений, не піклуючись ні про що — коли б не так! Можете ворочати млинарські каміння замість машини, й ворочаєш до ночі, тому що змінити нема кому. Отже, веду чудне життя, неначе віл, якого завжди поганяють.

Тягар роботи наліг на Куліша в своїй щоденній метушні, але чи слід скаржитись?

У світлі цих настроїв і треба розглядати ставлення Кулішеве до Глібової і те, що він написав у листі до неї з 25 лютого 1861 року. Вагаючись між коханням і творчими прагненнями, він віддасть перевагу останнім. Жінка й любов до жінки грає в його житті відносну роль, роль умовного "остільки — оскільки".

Він хотів би жити аскетичним здержуванням, пафосом праці, коли б це було можна, коли б пристрасна натура не проривала його спокою, але коли приходила пристрасть кохання, почуття пристрасти приходило вже в утомі й через утому, через виснаженість, нудьгу, байдужість, через бажання спокою й спочинку. І, віддаючись коханню, він відчував це віддання, як зраду. Щоб творити, він офірував коханням. Звідсіля та здержаність, примушеність, вгамованість почуття, та ніяковість, незграбність любовної патетики, що примушує говорити про любовну нездарність Кулішеву.

Роман із Глібовою був світлий, ясний, радісний і безтурботний. Куліш мав повний успіх, він кохав, його кохали, але ж Куліш не володів щасливою здібністю відокремлювати години спочинку й праці, кохання й творчости.

Кохання проходило в утомній нудьзі, в нервовій напруженості, в нападах хандри.

Отже, коли читаєш лютневого листа р. 1861 Куліша до Глібової, листа, писаного після сварки з Білозерським, після розходження з редакцією "Основи", коли Куліш "ледве-ледве не залишився з нулем у кишені", то розумієш, що в Куліша справді для кохання не залишалося палання, бадьорости, свіжости.

Після "тягостных месяцев усиленных забот и неизвестности", "опрозаїчившись", Куліш загубив смак до радощів життя.

— Усе ніжне, усе тепле в моїй душі поступилось місцем перед холодними життєвими розрахунками й міркуваннями. Серцем я жив мало; жив нижчими здібностями моєї душі. Ось чому Ви помічаєте в моїх листах спокійне, розсудливе ставлення до всіх інтересів життя і в тім числі і до дружби з Вами.

Він так стомився, усе так йому остогидло, так обридло, усе для нього так вицвіло й обезбарвилось, що він і почуття свої оцінює в цій ницій своїй нерадісності. Тепер, у похмурній нудьзі, виснажений і перевтомлений, він ладен заперечувати кохання й оцінювати свої взаємини з Глібовою тільки як дружбу.

— Моя любов до Вас, — пише Куліш до Глібової в тому-таки листі, — зів’яла, не розцвітши. Один лист із моїх чернігівських листів свідчить Вам, як гаряче й сліпо вона починалась. Різні відомі Вам події перешкоджали їй до тих пір, поки призвели мою душу до того стану, що висловлено в першому листі після нашої розлуки. У Києві Ви знайшли тільки дружбу, що незмінно тяглась і тягтиметься вічно. Ви самі писали одному приятелеві, що за мою просту дружбу можна віддати все і ніколи не каятись, але Ви нічого не дали, окрім теплого поцілунку, і добре зробили: Ви показали, що були розумніші за мене, который буває мудрим тільки по шкоді і здібний збожеволіти, як прапорщик.

5

Ще в грудні Куліш мав певний намір приїхати до Чернігова і в листі з 23 грудня 1860 р. писав до Глібової:

— Ви питаєте, чи приїду я в Чернігів? Неодмінно приїду. А коли? На це питання боюсь відповідати, щоб не збрехати. Недавно мене мучило несамовите бажання зробити тисяч три верст у санях, щоб спочити й посвіжішати. Я хотів проїхати білоруським трактом на Чернігів, на Полтаву, на Харків, на Москву і за місяць повернутись до Петербурга, та чую, що в Україні нема жодної дороги. А в Росії жахливі вибої, від яких мене нудить. Отже, я обмежився однією мрією, а то побачили б Ви мою шапку — чудесна шапка. Ніякий мороз у ній не страшний…

Обіцяючи приїхати до Чернігова в травні, Куліш додає:

— Ви побачите, що моя дружба краще іншого кохання, самого палкого.

— Навесні я буду в Україні і в Чернігові. Мені хочеться бачити й чути Вас. Але вже я не буду такий веселий, як був тоді. Та й суму теж не буде, а так — як треба доброму чоловікові. Молодість моя зникла. Ви бачили останній її відблиск.

Та це був настрій на мить; його намір поїхати до Чернігова — хвилинне бажання.

Кохання для Куліша завжди було "другосортним почуттям", почуттям "другого плану", і, кінець кінцем, у травні він поїхав не до Чернігова, а вкупі з Костомаровим рушив за кордон; via — Берлін, Нюренберг, Швейцарія, Італія, Генуя, Ніцца, Мілан, Балкани, Туреччина та Дунай.

Подорож свою до Чернігова Куліш відіслав на осінь.

— Мені, — писав Куліш Глібовій, — боляче, що я знищив Ваші сподіванки; тільки даремно Ви гадаєте, що Вам було б багато веселіше від мого приїзду. Нема в мене головного: задоволення з життя, а без цього, що всі розмови й прогулянки?.. Та й жалько було б Вам на мене дивиться, що мені вічно нудно і часто сам я не знаю, через що.

Закордонній мандрівці він віддавав перевагу перед коханням. Кохання було для нього почуттям умовним і обумовленим, і він не визнавав безумовности кохання. Отже, це й треба мати на увазі — "умовність" кохання Кулішевого, — коли ми говоримо про любовну його бездарність.

— Мені зовсім треба переродитись, — каже про себе Куліш у листі з 15/28 травня 1861 р. з Берліна. — Одно слово, я хорий, і мені треба лікуватись чужими мовами, чужими звичаями, чужою історією. За

кордоном я почув себе, ніби я втік на Батьківщину з чужої країни. Після купання в морі я видужаю остаточно.

І справді, Куліш за кордоном спочив і заспокоївся. Його лист із Мілана з 2 червня н. ст. 1861 — ясний, збуджений, веселий.

Хаос минулих днів, які в щоденній метушливій мінливості приносили щодня нові почуття й нові враження, нагромаджуючи одне на одне, тепер кристалізується в творчих чітких оформленнях, перетворюється в споглядальну цілість.

— Я задоволений, — пише Куліш до Глібової, — зі своєї мандрівки і більш за все тому, що вона робить для мене ясним моє попереднє життя. Я звичайно не встигаю пережовувати того, що потрапляє мені в душу, і тепер завжди одригаю жуйку: грубий, але вірний вислів. Я багато заборгував сам собі в розумовій роботі. Багато так ще й залишається необміркованим у мені, як нагромаджено плином життя, а це не гаразд: треба вести внутрішнє своє господарство доладу, щоб не опинятися в хаотичному стані.

Із захопленням, що вимагає повної безпосередности, заглиблений у світ художніх вражень, ніби в чарівну музику, він споглядав Германію, Швейцарію, Італію так, ніби досі він їх ніколи не бачив або ж бачив, та не розумів.

Він у захопленні од Мілана, од Міланського собору, од італійської природи, од повітря, що є найвитонченішою принадою країни, од соборів, що їх рослинна піснеподібність робить їх повітряною приналежністю неба.

— Природа, Боже, яка тут природа! Голова запаморочується — такі чудеса. Чи знаєте ви вірш Пушкіна (певне, не знаєте):

Приближьте хоть гроб мой к Италии прекрасной.

Але над усім панує згадка про вроду обличчя Глібової. Жодного обличчя італійки не знайшов Куліш, щоб була вона вродливіша за неї.

Куліш із Костомаровим приїхали до Мілана в день урочистого святкування визволення й з’єднання Італії; усі вулиці сяяли прапорами, з вікон віяли різнобарвні тканини.

— В Міланському соборі слухали ми пишновеличну літургію з двома органами і півчою, кращою в світі. Ми бачили десять тисяч народу, що зібрався в церкві. Багато приємних облич, але ж жодної красуні: це дивно! Жодного обличчя такого, яким Бог обдарував Вас — жалько тільки, що Ви не знаєте ціни цьому дару.

В Ніцці, а потім у Відині (Туреччина) Куліш одержав листи від Параски Федорівни.

Вона нарікала й скаржилась. Вона була незадоволена з того, що Куліш не приїхав до Чернігова, а поїхав за кордон, і закидала йому, що він "піддурив" її. Отже, в листі, заадресованому в Відин, вона вилила на Куліша цілу низку ревнивих обвинувачень, почавши з того, що він, мовляв, сховав од неї свої любовні зв’язки. Треба припустити, що до Глібової дійшли відомості про Ганну Рентель. Закидала вона йому також і велике його самолюбство, і непевність його почуття до неї, і невиразність його прагнень. Вона скаржилась і нарікала; з жіночою наївною простодушністю вона ставила перед ним запитання руба: кого він кохає й кого він має намір покохати.

Бідна ревнива жінка, що покохала таку неврівноважену, вередливу, несталу людину, як Куліш.

Куліш виправдувався. Та чого варті будь-які, бодай навіть найкращі й найрозумніші виправдання? В обвинуваченнях завжди є патетичність, і тому вони щось важать. Виправдання ж, навпаки, в більшості бувають ніякові, пустопорожні, стурбовані й нікчемні.

Кулішеві залишилося тільки натякати й плутатись, щоб пояснити, чому він поїхав не до Чернігова, а за кордон. Він виправдується, посилаючись, що в Україні йому довелось би зустрітись із різними дурнями й пошляками, які звикли совати ніс не в своє діло й отруїли б йому приємність перебування в Україні.

— Ви, — звертається Куліш до Глібової, — повинні були б самі порадити мені, щоб я тікав з моєї безглуздої Батьківщини, жертвуючи приємністю побачення задля того, щоб зберегти мій душевний спокій! Я сам пожертвував багато, відклавши мій приїзд в Україну. Досить хіба й того, що довго не почув від Вас дорогих для мене згуків про зелене жито. Та коли б я приїхав, як гадалось, то здумайте гарненько, як не відповідали б мої справжні враження тим потрібним для мене враженням, що я їх повинен був би переживати на кожному кроці.

Пояснення тут такі розпливчасті, що інтимний бік цих слів міг бути, може, зрозумілий тільки для Глібової.

Жалюгідні й ті виправдання, що з ними Куліш звертається до Глібової на відповідь за її ревниві закиди.

— Яке помилкове розуміння і наших з Вами взаємин, і моїх взаємин до людей взагалі. Ви кажете, що я сховав те-то й те-то. Та так я сховав од Вас тисячу речей. Хіба можна людині все буття своє перевести в листи? Найдокладнішим листом небагато висловиш, а то більше короткою звісткою.

— Сенс мого перебування в Макарівці можна висловити тільки сукупністю ідей та обставин. Коли б навіть я сховав од Вас будь-що подібне в тому значенні, яке Ви надаєте цьому слову, то здумайте, чи добре вимагати одвертости, не викликавши бажання бути одвертим.

Абстрактність першої частини компенсує уїдливість другої, що могла навіть зачепити адресатку. Але поза уїдливістю Кулішеве виправдання залишається цілком беззмістовним і безпредметним…

Замість простої відповіді на просте питання й виразне обвинувачення Куліш ухилявся в фікції уявлених абстракцій, хоча на його відповіді є й присмак легкої іронії.

Єдине, в чому мав рацію Куліш, — де, коли він у відповідь на закиди, аргументував дожіночої чутливости. Тут він намацував певний ґрунт, але він сам щонайменше будь-коли вважав на чутливість і покладався на неї. Згадаймо його взаємини з Милорадовичівною й його листи до неї: там є все — і модне штірнеріянське перетворення байронічного прометеїзму, і гіркі жалі, і скорботний сум, і патетика національного месіанізму — і водночас повна неуважність до жіночого серця.

Справляє враження й останній абзац відповіді: перед Глібовою Куліш становить виразні вимоги. Вони категоричні. Вони ясні й прості. Куліш писав:

— Як грубо Ви розумієте мене, коли могли написати слова "но Ваше велике самолюбство"… Я гадав, що жіночий розум ясніший від чоловічого через причетність жіночого серця — і тут помилився. Ви питаєте: кого я люблю? Та кого ж мені любити, скажіть? Я вже писав, що люблю свій ідеал істини, добра й красоти, і тому, що всього цього єсть потроху в людях, то я й люблю потроху багатьох, особливо тих, кого менше знаю. Але кого я маю намір покохати? Це питання для мене надто мудре. Проте відповідаю: я маю намір покохати, тобто покохав би жінку, котра в усьому, що я роблю, бачила людське, а не тваринне прагнення, котра була б певна, що я нездібний ні на що пошле, і котра поважала б свободу взаємин так, як я її поважаю.

Із Туреччини, з Дунаю Куліш повернувся до Одеси і звідтіля 29 липня 1861 р. написав листа до Глібової. Цей лист — типовий для Куліша лист хитань і сумнівів: їхати чи не їхати, стріватись чи не стріватись, продовжувати кохання чи обірвати і, обірвавши, віддатись у хуторному затишку літературній праці?

Якоюсь виснаженою втомою віє від цього Кулішевого листа. Радісної збудженості вистачило в нього тільки на якийсь місяць минулого року, а тепер "догорели огни, облетели цветы". Кулішеві хотілося б поїхати до Чернігова, але йому над міру важко зустрічатись із людьми.

— Я зовсім не придатний для суспільного життя! — пише Куліш у своєму одеському листі до Глібової з 29 липня 1861.

Він не їде до Чернігова, не хоче їхати, мовляв, через те саме, що люди його стомлюють, дратують, що вони огидні для нього і він для них.

У листі року 1861 Куліш повторює те, що писав ще в 40-ві роки в своєму "Щоденнику". Згадавши якось про пораду Плетньова, щоб не товаришував з нерівнею, Куліш приймає цю пораду як "идею, важную для всякого молодого таланта" і кидає слідом таку увагу:

— В самом деле, что меня воспитало лучше других, если не то, что я всегда чуждался своих товарищей.

"Характерна, — нотує С. Єфремов, — вже й ця певність Кулішева, що він "лучше других", але надто цікава нам ота думка про доброчинний вплив одчуження од товаришів, од товариства взагалі. Це зовсім не дрібниця, оця по дорозі й ніби випадково кинута увага. Ні, це те насіння, може, мале й непомітне, на зразок гірчичного зерна євангельського, з якого виросло, проте, величезне дерево. Вся причина в тому, що антигромадською людиною Куліш був із самого початку своєї громадської діяльности, і ця антигромадськість так промовисто

проскочила в цитованому допіру вихвалянні принципіального відчуження від людей"[45].

Ця антигромадськість, це відчуження стає лейтмотивом Кулішевого листа до Глібової. Оцією самотньою відокремленістю своєю, відлюдкуватістю вдачі Куліш аргументує відмовлення їхати до Чернігова.

Куліш писав:

— Дуже хотілося б побачитись з Вами, але, як згадаю, що для цього повинен опинитись у кублі шиплячих гадюк, то й серце холоне. Чи не краще продовжувати розпочаті твори? За кордоном я багато читав, бачив і думав. Тепер хочеться писать. Навіщо себе мучити, коли так легко забути про всіх своїх клеветників і всією душею віддатись своєму ділу. Я не можу не почувати, яка атмосфера оточує мене, і це отруїть для мене всі втіхи, що випадково припадуть на мою долю.

— Життя, — пише далі Куліш у тому ж таки листі, — й без того коротке. Навіщо ж псувати його прикростями, яких можна уникнути. Та й що я привезу Вам, окрім серця, що нудьгує? Навіщо нам бачитись? Яку радість я винесу з побачення? Наперед знаю, що внаслідок лишиться один сум. Чи не краще жити в тому світі, куди не мають приступу люди з прокаженими язиками? Уже від одного цього листа мені стає боляче. Що ж було б, коли б я поїхав у Чернігів? Може, я зречусь взагалі України.

Отже, проголошується зречення людей, коханої жінки, України. Куліш стверджує свою ізольованість, свою відокремленість. Він не може перемогти свого нахилу тікати від людей.

"Цією рисою (відчуженість від людей) зручно пояснити всі помилки й непевні вчинки Кулішеві, починаючи з його особистих стосунків до людей-приятелів, як Шевченко, Костомаров і інші, та людей коханих, як Марко Вовчок, і кінчаючи актами громадської ваги — отією службою в

Польщі на обрусительній роботі, перекінчицтвом, суцільною апостазією, борсанням у непримиренних суперечностях, вічною позицією між Сціллою й Харібдою, що отруїла йому життя й зробила з його, кінець кінцем, мученика, а разом і цілком антигромадську людину"[46].

Куліш рвав із Глібовою через інстинктивне відчуження від людей, через відлюдкуватість своєї вдачі[47].

І в тому ж листі з 29/IV Куліш писав Глібовій:

— Не нарікайте на мене. Мені так краще [не їхати]. Навіщо ж, задля уявлених радощів (насправді їх зовсім нема) пускаться на безсумнівні важкі страждання? Вам буде боляче читати цього листа, але коли б я приїхав, то бачити мене було б ще болючіше. Я зовсім не гідний для громадського життя. Мені залишається тільки самота й праця.

— Коли я й поїду куди, то хіба в такі місця, де мене зовсім не знають, і то лише на те, щоб бачити смиренну природу українську і стріватись із різними простонародними особами; але певніше, що я віддамся уперто праці місяців на два й поїду в Петербург для інших праць. Пишіть до мене прямо на моє ім’я в Полтаву, і тільки. Ваше становище мене цікавить. Сумно, а хочеться знати й найсумніше.

Справді, чи варто нервуватись, турбуватись, коли кохання надто ілюзорне почуття, коли радість кохання є тільки уявлена радість — та чи й є вона взагалі?

7

Роман із Глібовою кінчався. З року 1862 ми маємо тільки два листи: з 6 березня та 6 квітня.

Відчуженість від людей відіграла тут головну роль. Праці й творчості віддано перевагу над коханням, обов’язкові й примусові над особистим почуттям.

— Спасибі, — писав Куліш до Глібової 6 березня р. 1862, — що готові бути й далеким моїм другом, коли не можна бути близьким, бо й справді не можна. Цю істину Ви довели на станції за Ніжином. Ви слухались доброго почуття, забувши про всі мрії, основані на одній згазі якогось невизначеного щастя. Лист Ваш для мене дорогий, але він більше стосується до Вас, ніж до мене. Уява Ваша зберігає який-небудь щасливий момент і поширює його на все моє життя, а життя моє найсуворіше, далеке від того, чим Ви його уявляєте. Уже давно нема в мене тих очей, що уявляються Вам за згадкою чимсь особливим.

— Я міг, — пише Куліш далі, — подивитись на Вас молодим, мрійним поглядом. Але з того часу прожив я сто років, і все передо мною затьмарилося, все, про що в захопленні мріє молодість. Шукаю одного: спокою для своїх праць.

Отже, роман із Глібовою — то справді був для Куліша в його житті останній промінь, останнє почуття.

У червні року 1860 Куліш із Глібовою прожили разом декілька щасливих і безтурботних місяців. Куліш почув себе щасливим коханцем.

— Ще раз і вже в останній раз.

Але це був тільки один момент, і Куліш із гірким сумом впевняє кохану жінку, що вона помиляється, коли хвилинне щастя вона поширює на все життя його. Глібова помилялась. Куліш мав рацію: життя його було суворе, віддане творчій мрії: себе ствердити в відродженій нації, в визволеному народі українському.

Як не дивно, але Куліш, людина упертої зосередженості, егоцентричної самоскерованости, винятковий егоїст, людина виразних антигромадських тенденцій, самолюбний, гоноровитий, мстивий, в якого скрізь і завжди випинається оте безмірне "я", викохане холодною вдачею та егоцентричною натурою на ґрунті доморобного аристократизму, — він особистим життям не жив. Особисте життя своє він приніс в офіру праці, творчій мрії, служінню громаді.

Обов’язок перед суспільством, служба громаді — найвище в світі… Жінку він зраджує задля обов’язку перед суспільством.

Хутірський затишок, самотня пасіка, десь у глухому гаю або ж степовому безлюдді, бджоли, вулики, курінь і він сам — ось його теперішній життєвий ідеал.

— Хто мене розуміє й кохає — а таких майже нема, — той повинен довідуватись про мене, як про старого пасічника, що охолов до хвилювання родинних інтересів і тільки святами одвідує майже чужих для нього родичів, за браком кращих друзів — довідуватись і тільки. "Ще старий жив. Топчеться собі по пасіці; не займайте його, нехай доживає віку та Божу бджолу розводить".

— Так і про мене, — додає з легким меланхолійним сумом Куліш, — кожна добра душа повинна казати: але таких душ я знаю надто мало. Моє життя повинно бути присвячено спокійним працям, що відповідають завданню, яке я сам поставив перед собою. Я повинен відокремлюватись од кожного гуртка, де надто галасують, од кожної зустрічі, з якою зв’язані важкі враження. Так я і роблю. Хто до мене близький, тих я не відштовхую від себе, але даю собі право піти від них геть, коли мені здумається, в кожну хвилину і навіть, бувши в їх товаристві, відмежовувати себе мовчанкою, як глухою стіною.

— Самотній працівник, — як казав про себе Куліш.

Самоту й працю, парнаську замкненість у вежі зі слонової кости проповідує для себе Куліш: глуху замкненість, чернече "отшельничество", аскетичну келійність, куткову відгородженість.

Це він і такий він… Глібова глибоко помилилась, коли вона його уявляла іншим.

— Чи того Ви в мені шукали? — запитує її Куліш. — Усе життя складається з помилок і захоплення примарами. Я, — стверджує Куліш про себе, — користаюсь знанням життя настільки, щоб не віддаватись мріям про щастя поза самим собою.

— Добре розуміти речі, чесно почувати й бажати людям користи, нічого від них за те не вимагаючи, — ось єдине щастя. Усе інше на мить, а після солодкої миті — душевна порожнеча й нудьга! — таке Кулішеве credo.

З байдужістю, за якою почувається надмірна втома від життя, він каже:

— Усі місцевості для мене майже рівні, де єсть дерева; усі люди майже однакові, де є затишна кімната.

І Куліш кінчає цього листа з 6 березня року 1862 припискою:

— Пробуду тут [тобто в Петербурзі] ще до травня, а на початку травня гадаю поїхати в Полтаву… Не забувайте за мене; пишіть до мене. Залишіться назавжди моїм другом, незважаючи на час і просторінь. Щодо мене, то я через свою натуру не можу бути до Вас іншим, як я був досі. Що мене утримувало від подорожі до Чернігова, то й утримує. Небажання зустрічатись із людьми, які в вічі одні, а за очі інші. Таких людей багато і в Полтаві; але там у мене є притулок ні для кого не приступний. Там у мене книжки й папери; там я можу спокійно працювати й дихати прохолодою дерев. При тому ж у Полтаві

національний елемент процвітає. Любов’ю до рідної мови Полтава супроти Чернігова — Атени. Словом, окрім Полтави, нема куди мені їхати для спокійної праці, а для мене треба бути якомога спокійним при літературних вправах.

З 6 квітня р. 1862 маємо останнього листа до Глібової. Тематика цього листа — звичайна: отеє хитання між творчістю й коханням, що є таке типове для Куліша.

Куліш писав:

— Нічого не може бути привабливіше від тих стосунків, в яких ми тепер перебуваємо. Бачившись так часто, протягом двох тижнів, ми подали привід для найбезглуздіших розмов. Усе перешкоджає нам бути ближче, а коли б і не було зовнішніх перешкод, то одна любов моя до самотньої праці вічно б нас розлучала.

До того ж — у неї є обов’язок перед чоловіком; у нього перед дружиною.

— Од життя я не того вимагаю, чого Ви; та навіщо входити в цей предмет, коли я повинен був зважити Ваш обов’язок, глибоко Вами освідомлений, до людини, без Вас безпомічної.

Згадуючи початок їхнього кохання, Куліш додає:

— Коли я тоді, бувши під недавнім очаруванням, так твердо покорився своїй долі, то можете гадати, що сталося з моєю рішучістю, коли ніщо не перешкоджало мені міркувати тверезо про моє й Ваше становище. У мене теж є обов’язки, од яких не можуть звільнити мене жодні прикрості; у мене є спомини, святі для мене, — їх не можна забути, не можна перестати поважати. Ось чому й гроші, й послуги я пропоную так само старому моєму другу, як і з Вашого боку Вашому.

Особисто я залишаюсь вільним в своїх душевних справах. Нікому до них немає діла.

І знов повторена думка про самоту, про обов’язок самоти і про літературну працю, що їй самій він відданий.

— Я сам і вічно буду сам. Краща сторона моєї істоти належить літературі як способові благочинно впливати на суспільство. До цього часу я мало зробив і, може, зроблю мало; але я знаю, що це мале після моєї смерти призведе до великого.

У травні Куліш збирався їхати до Полтави, але до Чернігова їхати не збирався. Кохання скінчено. Він нездібний кохати.

— Пишіть мені про себе. Я повідомлятиму Вас про себе. Може, колись і побачимось, та для чого? Нам важко бачитись, тобто мені, попри всю зовнішню холодність мою. Усе, що почувалось і говорилось, залишило в мені найважкіші сліди. Якось-то воно вийшло гидко ["безобразно"], зовсім не схоже ані на Вас, ані на мене, тому що все навколо зроблено гидко, і найкращі душевні рухи мимоволі набувають безглуздих форм. Одно слово, я бажав би, щоб цього ніколи не було, й викупив би важкі почуття найрадіснішими й поетичними хвилинами.

— Сумно мені, — кінчає Куліш цього свого останнього, прощального листа, — сумно мені, що Ви страждаєте. А я вже кінчив період гострих болей і почуваю тільки глухі. Багато, багато і без того в мене гіркости на душі. Одна енергія діяльности підтримує мене.

Підбиваючи підсумки своїм взаєминам з Милорадовичівною, Куліш казав про біль і сором.

Гидко й важко йому, коли він згадує про свій роман з Глібовою.

Не вмів любити й не любив любови Куліш…

Розділ V. Ганна Рентель

1

У травні року 1860 Куліш приїхав до Полтави, де в нього був давній приятель Дмитро Павлович Пільчиков.

Куліша, автора "Чорної ради", видавця "Записок о Южной Руси" та "Хати", зустріли в Полтаві з великою пошаною й приязню.

9 травня Пільчиков улаштував обід, на який запросив декого з українофільськи настроєної молоді і, між іншим, О. Кониського.

"Куліш був, — як розповідає О. Кониський, — людина типово вродлива, розумна, добре освічена, та всі ці якості перед молодими ентузіастами-демократами затьмарювала якась Кулішева пиха, холодна стриманість і надмірне його самолюбство; Куліш не припускав у суперечках жодних заперечень, навіть з боку Пільчикова".

Як і раніше, так і тепер і завжди Куліш поводився відчужено, тримався в товаристві відокремлено. Він не тільки не любив підлещуватись, запобігати, але водночас він мав нахил дратувати й зачіпати. Може, це була проста властива йому манера поводитись, а може, він це робив і навмисне.

"Найбільше нам не подобалося, — каже О. Кониський, — що Куліш розмовляв з нами російською мовою, незважаючи на те, що я й Пільчиков декілька разів починали розмовляти мовою українською".

Це так схоже на Куліша: лідер тодішнього українофільського громадського руху, він навмисне розмовляв російською мовою. Цієї манери суперечити й протиставляти себе іншим не зрозумів Кониський.

Приймали Куліша в Полтаві як визнаного проводиря. На його пошану українська громада улаштувала обід в залі міського саду. Внесок, як на той час, був досить високий — 3 карбованці сріблом. Записувались протягом трьох днів і 7-го припинили запис, бо записалось на обід понад двіста осіб, а більше зала не могла вмістити.

Обід, що відбувся 9 травня, й промови на обіді носили урочистий, помпезний характер: імена Куліша й Шевченка були проголошені як імена визнаних ідеологів і ватажків українського руху. Обід кінчився дуже пізно, й більшість публіки проводжала Куліша до його помешкання з музикою!

Вранці другого для полтавці з такою ж урочистістю проводжали Куліша до першої поштової станції.

Куліш з Полтави поїхав у Василівку до матері Гоголя, де Кулішеві дуже подобалося і де він любив гостювати. З Василівки 10 травня Куліш писав Шевченкові, малюючи своє перебування в Полтаві та цей славетний бенкет.

— Полтавці, зазвавши мене до себе на бенкет, жалкували, що Ви до них торік не завітали. Скільки не було там на бенкеті речей поважних, то знай Ваше славне й шановне ім’я споминали так, як рідна сім’я споминає про свого батька, що десь далеко живе на чужині. Пили не раз за Ваше здоров’я й просили мене вблагати Вас, щоб Ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану й шановну персону. Оце ж я, виповняючи свою обіцянку, запевняю Вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут-бо не то пани й паненята, а всяка душа письменна й щира з Вашим "Кобзарем", наче з яким скарбом дорогим, носиться, та хутко й книжок їм буде не треба, бо повитверджували вже всі Ваші стихи напам’ять — і тривайте, чи не по Кобзареві й Богу моляться.

Тоді саме в Пільчикових Куліш зустрів і познайомився з молодою вродливою панночкою — Ганною Павлівною Рентель: "Козявка", як її звали в вузькому колі близьких знайомих. На панночку справив велике враження сам Куліш, ця урочиста його зустріч у Полтаві, тріумфальний нічний факельцуг, помпезний бенкет, прокламативні промови. Куліш здався їй справді особою виключною й добірною. Кулішеві теж сподобалась ця гарненька молода дівчинка, що з побожним дивуванням розмовляла з ним і питала в нього порад: як жити й що робити!

Ганна Павлівна Рентель була дочка дідича, що йому з великих колись маєтків дістався в спадщину тільки маленький хутір Ганнинський біля Диканьки[48]. Наїжджаючи до Полтави, Рентелі завсігди винаймали кімнату в матері Пільчикових, і саме через Пільчикових Куліш і провадив листування зі своєю "Козявкою".

Куліш любив подвоювати романи. Розпочинаючи один, він паралельно розпочинав і другий. Йому подобалося снувати разом нитку двох кохань. Він не уникав подвійности, подвоєної, а то й потроєної схожости одночасних романів. Книгозбірню почуттів він комплектував дублетами захоплень. Це удосконалює техніку любовних способів.

Куліш волів мати в своєму розпорядженні асортимент романів. Коли на роки 1857—59 припадають два романи, один з Милорадовичівною й другий з Марком Вовчком, то на роки 1860—62 припадають так само два рівнобіжні романи, що одночасно почались і одночасно закінчились, з Глібовою та з Рентель.

Паралельні кохання надавали певної геометричної стрункости почуттям. Вони ритмізували почуття, робили їх чіткішими і конструктивнішими. В подвоєному, в потроєному почутті розкривається його логіка, його схема, та раціональна чітка формула кохання, що робить його розумним, ясним і тверезим. Мати одночасно три-чотири романи — дійти довершености в почутті.

Куліш кохає — Куліш експериментує і менторствує. На його любовній манері виразно позначився стиль доби. Він об’єднав манеру Лева Толстого з манерою Стендаля, моралізаторське менторство першого з раціоналістичним і холодним експериментаторством другого.

"Стендалізм" Кулішів, його романічна теорія (теорія його романів) полягає саме в науці любовних повторів. Ритмічна повтореність почуття, ототожнення й уподібнення кохань — у цьому полягає сенс одночасних Кулішевих захоплень.

З наших слів можна зробити висновок, що з Куліша справді був якийсь розпусник, Дон Жуан. Ба ні! Для Куліша подвоювати або потроювати кохання значило, кінець кінцем, не більше як тільки подвоїти або потроїти листування.

Немає сумніву, що він подобався жінкам, і в житті Милорадовичівни, Рентель, а, певне, й Глібової, зустріч із ним відограла видатну роль й залишила глибокий слід. Для Лесі Милорадовичівни перипетії її стосунків з Кулішем були за джерело важких страждань і хвилювань. Тимчасом те, що жінки приймали за кохання з його боку, то для Куліша було тільки звичкою листуватись. Акуратність в кореспонденції й звичку писати довгі й докладні листи приймали за прояв почуття.

Куліш вів надзвичайно велике листування: щодня він писав багато листів; він акуратно відповідав на одержані листи. Коли можуть бути ентузіасти листування, то Куліш належав до їх числа.

Романи Куліша з Глібовою, Милорадовичівною, Рентель (за винятком хіба роману з Марком Вовчком) це романи в листах. Кулішеві листи, зібрані докупи, приміром, його листи до Милорадовичівни, що їх видав окремою книжечкою Ол. Дорошкевич, це справді окремий "роман в листах", зразок і приклад цього літературного жанру.

Листи Куліша — це плід не тільки його особистих почуттів, а й висновок його творчих прагнень. Часто-густо щоденники, що їх звичайно пишуть нібито для себе, і листи, що їх наповняють інтимно-щирими визнаннями, насправді уявляють з себе суто літературні, формальні, штучні вправи. Ця двоїстість призначення листів і щоденників особливо характерна для листів, що їх пишуть письменники.

"Романи у листах" — приналежність певного літературного жанру.

Цей жанр в літературі іноді занепадає й виходить із моди, іноді відроджується. За часів Куліша існувала певна мода на такі "романи в листах". Знаючи Куліша, ми не помилимось, коли підкреслимо ці формальні елементи, прикмети жанрової приналежности, що позначились на його листуванні з Милорадовичівною або ж із Рентель.

Безперечно, писавши листа до Милорадовичівни, Куліш свої особисті настрої підносив на ступінь жанру, формалізував їх, себе перетворював в абстрактного героя абстрактного літературного твору. Його листи не тільки документи біографії, а й документи даного жанру в літературі того часу.

"Як чарівний роман, як прекрасну поему минулого перегорне читач ці сторінки Кулішевого листування з Милорадовичівною, що так хвилювали двох кореспондентів сімдесят років тому, — пише Ол. Дорошкевич. — Куліш не шукає від листів безпосереднього утилітарного ефекту, він уважно стилізує свої "посланія" під сторінки сентиментального роману "в листах""[49].

Формальні "жанрові" елементи, властиві "романам в листах", важили для Куліша не менше, коли не більше від особистих його переживань. Вся трагедія й Куліша, і його кореспонденток полягала в цій двозначності Кулішевих намірів, двоїстості самовідчуття, визнань, тенденцій. Те, що кореспондентки приймали за прояв його особистих визнань, інтимних почуттів, глибоких зворушливих прагнень, то

насправді було тільки жанровою формою. Куліш обмежувався листами, де справа йшла про життя, чутливість, людей і реальність. Очевидячки, в коханні пристрасть, буяння крови не грали для нього особливої ролі, не вони стимулювали його поводження й вчинки.

Несвідомо для самого себе Куліш піддурював і себе, і жінок. Перегляньте його листи до Милорадовичівни, до Глібової — Куліш охоче листується, але надто неохоче згоджується на побачення. Він уникає особистих зустрічей і, уникаючи побачень, із захопленням пише довгі листи на декілька сторінок.

Він тягтиме роками своє листування, не настоюючи на зустрічі й побаченні.

Листування з панночкою Рентель Ол. Дорошкевич характеризує так: "Це листування майже цілком позбавлене щирости та інтимности, натомість пройняте нудним дидактизмом, і воно цікаве тільки тим, що свідчить про своєрідні шаблони, стилістичні "стандарти" в Кулішевих інтимних листах".

Для Куліша його листи до панночки були тільки прикладами стандартизованого "кохання в листах", для самої дівчини вони були схвильованим збудженням, світлим сяйвом, звісткою про нові путі й нові обрії.

Смолоскипи нічного факельцугу, що згадка за них зберігалась в її пам’яті з весняної ночі 9 травня, здавались для Рентелівни промінням нових надій, віхами піднесеного відродження.

2

Знайомство з Кулішем увійшло в життя панночки Рентель як новий зламний етап. Саме тоді в неї був закоханий О. Кониський, що служив у Полтавському суді.

З боку Конiського це було палке почуття, ніжне захоплення, повне побожно-любовної самовідданости. Він присвячував дівчині вірші, писав любовні листи, плекав глибоку приязнь, мріяв про одруження.

7 серпня року 1860, певно невдовзі після знайомства з дівчиною, Конiський пише вірша під назвою "Думка" з присвятою "Г. П. ф-Р-ь"!

Нехай марно я загину,

Пропаду в неволі,

Тебе ж, серце, не забуду,

Дівчинко, ніколи.

Молитися щодня буду

Богові за тебе:

І вимолю тобі щастя

І долю із неба.

"Щодня буду молитися, щоб мерщій умерти". Він закаже товариству вирити могилу на тій самій горі, де сьогодні сиділа кохана дівчина.

Як спочинеш, біля ліжка

Я буду стояти;

І од тебе усе злеє

Стану одвертати.

І комашці спуститися

Не дам над тобою.

Як квіточку, як пташечку

Доглядати буду.

Метеликом він сяде їй "на ручки".

Не руш його дівчинонько,

Не виганяй з хати.

Бо то буде душа моя

Мотильком літати.

Політає — надивиться,

Й полетить на небо,

Й знову стане молитися

Богові за тебе

На хуторі Ганнинському.

Вірші Кониського, треба визнати, досить сентиментальні, досить не блискучі. Вони наївні, ці типово-альбомні, трафаретні й банальні вірші. Вони такі ж незграбні й недоладні, як і любовні вірші Костомарова. Вол. Іваненко, оцінюючи ці вірші, каже про "свіжість, щирість почуття, позначеного юнацьким ідеалізмом", про "глибоку їх інтимность". Не

заперечуємо!.. Закоханий в гарну панночку судовий панич був щирий, писавши штамповані альбомні вірші:

Як голубку од ястреба,

Як ягня од звіра.

Так я тебе од недолі

Ховатиму щиро.

Щирість любовних визнань — банальна. Немає нічого банальніше від цього визнання: "Я Вас люблю"! Поети-професіонали уникають щирости, бо вони уникають штампів; вони воліють почути не таку фразу "Ви написали щирі вірші", а "Ви написали бездоганні вірші".

Кониський і Куліш конкурували перед панночкою Рентель не тільки в коханні, а й як поети.

Про другий приїзд Куліша до Полтави восени 1861 р. О. Кониський розповідає:

"Другого разу Куліш одвідав Полтаву наприкінці серпня р. 1861, повертаючись з-за кордону. Він опинився тоді на помешканні мирового посередника, спільного нашого знайомого, І. Д. Стефановича. Прийшовши до мене вранці, він запросив до себе мене, Пільчикова й молодого поета В. С. Кулика послухати твори одкритого від нього десь в Добруджі нового українського поета (нащадка запорожця), який, за його словами, не поступиться щодо таланту й перед Шевченком. Певне, ми полетіли. Куліш прочитав нам спочатку декілька дрібних поезій, потім "Дунайську думу" й велику поему "Великі Проводи". Читав він просто, хорошо; але читане не справило жодного враження на слухачів і ніхто з нас після того, як він кінчив читати, не висловив ані похвал, ані закидів новому поетові. Коли ж Куліш спитав про мою думку, я сказав одверто,

що в зачитаних поезіях жодної поезії нема — проза, та й проза не завжди добре римована. Куліш подивився на мене звисока і, нічого не відповівши мені, поклав рукописа в валізу. Після від’їзду він довгий час нічого до мене не писав. Причина мовчанки з’ясувалася тільки наприкінці року, коли в "Основі" з’явилися читані нам твори "нового поета" за підписом Куліша. Тоді я зрозумів, що самолюбство автора було зачеплено висловленою від мене думкою про його поетичні твори".

Куліш у листі до Каменецького писав трохи інакше:

— Прочитав я в Полтаві декому твори Дунайського поета, й всі прийшли в захоплення. Я радію зі своєї знахідки.

Авторське самолюбство ніколи не можна відокремити од особистого. Кониському не сподобалися Кулішеві вірші; тимчасом панночка Рентель віддала перевагу Кулішеві, як поету й як людині. Різкі одзиви про Куліша — Кониський протягом всього життя одзивався про Куліша досить негативно — були підказані почасти ревнощами.

Кониський ревнував кохану дівчину до Куліша. Він сватався був до панночки Рентель, але йому не поталанило з коханням. Чи то внаслідок особистого жіночого вподобання або смаку, чи таки стежку йому перейшов Куліш, — ми не знаємо всіх подробиць. Одне можна сказати, — Кониський категорично був переконаний, що "Козявка" кохає не його, а Куліша.

Коли щодо почуттів Рентелівни він міг досі вагатись, то цей приїзд Кулішів до Полтави восени року 1861 остаточно переміг його сумніви.

5 вересня року 1861 Кониський написав листа панночці. У цьому листі ревнощі, уїдливість, ображене кохання, спроби налагодити попсовані взаємини, — усе це сумбурно перемішано. Листа написано в становищі схвильованости.

— Майже рік, як ми обдурюємо один одного, боячись сказати правду або ж, краще сказати, соромлячись правди, — писав Кониський до коханої дівчини. — Пора сказати правду: Ви любите Пантелеймона Олександровича, я люблю Вас (це знає П. О.). Я люблю Вас не як сестру, або ж друга, ні! Я люблю Вас більш за все на світі. До цього часу я задовольнявся з Вашої дружби, гадав, що її досить; бачу тепер інше! Я обдурював сам себе. Я дійшов до тієї любови, що її можна задовольнити тільки любов'ю. Ви настільки мене не любите. Я не обвинувачую Вас за це. Ви маєте робити те, що Вам до вподоби.

У пориві великодухости, певний свого самозаперечливого кохання й віддаености, він досить уїдливо й різко з докором пише:

— Люблячи Вас не зовсім егоїстично, я бажаю Вам повного щастя і раджу Вам за вигідних умов вийти за Башкірцева[50] (його Ви теж не любите, Вам подобається не він, а його кошти). Напишіть мені правду, як приятелеві. Кращої, віддапішої людини, як я (сміливо кажу), Ви ніколи не знайдете. І таким я залишусь для Вас назавжди, де б Ви не були. Ви — мета мого життя; та для того, щоб Ви були щасливі — мало мене, мало моєї волі; мені здається: що б я не зробив для Вас, все це буде бліде, мізерне, мале, слабке в порівнянні з моїм коханням, з Вами… Без Вас, як і з Вами, я житиму Вашим життям.

Обіцянки дружби, запевнення, визнання в коханні, ревнощі, різкості, тенденція протиставити себе, "найкращу з людин", корисливій, не здібний кохати Рентелівні — це все єсть у листі; нема в ньому тільки найважливішого. Кониський зовсім не виявив чутливости.

У листі найбільше визнань і обвинувачень, та найменше добросердечности. Кониським керувала образа, кохання й гонор: ті хиби, що справили на нього враження в Кулішеві, були в ньому самому.

— Ми не повинні більше бачитись, — писав Кониський далі в тому ж листі, — дальші побачення будуть для мене прикрим катуванням. Я

людина терпляча, але не без кінця. Зрозумійте, що мені важко не бачити Вас, та що ж робити?.. Жити я міг би тільки одружившись, а одружитись можна тільки на тому, кого любиш — з Вами я не можу одружитись, тому що Ви не згодитесь. Я не можу дати Вам тепер ані карети, ані оксамитових крісел; за прийдешнє не знаю… Відповідайте мені одверто, чим кінчите з Башкірцевим? Листа цього можете показати Пантелеймону Олександровичу і своїм рідним, більше нікому. Прощайте! Вірте коханню й безмежній відданості вічно люблячого Вас. 5 вересня.

Одне можна сказати, на панночку Рентель Куліш справив більше враження, як Кониський.

Коли самолюбство Куліша було зачеплено критичним відзивом Кониського про вірші "Дунайського поета", то самолюбство Кониського ще більше Кулішевим успіхом у коханої дівчини. Спостерігаючи Куліша й "Козявку", Кониський міг остаточно переконатись, що вона кохає Пантелеймона Олександровича.

З

Дівчина закохалась у Куліша. Вона відмовилась навіть і від подорожі до Італії, передбаченої на весну року 1861, щоб тільки побачитись із Кулішем.

Але Куліш обережний і стриманий! Він поїде, але що вийде з того побачення? І як він поводитиметься при зустрічі?

— Уява Ваша, — пише Куліш до неї 20 грудня 1860 року, — обманює Вас щодо мене й щодо радости нашого побачення. Може, мені заважатимуть люди навколо нас, і Ви побачите перед собою тільки людину, що нудиться і хоче кудись утекти. Ось ми з Вами й покуштуємо шилом патоки.

Куліш тримався, як звичайно: один крок вперед, два назад.

Приїхавши у вересні р. 1861 до Полтави й побачившись із "Козявкою", він поводився з нею аж надто стримано. Він весь час залишався в рамцях офіційности і не дозволив собі переступити межі напруженої й навмисної пристойности. Бачивши, що дівчина ладна на все, він весь час казав їй про своє "безчувствие", але коли виїздив з Полтави, то почав жалкувати:

— Так би, здається, повернувся до Вас і не розлучився б з Вами ніколи.

Це надто скидається на Куліша. Він наважується кохати й говорити про кохання тільки здалека, тільки поїхавши геть. Запевняючи, що він може "збожеволіти, як прапорщик", він насправді тримається, як філософічний розсудливий Стародум.

6 вересня 1861 з Валок Куліш писав до дівчини:

— Коли ми гуляли з Вами самі в живописній пустелі, я менш за все відчував нахил до дружньої бесіди: якесь тяжке, незрозуміле було тоді становище душі моєї — щось схоже на бажання смерти від неможливости жити вповні. А тепер я нудьгую, навіщо я не залишився з Вами до ранку.

І він обіцяє:

— Коли іншого разу ми побачимось, я віддамся ввесь в Ваше розпорядження і не подивлюсь ні на які безглузді розмови.

Отая здержаність давалась Кулішеві нелегко: у нього була пристрасна натура, але він ніколи не наважувався розкрити її цілком. Здержаність свою купував Куліш ціною тяжких душевних страждань, важкої смертельної нудьги.

Кохання — соціальне почуття, на ньому завжди лежить відбиток соціальних тенденцій. Куліш внаслідок певних об’єктивних обставин ніколи не міг розкрити себе цілком: спочатку злидні, потім катастрофа р. 1847, заслання, тоді боротьба за те, щоб вибитись знов на поверхню; Куліш звик обмежуватись, стримуватись, перемагати свої бажання, приборкувати свої почуття, ховати свої особисті й громадські наміри! Він не міг розкритись ані в своєму особистому житті, ані в громадському, ані в творчому. Він був більший, як ті можливості, що їх пропонувала його доба. Він ніколи й ні в чому не міг виявити себе цілком; ця "невиявленість" має так само соціальний, як і сексуальний характер. У своїх взаєминах із жінками Куліш такий же примушений, приголомшений, стиснений, як і в своїх політичних і громадських виступах.

Приклад Куліша доводить аж надто виразно соціальну обумовленість психіки. Його моральна депресія має корні в депресії соціальній і політичній.

— Доля так розпоряджається нами, що мені не пощастило навіть і порозмовляти з Вами спокійно! — скаржиться Куліш у листі до панночки Рентель.

Він бажав віддатись їй цілком, але він не сміє. Не він розпоряджається долею, а доля розпоряджається ним. Отака нудьга од свідомости, що він не може, не сміє, що він примушений бути "безчувственным", незважаючи ні на що, досягала іноді в Куліша особливої гостроти й напруженості.

Одного тільки разу за все своє життя, в романі з Марком Вовчком, він наважився на все; але життя сказало йому "зась!". Те, що для інших було легко й приступно, те для "різночинця" Куліша давалося з великими труднощами. Він знеміг у боротьбі з собою. Для Тургєнєва роман з Марком Вовчком був легким "ігровим" почуттям; для Куліша цей роман був переживанням "горестным и трудным".

Отой напад смертельної нудьги, що схопив був Куліша в Берліні, коли він чекав там на Марка Вовчка, повторився і тепер. Куліш характеризує цей настрій як "тяжелое состояние души моей, похожее на желание смерти от невозможности жить вполне".

Соціальна "невозможность жить вполне" була водночас і особистою, моральною, психічною, сексуальною. Через це й усі романи Кулішеві це, власне, не романи зовсім, а якісь "півромани", "півкохання". Жінка віддавалась цілком, а чоловік не наважувався переступити останньої межі. Своєрідний платонізм, обумовлений зовнішніми обставинами.

У Куліша була пристрасна, палка натура, але навіть у романі з Марковичевою він увесь час вагається між почуттям любовної пристрасти й бажанням порвати з коханою жінкою. Це бажання було міцніше від нього. Своєрідний "жах кохання" призводив до безглуздих, неможливих ситуацій, вивернених і обернених почуттів, до вчинків і слів, цілком несподіваних.

Він ревнував Марка Вовчка до Тургєнєва та разом з тим казав:

— Коли нею заволодіє Тургєнєв, я буду втішений.

— В цьому зближенні (Тургєнєва й Марка Вовчка) мій порятунок од найбільших бід.

— Остання моя рада, — писав Куліш Марковичевій, — ради Бога, їдьте з Тургєнєвим. Це одне може втішити мене.

Це ж його ipsissima verba! Він шукає порятунку для себе, штовхаючи кохану жінку в обійми іншої людини. Можна було б казати про цинізм, коли б насправді це не було гірким і безнадійним висновком "неможливости жити вповні". Зовні могло б здатися: Куліш цинічно знущається з себе, юродствує, ганебно, й гидко пародіює своє кохання.

Ба ні! Усе було значно глибше, складніше й, кінець кінцем, порядніше і людяніше. Усе зрозуміти, усе пробачити.

Жалюгідна мізерність, злиденна збоченість, примушена здержаність, неповнота, приголомшена пристрасність, — що винен Куліш? Не він юродствував, життя юродствовало ним.

Приголомшуючи свою змисловість, він волів одійти вбік і збоку стежити за романом коханої жінки.

Цікавість — одна з прикмет ревнощів. Є певна садистична втіха, ревнуючи, знати всі подробиці зради. Куліш писав Каменецькому про Марка Вовчка:

— Мені дуже цікаво знати всі подробиці її другого роману.

— Стежити за нею буде для мене дуже цікаво.

— Кожен рух і слово її тепер для мене буде предметом психологічного розгляду.

Це не випадкові слова, що вирвались у Куліша ненароком. Це не "гарна міна в кепській грі", як може здатись на перший погляд. Це сподівані визнання. Це програма чинности!

Штовхати жінку в обійми іншого й, відходячи вбік, збоку спостерігати "подробиці" іншого роману, це Кулішева idée fixe, що в різних відмінах проявлялась протягом цілого його життя. Це в нього стала система! Куліш завжди однаковий. Він настирливо переконує Милорадовичівну вийти заміж, він радіє, що Глібова не кине чоловіка, він штовхає Марка Вовчка в обійми Тургєнєва. Він радить панночці Рентель, закоханій в нього, взяти шлюб з іншим.

Не запідозрюймо Куліша в лицемірстві й моральній гнилизні. Такі підозріння надто легкі. Тимчасом Куліш не Тартюф і не Юдушка Головльов, не мольєрівський і не салтиковський персонаж.

Справді, поради Кулішеві досить двозначні, але, все-таки, це не тільки обережність, сподіванка на "кохання втрьох", не цинічні холодні розрахунки на адюльтер. Це певна внутрішня тенденція, хоробливий наростень на глибокому й щирому почутті. Коли можна було б казати про "платонізм в адюльтері", то саме на взаєминах Куліша й позначилася ця гротескна й безглузда форма кохання: бути "платонічним третім" в коханні інших двох. Знаючи, що Куліш в коханні уникав побачень і зустрічей, віддавав перевагу "коханню до далекої", бажав мати не коханку, а кореспондентку, "близьку-далеку душу", ми, очевидячки, натрапляємо на випадок своєрідного тікання в душевне підпілля, на глибокий внутрішній злам.

4

У 60-ті роки на перший план були висунуті питання нового оформлення побуту, перебудови родини на нових принципах. Люди 60-х років несли революцію в сферу особистого й родинного побуту; вони не тільки проголошували нові принципи людських взаємин, але й робили спроби послідовно перевести їх у власне життя.

М. Піксанов у передмові до книжки Т. Богданович "Любовь людей шестидесятых годов" пише:

"Визнання рівноправності й свободи жінки в коханні та шлюбі та зречення власницьких бажань чоловіка — оці два принципи прийняв і виправдав у своєму власному житті Чернишевський. Цю переконаність, що її він купив дорогою ціною власного досвіду, він перелив і в свій роман "Що робити" і в своїх читачів. Те саме завдання: перемогти в собі власницькі бажання — стояло і перед П. І. Боковим і перед Н. Д. Шелгуновим. Розв’язати це завдання було важко, боляче, та його

розв’язали, — і в цьому допомогли не тільки високі особисті моральні сили та обдарованість названих діячів, а й той визвольний світогляд та певність, що в ній вони жили. Для них питання особистого щастя були пов’язані з проблемами соціальних реформ, громадської поведінки, революційної чинности нарешті. Вони не хтіли "щастя в кутку", особистого й родинного благоденства. Свою особисту долю вони зв’язували з колективом, вони підкоряли її громадській дисципліні. Це й давало їм величезну силу".

На зміну дворянству й дворянсько-поміщицькому феодальному режиму йшов новий клас, клас буржуазії. На арену виступав різночинець, що ніс з собою нову психіку, нові соціальні звички, відмінні громадські погляди й переконання.

Чернишевський, Шелгунов, Міхайлов, Сєченов належали до авангарду різночинської інтелігенції. Куліш стояв на чолі української різночинської інтелігенції, й його листування 60-х років з панночкою Рентель показує, як глибоко зміна протилежних класів позначилася на ідеології того часу.

Родина — перший осередок суспільства. У ній найбільше залишається рештків минулого. Її треба було наново перечистити від сміття давніх поглядів і перебудувати на нових розумних принципах. Треба було перебудувати родину, перебудувати кохання, шлюб та шлюбні взаємини чоловіка й жінки.

Покоління 60-х років, як це показав Плеханов у своїй книзі про Чернишевського, поділяло ідеологічні погляди утопічного соціалізму з його провідним гаслом "думка керує світом". Люди 60-х років були раціоналісти. З їхньої теорії "розумного егоїзму" виходило й їхнє ставлення до родини й шлюбу. В основі родини й шлюбу повинні бути воля й рівність. У минулому родина була побудована на цілком протилежних основах. Тоді панував деспотизм чоловіка, рабство жінки й дітей, почуття було сковане.

"Розум може панувати над життям, і людина може погодити своє життя з переконаннями", — писав "Современник" р. 1856. "Освіченій жінці, — читаємо в "Епосі" Достоєвського, — потрібна ширша дорога, яку не слід загороджувати або ж засмічувати голками, нитками, тамбурними крючками й тамбурним в’язанням".

Жіноче питання набуло в 60-ті роки особливої ваги. Часописи найрізноманітнішого напряму присвячували йому статті. Навіть "Морський збірник" одвів йому почесне місце. Виник навіть спеціальний жіночий часопис "Наук, искусства и литературы для девиц" — "Рассвет"[51].

Ідеологи поміщицько-феодального ладу в "волі почуття", в "емансипованому шлюбі" бачили проповідь розпусти, а в жіночій рівноправності — знищення родинних устоїв. Реакційна преса лила помиї на перших "емансипованих" жінок, що одвідували університети, на "голених нігілісток", що улаштовували "комуни", "артілі", швацькі майстерні. Поет Щербіна знущався:

Теруань де Мерикуры

Школы женские открыли,

Чтоб оттуда наши дуры

В нигилистки выходили.

Надзвичайно цікаво, що Куліш пішов в даному разі за "нігілістами", за Чернишевським. Ще в листах до Милорадовичівни він висунув ідею емансипованої жінки, ідею незалежної, самостійної "жінки-чоловіка".

Тепер, через два роки, в листах до Рентель він розгортає цілу програму розв’язання жіночого питання в дусі Чернишевського.

У листах до Рентель зовсім немає тієї слов’янщини, що так густо загачує листи до Милорадовичівни, немає "пророцької пози", цитат з Байрона, згадок за Прометея.

Мова йде не про Месію й покірну, самовіддану Марію, а про визволену незалежну жінку й розумного та вільного чоловіка, "критически мыслящую личность".

— На жаль, у нас важко бути жінці такою, якою хоче її бачити розумний і вільний чоловік, — пише Куліш до панночки. — Вона довго ще буде рабою людей, що її оточують, рабою рідних, знайомих і навіть власних слуг своїх. Це — явище історичне й необхідне, хоча й дуже сумне.

У Кулішевих взаєминах з Милорадовичівною аж надто багато слізної сентиментальности, аж надто багато від Ґетевого Вертера. Можна було б говорити про певне "вертеріанство" Кулішеве року 1856—57. Хіба Маня де-Бальмен, як її описано в Кулішевих листах року 1856, не здається списаною з Ґетевої Лотти? Цитати з Кулішевих листів того часу можна було б перемішати з цитатами зі "Страждань молодого Вертера", і це залишилось би непомітним.

Щодо Рентель, то Куліш висловлює побажання, щоб вона пішла далі від Ґетевих героїнь. Тепер його ідеал не господарна, жвава мила Маня де-Бальмен, Ґетева Лотта, а "жінка-чоловік".

— Так, у Ґете, — пише Куліш до Рентель, — є славні жінки — і як солодко для мого серця, що Ви на них задивились. Ідіть же далі, не спиняйтесь...

Отже, не Лотта, і не русява Маргарита з важкими косами його теперішній ідеал, а нова жінка, що пішла далі від Ґетевих жінок, "жінка-чоловік".

Навіть книжки, що їх дарує Куліш Рентель, тепер зовсім не ті, що їх він дарував Милорадовичівні. Коли цій останній він дарував романи Вальтера Скотта й Квітчину "Марусю", то Рентель він дарує "Космос" Гумбольдта, ботаніку, книжки з природознавства, серйозні наукові книжки згідно з модою 60-х років.

Новий клас перемагав. І Куліш ішов вперед за класом-переможцем. Порівняйте Кулішеве листування з Милорадовичівною та його листування з Рентель. Від колишнього романтичного пушкініанства він простує до чернишевсько-добролюбівського позитивізму. "Базарівські" нігілістичні настрої захоплюють навіть "хуторянина" Куліша.

Як типовий "просвітник", він дає відповідні поради панночці.

— Читайте, вчіться! Освіта приступна Вам так само, як і кожному з нас. Полюбіть розумову працю!.. Свобода взаємин повинна оберігати моральні права кожного. Кожна особа повинна бути вільна. Кожна людина розвивається тільки на волі, і кожне невільне примушене становище перешкоджає нашому духовному розвиткові.

Ідеї емансипації, незалежности, самостійности керують Кулішем, і він перед уявою Рентель малює ідеал емансипованого шлюбу, ідеал родини, що її утворюють незалежні особи.

— У Вашого чоловіка може бути одна путь, у Вас зовсім інша.

Заміжня жінка вільніше вибиратиме собі приятелів, як дівчина.

— Шлюб уявляється Вам, як спосіб образувати свій розум і зробитися назавжди чарівною співрозмовницею для тих людей, которих Ви любите, приміром, для мене.

Шлюб не є мета, а тільки спосіб "зробиться якомога більше людиною".

— Коли Вам обіцяють стільки свободи, щоб Ви розпорядились молодими своїми силами на власну думку, то заміжжя буде для Вас тільки гарантією Ваших успіхів.

Конституціоналізм, демократія, парламентаризм, писаний договір, лібералізм — це ідеї віку, що захоплюють передових людей того часу. Вільний шлюб Куліш тлумачить як шлюб "конституционный": шлюб за певною конституцією, певною умовою заздалегідь попередженими грошовими розрахунками.

Куліш пише до дівчини:

— Попросіть Вашого батька, щоб він поставив в умову шлюбу — забезпечення Вас на випадок смерти Вашого чоловіка. Це стаття дуже важлива, і Ви зробите дурницю, коли проминете її. Папір повинен бути даний Вам в руки до вінчання і по всій формі написаний.

Куліш навчає дівчину, як їй треба поводитись із чоловіком, щоб той не обрид їй як чоловік і щоб вона не загубила своєї ціни в очах чоловіка.

Він радить панночці між іншим:

— Ви ніколи не повинні бачити свого чоловіка за туалетом його, і він не повинен бачити, як одягаєте Ви спідниці, чешете волосся та інше. Це поради великої ваги. Не нехтуйте з них.

У своїй важкуватій люб’язності Куліш передбачливо попереджає дівчину:

— Не дозволяйте в жоднім разі Вашому чоловікові провести з Вами цілу ніч. З перших днів призвичайте його до цього. Ви побачите, як це багато важитиме для Вашого здоров’я.

Не листи до коханої дівчини, а уривки з книжки "Фізіологія шлюбу. Поради новошлюбним молодим". "Фізіологізм" 60-х років захоплює Куліша.

Входячи в питання про шлюб, Куліш торкається у своїх порадах найінтимніших подробиць. Він радить не соромитись і поставити перед нареченим вимоги:

— У Вас повинна бути окрема спальня. Це поважна умова. Інакше — Ви швидко зів’янете за законом фізіологічним, і життя Ваше піде не за Вашим ідеалом.

Куліш, як завжди, людина формул: у листах до дівчини він ладен регламентувати кожну подробицю шлюбного життя. У 60-ті роки вірили в можливість раціональної регламентації людського поводження й людських взаємин.

Коли досі ми знали Куліша людиною 40-х років, романтиком, близьким до слов’янофілів, що всі його інтереси зосереджувалися коло історії, етнографії, археології, архівістики, то тепер Куліш в його листуванні з Ганною Павлівною Рентель виступає перед нами як людина 60-х років, позитивіст, раціоналіст, людина досить ліберальна й вольнодумна не тільки в поглядах на жінку, на родину, а й в інших поглядах, приміром, на релігію.

У листах до Рентель Куліш розвиває досить сміливі позитивістичні ліберальні думки щодо релігії. Від "євангелізованого просвітительства", від "християнізованого моралізму" він робить рішучий крок до критики Євангелії, до думок щодо історичного походження Євангелії, до Бруно Бавера, Штрауса й Фейєрбаха. Куліш радіє, що дух критицизму захоплює дівчину, що вона починає критично ставитись до релігійних забобонів.

Він радить дівчині, коли та читатиме Євангелію, постійно мати на увазі, що:

— Євангелію написав не сам Ісус, а її вибрали через сто років після Його смерти з багатьох списків, якнайменше зіпсоване популярними переказами про великого Вчителя, і не всі євангелісти були однакові щодо розумових здібностей.

Куліш ще далекий від того, щоб проголосити існування Ісуса за міф, але він уже відійшов і від того, щоб стверджувати богонадхненість Євангелій. Ще так недавно він раз у раз повторював слова про Божу обраність свого пророчого призначення, а тепер він уже бере під сумнів саме припущення "богонадхненности".

Титан і Месія сходить зі своїх романтичних котурнів і обертається на просту й звичайну людину. Чайлд-Гаролдів плащ скинено, і Куліш перед нами виступає як "критически мыслящая личность".

Кулішеве гасло на сьогодні — боротьба проти попівства, у чому б воно не проявлялось: в особистій самовідданості, в родинних взаєминах, у поглядах на релігію.

— Пам’ятайте, — пише Куліш Рентелівні, — що Ви вільна особа, якої покріпачити не має права жоден піп на світі.

5

Про кінець романічного епізоду Куліша й Рентель ми довідуємося зі споминів О. Кониського.

Кониський пише:

— У третій раз Куліш приїздив до Полтави, коли не помиляюсь, в червні 1862 року, та залишився тут недовго, а прожив тижнів зо два в

містечкові Старі Санжари (верстов 25 від Полтави), де я й інші його знайомі часто одвідували його. Одного разу нас поїхало в Санжари декілька чоловіків, пригадую Пільчикова, Кулика, Майкову та Соханську. Містечко Старі Санжари, досить старовинне, було колись сотенним містом, мало свою "фортецю" і уявляло для нас деякий історичний і етнографічний інтерес. Усі ми, вкупі з Г. І. Оболенським та Кулішем, довго ходили по містечку, оглядали старі церкви й рештки "фортеці". Днів за п’ять до губернатора Волкова поступив донос від поміщика Д. про те, що Куліш зі "злочинним наміром" оселився в Старих Санжарах, збирає навколо себе неблагонадійних людей; викликає в козацькому населенні давні козацькі традиції й "сіє насіння незалежности України". Полтавську адміністрацію налякали тоді петербурзькі пожежі, деякі непорозуміння в селянській справі, що виникали деінде, події у Варшаві тощо, — і вона скрізь бачила "бунти й революцію". Волков, на жаль, був людина легковірна й вірив кожній сплітці з політичним відтінком. Не дивно, що він наказав перевести "суворе таємне слідство". Переводив слідство тамтешній ісправник і, розуміється, "довідався" тільки про те, про що без секретного слідства було всім відомо, а саме, що "губернський секретар Пантелеймон Олександрів син Куліш, мешкаючи в містечку Старі Санжари", "производил ежедневное двукратное купание в реке Ворскле", "але щоб поширював революційні українські ідеї цього ніхто з допитаних людей не показав". Та все-таки Кулішеві довелося прискорити свій від’їзд.

— Тоді ж, — додає у своїх споминах О. Кониський, — трапився в Полтаві з Кулішем цікавий епізод. У той день, коли Куліш приїхав до Полтави, ввечері він прийшов до мене й розповів мені та Д. П. Пільчикову й В. Л. Трунову, що були саме в мене, що в останні дні, як їхати до Полтави, в Києві він випадково стрівся з цікавою особою: це була, за його словами, дочка середнього поміщика П-го повіту, молоденька пепіньєрка К-го інституту, дівчина надзвичайної вроди, розуму й патріотизму, що, через молодість та виховання, майже не мала характеру. Користуючись зі слабкости її волі, батьки примушували її вийти заміж за чоловіка нелюбого, неосвіченого й деспота. Отже, треба було "врятувати її" з батьківського дому й привезти до Полтави, а тут

уже влаштувати її спочатку десь в освіченій родині, а згодом класною дамою в гімназію. На світанку наступного дня Трунов уже вирушив на поштових в колясці Куліша в П-ий повіт. За даною від Куліша інструкцією, Трунов приїхав в село пізно ввечері, розшукав указану йому няню й довідався, що "панночку вже повінчали".

Важко сказати, чи стосується цей епізод до панночки Рентель і є останній епізод в його з нею романі, — чи, може, Куліш брався рятувати ще якусь іншу тамтешню дівчину. Так чи так, — це надзвичайно типова для Куліша — оця тенденція рятувати провінціальних панночок.

10

Селянство, переходячи процес буржуазного переродження, відокремлювало заможну буржуазну верхівку, що, нагромаджуючи капітали, поповнювала своїми вихідцями класу торговельної та промислової буржуазії. Вже цього одного вистачало на те, щоб "турбуватись" за селянство, щоб узяти на себе політичну оборону його інтересів. До цього долучався ще й момент боротьби української буржуазії супроти русифікаційних впливів царського державного апарату та конкуренції руського капіталу. Українське селянство, що не піддавалось русифікації, цупко трималось своєї рідної мови; його буржуазна куркулівська верхівка, що жадібно нагромаджувала капітал, могла правити за добру опору в боротьбі української буржуазії за національне самовизначення українського дрібного та середнього капіталу (Христюк П. Домарксівська доба в освітленні Квітчиної творчости // Квітка-Основ’яненко. Збірник. — Харків, 1929. — С. 6).

11

Молода Україна. — ДВУ. — 1928. — С. 110.

12

Русская история. — Т. IV, — 1925. — С. 150—151. Свідомість одірваности від народу була й у Куліша. "Ми, — писав він в "Епілозі до "Чорної ради"", — мало знаємо народ; ми тримаємо себе в стороні від нього, ніяк не належачи до його суспільства". Ці застереження Кулішеві треба мати на увазі, оцінюючи народництво 50-х років. Про тему "одрізненості" від "простого люду "українського"" див. також у "Передньому слові, до громади" // Хата. — 1860. — С.XIII. Селянська теорія Кулішева — руссоїстична: він підходить до українського селянина як до того "ідеального дикуна", що його проповідували Руссо, Шатобріан, німецький романтизм, утопічний соціалізм тощо, — як до ідеальної людини, що зберегла свою природність, простоту, близькість до первісних праджерел і лишилася не зіпсованою від штучної цивілізації.

Для Куліша селянин не "чернорабочий пахарь", а втілення людини в її абстрактному ідеальному значенні: "Человек в полном значении этого слова". Він розглядає селянина поза категоріями соціальних та економічних взаємин, тобто свою селянську науку тлумачить не як соціально-економічну теорію, а як філософсько-етичну доктрину. Його народництво — моралістичне, витворене під безпосереднім враженням Квітки.

Селянство в народницькій, романтичній доктрині слов’янофілів та українофілів 50-х років було ідеологічною категорією, ланкою в філософській системі, аргументом, що ним обґрунтовували й на нього посилались слов’янофіли, висловлюючи свої групові соціально-політичні розрахунки. Народ був опозиційним протиставленням певних дворянських груп тій ненародній ненаціональній "німецькій" урядовій бюрократії, що захопила в свої руки державний апарат. Народницька ідеологія слов’янофілів 50-х років була класовою негацією миколаївського державного режиму, що одсовував дані групи од участи в урядовому й державному житті.

Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости // Україна. — 1927. — Кн. I-II.

14

Про цю допомогу згадується в "Жизні Куліша". "На другу зиму [тобто 1855—56] переїхав [Куліш] у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Вас. Вас. пообіцяв йому кредит на всі його видання... З Києва переїхав Куліш іще раз [лютий 1856] у столицю й напечатав "Записки о Южной Руси", потім "Проповеди на малорусском языке", попереробливши їх з першого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши; потім напечатав перевод "Чорної ради" з епілогом у журналі "Русская беседа", а оригінал слідом за тим особно. Все, що не у журналах, було друковано коштом Вас. Вас. Тарновського" (Правда. — 1868. — С. 312).

15

Мик. Дан. Білозерський — брат у других Олександри Михайлівни, дружини Кулішевої, близький приятель Гоголя, що знав його ще з ліцейських років і листувався з ним протягом 30—40-х років. Спомини Білозерського про Гоголя й листи до нього Гоголя надруковані в "Записках жизни Гоголя" (СПб., 1856. — С. 100—102, 179—181, 304—306, 333). Борзенський поміщик, він був повітовим суддею в 40-ві роки і цікавився археологією, літописами, етнографією. У нього була колекція старовинних українських костюмів. Куліш познайомився з М. Д. року 1842 (про це див. у нашій статті: Шевченко, Куліш, М. Білозерський — їхні перші стрічі // Україна. — 1925. — Кн. 1. — С. 43—44. В цій статті помилково зазначено, що Мик. Дан. — дядько Вас. Мих. Білозерського; як сказано вище, він брат у других). Віктор і Микола, що згадуються у Кулішевому листі, — брати Олександри Михайлівни, дружини Куліша.

16

Та характеристика, що її дає Куліш в "Основі" котляревщині, значною мірою може бути використана й для характеристики умов літературної діяльности самого Куліша... "Котляревщина, — писав Куліш в "Основі", — отражается до сих пор во многих, по-видимому, совершенно независимых произведениях украинской словесности". Причину цього Куліш бачить, як "в удаленьи от народа, обуславливающемся нашим воспитанием, и городскою, по большей части, столичною жизнью, но также и в требовании вкуса той части общества, которую составляют первые и самые влиятельные наши читатели... Наше читающее общество украинское сосредоточивается большею частию в столицах... Деятели украинской словесности постоянно окружены особенною, не совсем здоровою атмосферою критических суждений, которая и не может не отражаться на их произведениях" (Обзор украинской словесности // Основа. — 1861. — Кн. 1. — С. 249—250).

17

Обзор украинской словесности // Основа. — 1861. — Січень. — С. 250. Літературна року 1856 діяльність Кулішева значною мірою також зобов’язана меценатству поміщиків. Куліш не зміг розірвати умов тодішнього часу, і в 50-ті роки, як і раніш, можливості будувати українську літературу ґрунтувались на базі матеріальної допомоги від поміщиків. Змінилися багато де в чому зовнішні прояви й форми цього меценатства, але основа лишилась незмінна.

18

В.І. Шенрок, описуючи перебування Куліша в Україні влітку р. 1856, так каже про Куліша й його тодішні настрої: "Пленяла его и роскошная украинская природа, но сердце его сжималось при виде бедности крестьянского населения... его удручало печальное зрелище бедствующего народа" (Киевская старина. — 1901. — Т. 73. — С. 353). Це справедливо, але потребує певних обмежень, бо "печальное зрелище

бедствующего народа" було влітку 1856 р. предметом тільки випадкових спостережень Куліша.

19

"Де-Бальмен рисує ілюстрації для "Орисі". Деякі дуже гарні. Я в його забрав усі композиції, це вже на твій пай" (29/VIII—1856. Линовиця. До дружини). "Сергей Петрович рисует с энтузиазмом" (27/VIII—1856. До Н. В. Тарновської).

20

50-ті роки були [роками] збільшеного інтересу до описів природи та пейзажів. На описи природи дивились як на необхідну приналежну частину кожного роману, а пейзаж кількісно й якісно конкурував на художніх виставках із жанром. Пейзаж цінився як самоціль, і гра світу, сріблясте тремтіння ранкового повітря вабили художника своїми технічними труднощами. Каро й Теньєр були модні художники. Куліш сам малював. Він умів захоплюватись "грою ліній, тонів і фарб". Коли в 40-ві роки він мріяв переїхати до Петербурга, Академія мистецтв була не з останніх аргументів за переїзд (5/V—1845. Лист до Плетньова). Як і Шевченко, Куліш у 40-ві роки хитався між пензлем і пером. Переїхавши до Петербурга, він збирався одвідувати Академію мистецтв. "Може, — гадав Куліш, — мистецтво, до якого я з малих років мав пристрасть, пішло б мені на користь, і пензель мій сказав би згодом більше про Україну, як перо" (23/XI—1843. Лист до Юзефовича).

21

"Важно отметить, что в нем [Толстом] потребность любви и добра была не чисто естественного происхождения, как он утверждал обо всех людях, а отчасти возбуждена рассуждением. В 1859 году, в письме к гр. А. А. Толстой, он свидетельствовал, что это убеждение — что жить надо для других — сложилось у него в результате двухлетней

мучительной и вместе радостной душевной работы на Кавказе, т. е. в 1851—2 гг., и что она навсегда останется его убеждением. И тут же он дает свое обоснование этому догмату: жить надо для других — "чтобы быть счастливым вечно". Эта утилитарная апология добра, вполне рассудочная, повторяется многократно и в его повестях, и в других его писаниях, начиная с 1852 года... И он искренно силится так жить: "По доброму делу в день — и довольно" (запись в дневнике 1857 года)". (М. Гершензон. Л. Н. Толстой в 1855—62 гг. "Мечта и мысль Тургенева". — 1919. — Ст. 144).

22

Андрій Миколайович Маркевич, добрий знайомий Кулішів, син відомого історика України Миколи Маркевича.

23

Дорошкевич Ол. Куліш і Милорадовичівна — К: Слово, 1927. — С. 7—119.

24

Дорошкевич Ол.

25

"Яка глибока, величезна різниця в порадах Куліша і Костомарова! — пише О. Кониський, порівнявши їхні листи до Шевченка. — Виходила вона з різниці душі, серця і з цілої натури в їх. У одного говорив тільки холодний розум, у другого говорило щире серце в гармонії з незамерзлим мозком. Один радить запечатати серце, причавити природні потреби його і вволити спершу потребу тієї нужди, що і так вже більш 10 літ висисала з поетового серця найліпший елемент: природжену всім людям потребу обопільного почуття і з ним тихого

спокою, а Костомарів вважає за першу річ вволити нужду живого серця у живого ще чоловіка" (Хроніка. — Т. II. — С. 196). З цим можна згодитись, але не до кінця: окрім різниці натур, відогравало роль й інше: для Костомарова Шевченко — людина, що потребує відпочинку на старості літ, для Куліша Шевченко — гасло боротьби, завойовник нових обріїв, що йому не личить гадати про спокій і спочинок. Костомаров підійшов до справи як людина, ладна захищати права на родину й родинну влаштованість особистого побуту. Куліш оцінював становище з погляду не родинного, а громадського права. І з цього погляду Куліш сказав рішуче: ні! Письменник — для Куліша, як і для Гоголя, це насамперед письменник-громадянин, людина громадського обов’язку.

26

Тобто Пантелеймона.

27

Тарасові твори пішли з Кулішевої руки так само, як і Марка Вовчка. 22 грудня року 1857 Куліш писав до Тараса: "Коли у тебе є гарні вірші, то пришли мені їх на прогляд, щоб пішло воно з моєї руки, як "Наймичка" ["Наймичку" надрукував Куліш у "Записках о Южной Руси"], которої — сам бачиш — я не зопсував. Щиро кохаю твою музу і не пожалую часу переписать, що вона тобі внушала, — нехай не виходить між люди розхристана й простоволоса, циганкою — нехай явиться мирові гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб знати було по дочці й батька".

Не Куліш звертався за порадами до "великого характерника", а навпаки, Шевченко до Куліша.

28

Дорошкевич у своїй книзі про Марка Вовчка нотує: "До Куліша вже в кінці Немирівської доби ми бачимо якесь обережне, я б сказав, офіційне

ставлення" (С. 7—9), а на С. 95 повторює думку про "деяке розхолодження, для нас незрозуміле".

29

Ол. Дорошкевич дає іншу дату: "не пізніше 21 січня". Та лист Віри Аксакової до М. Гр. Карташевської з 17 січня 1859 дозволяє нам пересунути дату, запропоновану від Дорошкевича, до 16-ого січня. У листі Аксакової читаємо: "Суббота, 17 янв. 1859. Рассеяность Чижова, кажется, продолжается, и теперь мы его видели только раз на короткое время, и он вдруг говорит, что у меня был вчера два раза Анд. Ник. Маркевич, но не застал меня дома. — Конечно, я не поверила, сказала ему, что не Петерб. ли эта рассеяность, оказалось, что это другой Маркевич, именно муж сочинительницы".

30

Про кепські обставини й безгрошів’я Маркевичів згадує також і М. К. Чалий, їхавши з Немирова до Петербурга Маркевичі вже в Києві опинилися без грошей.

— Іду якось, — розповідає М. К. Чалий у своїх споминах, — здається, року 1858 повз один заїзний двір на Подолі (у Києві), дивлюся, під вікном сидять Марія Олександрівна й Опанас Васильович.

Зайшов я до їх: бачу, бідують люди.

Взяв я в них щось чимало "Оповідань", метнувся в гімназію, попродав, зібрав 50 рублів і одніс Опанасові.

За день сиджу собі в своїй квартирі під вікном, дивлюся — під’їхав мій Опанас на візникові в циліндрі, під пахвами повнісінько у його — для себе цигари, для жінки якісь ласощі, для сина іграшки — і всі 50 рублів витратив на дурниці, навіть візникові нічим було заплатити.

31

У листі з 23 квітня 1859 р. Віра Аксакова запитувала М. Г. Карташевську: "Кажуть вийшла "Інститутка" Марка Вовчка?"

32

"Без синтезу".

33

Наводимо цю нотатку Марка Вовчка в оригіналі. "Знакомство мое с П. А. Кулишем длилось недолго. Оно пришлось в пору тяжелых нравственных потрясений и испытаний. В ту пору он был изрядно помят жизнью, порядочно озлоблен, крайне нервен и носил задатки будущего психоза, но энергии, любви к своему делу было еще много. И был это, не взирая на многие болевшие раны, человек чистый, страстный работник и из лучших сынов своего края" (Вовчок М. Твори. — Т. IV. — С. 96).

34

Ол. Дорошкевич у своїй книзі про Марка Вовчка наводить дуже цікавий документ, виписку на обгортці, здається, Кулішевого листа до Мик. Дан. Білозерського про Вовчка: "Письмо из Петерб. 18 сент. 1858. Повестями Марко Вовчка очарован [Шевченко] в полном смысле. Сделал складчину между ценителями малор. слова и послал браслет в 120 р. Вовчок просил его исправить что-нибудь в новой его повести, так он с ужасом говорит: "Как можно к этому прикасаться. Это для меня самого источник истины и красоты". Я не разделяю его мыслей и самому ему толкую: "Ради Бога, не печатай ничего, как напишется"" (С. 78—79).

35

Листи Куліша до Каменецького опублікувала Катерина Лазаревська: Куліш і Марко Вовчок. (Кілька невиданих листів) // Україна. — 1929. — Липень-серпень. — С. 102—105.

36

Ол. Дорошкевич так викладає цей епізод у своєму біографічному нарисі: "Побачення не дало жодних авансів Кулішеві в його новій пристрасті, і вже 16 травня бачимо його в Твері: це здивувало Тургєнєва"... Гіпотезу нездійснених "авансів" висловлює й П. Чубський. "Навесні рішуча атака на серце Марковичевої, гарбуз од неї і подорож із дружиною Волгою на Кавказ... Єдиного, здається, разу, а саме влітку 59 р. одважився був Куліш на рішучий крок у романі з Марковичевою, одкинувши навіть побоювання, що це, мовляв, приведе до гіркого каяття, готовий поринути в пекло кохання... Але й ця "сміливість", така йому невластива, на цей раз не допомогла... Марковичева дала Кулішевому залицянню одсіч". Пор. у В. Доманицького (Зап. Н. т. ім. Т. Шевченка. — Т. 88. — С. 227).

37

Майже тотожну характеристику Марка Вовчка дає відомий критик Скабічевський, описуючи Марію Олександрівну часів її роману з Пісаревим. У своїх споминах він пише, що, знайомлячись із Марком Вовчком, він сподівався побачити особу чарівної зовнішности, тимчасом зустрів "дебелую матрону — атлетического сложения". "Единственно, чем можно было объяснить ее сердцеедство, это недюжинным умом и уменьем вкрадываться в душу собеседника... В начале знакомства она производила на Вас такое впечатление, что казалось и не найти другой такой симпатичной душевной женщины: как она понимает Вас, как сочувствует Вам во всем. Но мало-помалу в этом симпатичнейшем и задушевнейшем существе сказывалась немалая доля коварства: или она эксплоатировала Вас самым беззастенчивым образом, или, расхваливая Вас в глаза и уверяя в искреннем и горячем расположении к Вам, в то же время зло осмеивала Вас за глаза, или же, наконец, если

замечала возможность поссорить Вас с кем-нибудь, она не упускала случая воспользоваться этою возможностью".

38

Це саме повторює Тургєнєв про Марка Вовчка і в листі до П. В. Анненкова з 3/VI-1860: "Тут також і Марко Вовчок — це чудесна, розумна, чесна й поетична істота, але захоплена пристрастю до самознищення: просто так себе обробляє, що клоччя летить".

39

Порів. лист Ів. С. Тургєнєва до П. В. Анненкова з 8/VI-1860 про М. О. Марковичеву: "Це дуже мила, розумна, хороша жінка з поетичним складом душі. Вона буде на Байті, і ви повинні неодмінно зійтись із нею... Цур, не закохайтесь. Що дуже можливо, незважаючи на те, що вона не дуже вродлива".

40

Листи Куліша до Глібової опубліковано: 1) Ів. К-й. До життєпису П. Куліша // Червоний шлях. — 1924. — Кн. 8—9. — С. 268—285; 2) Микола Левченко. До листування П. О. Куліша з П. Ф. Глібовою // Записки Іст. філ. відділу ВУАН. — 1927. — Кн. X. — С. 293—298.

41

"Я украинскою одежею люблю дразнить панов; они в хорошем и ясном отношении к миру, потому во всем, — и в штанах, и в юбках подозревают и ругаются, яко чистым и непорочным. Подобное положение душевных стихий очень, очень забавно и заманчиво. Нельзя, чтобы не шутить над сим благодатным покоем... Вот и завяжешь узелок какой, или через плечо ленточку белую, или шнурочком обложишь казакин, или черненький перстенек наденешь — и давай удить

приятное доверие отцов отечества, и тешиться их зорким и милым вниманием к сим ребяческим и детским побрякушкам". Архів С. Д. Носа (Етнограф, комісія Укр. Академії наук). — Зш. 14 і 32;Білий В. Судова справа Носа. — Зап. і ст. від. УАН. — Кн. IX. — 1925.

42

Чернігівський купець.

43

Пор. у листі до Глібової з 5/XI—1861: "Різні відомі Вам події перешкоджали їй [любові] до того часу, поки призвели мою душу в те становище, яке висловлено в першому листі після нашої розлуки на поштовій станції".

44

На Глібову Куліш справив враження "капризної" людини, що ні з чого не буває задоволена. На відповідь Куліш заперечував твердження Глібової про свою вередливість, але почуття "святого незадоволення" він проголошує як принцип і правило ставлення до життя й людей.

12 жовтня 1860 він писав Глібовій:

— Навіщо це Ви називаєте мене примхливим? Справді, не те, зовсім не те. Я вічно шукаю свого ідеалу в усьому, що бачу й чую. Хіба це примха — не бути нічим задоволеним, що не підходить під ідеал?

45

"Без синтезу". — С. 14.

46

"Без синтезу". — С. 14.

47

Порів., що писав Куліш до Глібової в листі з 3/VII—1861 з Генуї:

— Як розповісти Вам, як дать Вам зрозуміти, скільки болючого захопив я з собою з торішньої подорожі на Батьківщину! Ви самі пишете, що про мене з усіх боків чуєте лише погане. І злодієві прикро знати, що люди його суворо засуджують; як же людині, яку катують за великодушні її душевні рухи, що їх розуміють по-лакейськи? Не вийти ж мені на площу і не читати про свої діла й наміри публічних лекцій? Та й публічні лекції такого роду небагато здібні зробити.

48

Микола Іваненко. З життя О. Я. Конисього (Нові матеріали) // Україна. — 1929. — Березень-квітень. — С. 65—69.

49

Куліш і Милорадовичівна // Слово. — 1927. — С. 8—9.

50

Башкірцев, дід відомої Марії Башкірцевої, сусіда Рентель, що його маєток знаходився поблизу Ганнинського хутора.

51

Богданович Т. Любов людей шестидесятых годов. — Academia, 1929.